

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ
АКАДЕМИЯСИ

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР
ТАШКИЛОТИ ТАРАҚҚИЁТ
ДАСТУРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ
ВАКОЛАТХОНАСИ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ
ЎЗБЕКИСТОНДА
ФУҚАРОЛИК
ЖАМИЯТИНИНГ
РИВОЖЛАНИШИ
НО
ФУҚАРОЛИК
ЖАМИЯТИДА
ЖАМОАТЧИЛИК
НАЗОРАТИ
НОДАВЛАТ
САЙЛОВЛАР
ИЖТИМОЙ
СЕКТОРИ
ГУРУҲЛАР
ВА
САЙЛОВЛАР
КАПИТАЛ
ВА
ЗАМОНАВИЙ ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИШОНЧ

Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Давлат бошқаруви
Академияси

Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти Тараққиёт
Дастури

Uzbekistan

Фуқаролик жамияти асослари кафедраси

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

Тошкент – 2015

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИ

УЎК 347.471 (575.1) (075)
КБК 66.3(5Ў)12
Ф-99

Фуқаролик жамияти асослари: ўқув қўлланма/ А. Жалилов, У. Муҳаммадиев, Қ. Жўраев ва бошқ. — Тошкент, 2015, 264 б.

Муаллифлар: А.Жалилов, У.Муҳаммадиев, Қ.Жўраев, Ш.Якубов, Э.Холова, Н.Шодиев
Тақризчилар: ф.ф.д., профессор А. Бегматов, ю.ф.н. А. Юлдашев

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрда “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” эълон қилингандан кейин фуқаролик жамиятининг илмий асосларига нисбатан янги талаблар вужудга келди. Шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви Академияси Фуқаролик жамияти асослари кафедраси томонидан “Фуқаролик жамияти асослари” номли ўқув қўлланмаси яратиш зарурати пайдо бўлди.

Мазкур қўлланма Давлат бошқаруви академияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси, ҳамда Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институтида фаолият юритаётган олимларнинг ижодий ҳамкорлиги натижасидир. Қўлланмада фуқаролик жамияти ҳодисасининг тарихи, замонавий мазмунда ривож топиши, унинг ривожига кўмак берадиган институтлар маҳаллий ва хорижий олимларнинг тадқиқотларига асосланган ҳолда ёритилган.

Қўлланма Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТТД)нинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси кўмагида тайёрланди. Муаллифларнинг ушбу китобдаги фикрлари БМТТДнинг расмий нуқтаи назарини акс эттирмаслиги мумкин.

КБК 66.3(5Ў)12

© Бирлашган Миллатлар Ташкилоти
Тараққиёт дастури (БМТТД), 2015
© Baktria press, 2015

Сўз боши

Давлат ва жамият бошқаруви мураккаб жараён бўлиб, уни ташкил этиш ва бошқариш бўйича турли хил моделлар, бошқарув шакллари ҳамда йўллари ишлаб чиқилган. Инсоният томонидан минг йиллар давомида “тараққийпарвар давлат”, “комил жамият” барпо этиш гоёси илгари сурилган. Шу асосда ўтган асрдан бошлаб жаҳон амалиётида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини ташкил этиш бўйича амалиёт бир неча давлатлар тажрибасида қўлланилиб, амалиётда ўз самарасини берди. Бугунги кунда эса ўз суверенитетига эга бўлган кўпгина мамлакатлар учун бундай йўл энг мақбул мақсадга айланди. Натижада кўплаб давлатлар ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш асосида юқори тараққиёт сари одимламоқда.

Айтиш лозимки, фуқаролик жамияти кишиларнинг умумий мақсадлари ва вазифалари борасида ўзаро муносабатга киришишлари ҳамда бу муносабатларни тартибга солиш заруратидан вужудга келган ҳодисадир. Унинг шаклланиши ва ривожланиши ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, касаба уюшмалари, жамоат бирлашмалари ва жамғармалари, нодавлат ношжорат ташкилотлари, мустақил оммавий ахборот воситалари фаолияти билан бевосита боғлиқ. Шу боис ўз олдига фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадини қўйган ҳар қандай давлат фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашга ва унинг институтлари фаолиятини янада яхшилашга эътибор беради.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат ношжорат ташкилотлари демократик қадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилга айланмоқда. Фуқароларнинг салоҳиятини рўёбга чиқариш, ижтимоий, иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда. Жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашиш билан бирга, давлат ва жамият бошқарувида муносиб иштирок этмоқда. Буни “Маҳалла” хайрия жамоат фонди, “Нуроний” жамғармаси, “Соғлом авлод учун” халқаро хайрия жамғармаси, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, Хотин-қизлар қўмитаси ва шу сингари минглаб ташкилотлар мисолида асослаш мумкин.

Айни вақтда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасида муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида фуқаролик жамияти институтлари фаоллиги ошиб бораётганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Бу соҳадаги энг муҳим вазифа фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини ижтимоий, иқтисодий ва маданий соҳаларни ривожлантиришга йўналтириш учун замон талабларига жавоб бера оладиган кадрлар тайёрлашдир.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4435-сонли “Давлат бошқаруви соҳасида кадрлар тайёрлашни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониغا кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси этиб қайта ташкил этилди. Унда бошқа соҳалар билан бир қаторда фуқаролик жамияти институтларига ҳам кадрлар тайёрлаш назарда тутилган “Жамият бошқаруви” йўналиши ташкил этилди. Алоҳида “Фуқаролик жамияти асослари” кафедраси очилди. Айни вақтда мазкур кафедра томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси магистрантларига фуқаролик жамияти асослари алоҳида фан сифатида ўқитилмоқда.

Фуқаролик жамияти асослари бўйича қўллаб илмий ишлар, дастурлар тайёрланган бўлса-да, уларни янги даврга мос ҳолда умумлаштириш талаб этилмоқда. Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси, Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти олимлари томонидан БМТ Тараққиёт дастурининг молиявий қўмағида тайёрланди.

Қўлланма Президент Испом Каримовнинг илмий қарашлари, 2010 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг Қўшма мажлисида илгари сурилган Концепция асосида таҳлилий тадқиқ этилган. Уч бобдан иборат ушбу китоб фуқаролик жамиятининг назарий асослари, замонавий фуқаролик жамияти, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиши, ривожланиши ва институционал хусусиятларини ёритиб берувчи мавзуларни ўз ичига олган.

Ушбу қўлланма, аввало Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси тингловчиларига мўлжалланган. Академия ўқув жараёнида ўзига хос синов даврини ўтагандан кейин бу тадқиқот асосида дарслик чоп этиш режалаштирилган. Айни пайтда бу қўлланмадан Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг талабалари, фуқаролик жамияти институтлари ходимлари, мутахассислар ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

А. А. Абдувахитов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси ректори

Сўз боши

Ўзбекистон Президенти томонидан илгари сурилган “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамият сари” тамойили давлат бошқаруви соҳасида фуқароларнинг роли тобора ортиб бориши, барча фуқаролик жамоатчилиги институтлари тизимининг янада ривожланиши ва уларнинг давлат бошқаруви жараёнларига қўшадиган ҳиссалари кўпайишини назарда тутаяди.

Чиндан ҳам, охириги йилларда бутун дунё бўйлаб бошқаруви ислохотларини ўтказишда ҳаракатлантирувчи куч сифатидаги фуқаролик жамиятининг сезиларли ўсиши кузатишмоқда. Кўп ҳолларда давлат ва фуқароларни ошқоралик ва ҳисобдорликни мустаҳкамлаш, шунингдек ҳукуматларнинг хизмат кўрсатиш имкониятлари бўйича кенг инновация ташаббусларига жалб қилиш борасида фуқаролик жамияти институтлари ишончли ҳамкор сифатида ҳаракат қиладилар.

Фуқаролик назоратининг кучли воситалари ёрдамида бутун дунёда бюджет ва давлат харидлари сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш, унинг ҳолати устидан назорат қилиш, шунингдек, ҳисобдор бошқаруви ҳамда давлат институтларининг ошқоралигини қўллаб-қувватлашда фуқаролик жамиятининг иштироки жадал суръатларда ривожланиб келган. Фуқаролик кучлари ва соғлом ижтимоий турмушга хос бўлган бошқарувида жамоатчилиكنинг салмоқли иштироки ижтимоий барқарорлик ва тинчликнинг пойдеворидир.

Фуқаролик жамоатчилиги ташкилотлари ҳукуматларнинг ҳисобдорлигини таъминлаш баробарида, давлат, хусусий ёки ижтимоий ҳамкорликни жадаллаштириш орқали жамиятлар ёхуд мамлакатларнинг тараққиётида иштирок этиш учун фуқароларнинг биргаликда ҳаракат қилишларига имкон яратаяди. Фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий хизматларни кўрсатиш борасида аксар ҳолларда ўзига хос ва камҳарж ечимлар таклиф қилишда нисбатан кўпроқ афзалликларга эгалар.

Шунингдек, давлат хизматларини тарғибот қилиш ва одилона кўрсатиш йўли билан ижобий ижтимоий ўзгаришларни аниқлаш ва унга ҳисса қўшишда барқарор инсон тараққиётини қўллаб-қувватлаш борасида фуқаролик жамиятининг роли каттадир. Шу сабабли ҳам фаол фуқаролик жамияти барқарор инсон тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Шундай экан, фуқаролик жамиятининг фаолияти учун қулай шарт-шароитлар яратиш дунёдаги ҳар қандай мамлакатнинг бошқаруви борасидаги муҳим жиҳат ҳисобланади.

БМТТД атроф-муҳитнинг ифлосланишига қарши кураши, ИИТВ (Инсон иммун танқислиги вируси)/ОИТС каби иллатларини тўхтатиш ва уларга барҳам беришдан тортиб самарали ва инклюзив бошқаруви қўллаб-қувватлашгача бўлган қўллаб-қувватлашнинг муҳим масалаларини ечишда Ўзбекистонга яқиндан ёрдам бериб келмоқда. Бу ишларни амалга оширишда фуқаролик жамоатчилиги институтлари муҳим ҳамкор саналадилар.

Биз фуқароларнинг давлат хизматларидан фойдаланиш имкониятларини яхшилаш, давлат бошқарувини марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтказиш, ижтимоий ўзгаришларнинг воситаси сифатида аҳолининг ҳимояга муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлашда ННТ ва ҳукумат ўртасидаги ҳамда ташаббускор кўнгиллик фаолиятларини кучайтиришда миллий ҳамкорлар билан биргаликда иш олиб бормоқдамиз.

Мазкур дарслик бизнинг муҳим ҳамкорларимиздан бири бўлган – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги Давлат бошқаруви академияси билан яхши йўлга қўйилган ҳамкорликнинг мевасидир. Бу қўлланма бўлғуси сиёсатчилар, давлат хизматчилари ва фуқаролик жамияти раҳбарлари учун бебаҳо восита бўлиб хизмат қилишига умид қилиб қоламиз.

Стефан Приснер
БМТ доимий координатори
БМТТДнинг Ўзбекистондаги доимий вакили

МУНДАРИЖА

I БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1. Фуқаролик жамиятининг вужудга келиши.....	7
1.2. Фуқаролик жамияти борасида замонавий хорижий ёндашувлар.....	31
1.3. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари.....	44
1.4. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат.....	57
1.5. Марказий Осиёда фуқаролик жамияти ҳақидаги қарашлар.....	70
II БОБ. ЗАМОНАВИЙ ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ.....	84
2.1. Фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик.....	84
2.2. Ижтимоий гуруҳлар ва нодавлат сектор.....	94
2.3. Ижтимоий капитал ва ишонч.....	108
2.4. Фуқаролик жамиятида ижтимоий шериклик.....	118
2.5. Фуқаролик жамиятида жамоатчилик назорати.....	129
2.6. Фуқаролик жамиятида ҳуқуқий маданият.....	146
III БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ.....	155
3.1. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари ..	155
3.2. Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари.....	168
3.3. Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари.....	184
3.4. Ўзбекистонда кўппартиявийликнинг ривожланиши	198
3.5. Ўзбекистонда демократик сайловлар.....	215
3.6. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари.....	246

1.1.

Фуқаролик жамиятининг вужудга келиши

I БОБ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Фуқаролик жамияти тушунчаси антик даврдан ғарб маърифатчи-ларигача бўлган узоқ давр мобайнида турлича кўринишларда намоён бўлган¹. Замонавий талқинда эса бу категория илк бор XVIII аср бошларида европалик файласуфлар асарларида кўзга ташланади. Уша даврда бу тушунча фуқаролар ўртасида вужудга келадиган ва ижтимоий зарарли бўлган ижтимоий можароларни қоидалар воситасида бартараф этиш мақсадида шаклланган сиёсий бирлашма сифатида тушунилган. Қадимда бу концепция фозил жамият тушунчасига мос равишда, давлатдан ажралмаган ҳолда талқин этилган. Афлотунга кўра давлат адолатли жамият куришни ўз олдига мақсад қилиши, одамлар эса жамият манфаатлари йўлида, оқиллик, жасурлик, босиқлик ҳамда адолат билан, ўзларига топширилган вазифаларни пухталиқ билан бажаришлари керак. Жамият ҳақида қайғуриш “доно ҳукмдор”нинг вазифаси сифатида белгиланган².

Европа ва кейинчалик Америка сингари йирик минтақалар миқёсида фуқаролик жамияти тараққиёти уч босқичда амалга ошган бўлиб, ушбу босқичлар алмашилиши даврида давлат ва жамият тузилишида жиддий ўзгаришлар содир бўлган, ижтимоий ва сиёсий бўҳтонлар, оммавий ҳаракатлар, синфий тўқнашувлар, ижтимоий мафқураларнинг тубдан ўзгариши рўй берган.

Биз бир нарсани яхши англаб олишимиз керакки, умумий ва махсус билимларга эга, онгли, тафаккури ҳар хил “измлар”дан озод, замонавий дунёқараш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ворис бўлган инсонларгина фуқаролик жамиятини барпо этишга ва уни янада такомиллаштиришга қодир бўлади.

И. Каримов

¹ Boris DeWiel. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx. Past Imperfect. Vol. 6, 1997, pp.3-42

² Edwards, Michael. Civil Society. Cambridge, England: Polity Press, 2004. p.6.

³ Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 3х томах. – М., 2008. – Т. 3. 245 с.

⁴ Лейст О.Э. Гражданское общество, государство и право // Общая теория государства и права. Учебник для вузов. Академический курс в 3-х томах / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2008. – Т. 3. 3 с.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 2009. 228 с.

Дастанлар босқичда (тахминан XVI–XVII асрларда), фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий асослари вужудга келган. Уларга саноат ва савдо-сотиқнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш турларининг ихтисослашуви ҳамда чуқур меҳнат тақсимооти, товар-пул муносабатларининг ривожига асос бўлиб хизмат қилган.

Шаҳар ва шаҳар синфларининг кўмаги ёрдамида Ғарбий Европа минтақасида замонавий давлатнинг белгилари (суверенитет, давлат газнаси, профессионал бошқарув аппарати ва ҳ.к.)га эга бўлган марказлашган миллий давлатчилик вужудга келган. Ижтимоий мафкурадаги кескин бурилиш, санъат ва маданиятнинг жадаллик билан ривожланиши, буржуа ахлоқининг кенг тарқалиши, фуқаролик жамиятини ижтимоий-сиёсий идеал сифатида талқин этиш ҳам ана шу даврга тўғри келади. Бу даврдаги феодал нотенглик ва имтиёзларга қарши курашувчи мазлум қатламларга ўрта синф мулкдорлар йўлбошчилик қилган. Ўрта асрларнинг иккинчи ярмида Англияда рўй берган саноат инқилобининг бошланишини бир қатор тарихчилар Янги даврнинг ибтидоси сифатида талқин этадилар.

Саноат инқилоби ва шаҳардаги ўзини ўзи бошқариш тизими фуқаролик жамияти ривожига билан чамбарчас боғлиқ. Ғарбий Европада ўша пайтларда шаҳар жамоаси аъзоларининг барчаси тенг ҳуқуқлилик асосида судлов ишлари таъминланган, адолатсиз қамоққа олишлар бекор қилинган, сайловларда овоз бериш ҳуқуқи орқали шаҳар бошқарувига сайланиш имконияти, қурол тақиб юриш ҳуқуқи, бир сўз билан айтганда, кўпчилик тадқиқотчилар томонидан фуқаролик ҳуқуқлари, деб аталган барча ҳуқуқлар кафолатланган.³

Илмий адабиётларда замонавий фуқаролик жамиятининг илдизлари сифатида кўрсатилаётган шароитлар, жумладан саноат ва савдо-сотиқнинг ривожига, ишлаб чиқариш турларининг ихтисослашуви ва чуқур меҳнат тақсимооти, товар-пул муносабатларининг ривожига⁴, кўпгина жиҳатлари ўрта аср жамиятининг акси бўлган шаҳарларнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Ғарбий Европада черков ҳукмронлигидан мустақил, марказлашган давлатларнинг шаклланиши ҳам шаҳарларнинг ривожланишига бориб тақалади. Кўпгина мутафаккирлар фуқаролик жамиятини айнан буржуа жамияти сифатида талқин этар экан, шаҳар ва шаҳар маданиятини замонавий жамиятга хос бўлган қадриятларнинг асоси сифатида қарайдилар.⁵

Тахминан XVII асрнинг охиридан XIX асрнинг якунига қадар бўлган иккинчи босқичда энг ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамияти

хуқуқий жиҳатдан тенглик ва хусусий тадбиркорликка асосланган дастлабки капитализм кўринишида шаклланди.

XX асрда фуқаролик жамиятининг учинчи босқичи, яъни унинг ижтимоийлашув даври бошланди. Европа халқлари антик полислардан тортиб, феодалчилик орқали тараққиётнинг шундай палласига етиб келдиларки, бу даврда мустақил, аммо ўз шахсий манфаатлари йўлида бирлашишга қодир бўлган кишилар жамоаси ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа зарурий элементлари вужудга келди. Бунинг натижасида фуқаролик жамиятининг туб моҳияти ҳақида тафаккур қилишга имконият пайдо бўлди. Бу янги вазият ғарбда инсонларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқларини қонун доирасида тан олиш асосига қурилган мафкура, яъни либерализмда ўз ифодасини топди.

Шундай қилиб, антик даврда берилган туртки ўрта асрларга келиб ғарбий Европада қабул қилинган ва ўзига хос ўзгаришларга асос бўлган ҳолда Янги даврда рўй берган буржуа инқилоблари орқали, том маънодаги ҳодиса сифатида, фуқаролик жамиятининг пайдо бўлишига олиб келди.

Жаҳонда фуқаролик жамиятининг вужудга келиши мустақкам қоидаларга асосланган синфий-феодал тизимни барбод қилган ҳамда индивиднинг жамиятдаги аҳамиятини юксалтирган капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Хуқуқий жиҳатдан умумий тенглик феодал тизимга хос синфий имтиёзларнинг ўрнини эгаллар экан, шахснинг жамиятдаги ўрни янги мазмунга эга бўлди. Ўз ижтимоий ва иқтисодий ҳолатидан қатъи назар индивид ижтимоий ҳаётнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисига, давлатга бутунлай тобе бўлган шахсдан эркин фуқарога айланди.

Бу даврнинг бошланиши вакиллик ҳокимияти, яъни умумхалқ номидан иш кўрувчи бошқарув усулига асос солди. Бунинг учун кишиларнинг тенглик асосида ҳуқуқ ва эркинликларга эгалиги қонунлар асосида тан олинди. Синфий нотенгликнинг умумий ҳуқуқий тенглик билан алмашиниши шахснинг янги мазмундаги ижтимоий мавқеини белгилаб берди. Энди ижтимоий ва мулкий ҳолатидан қатъи назар кишилар ижтимоий муносабатларда эркин ва тенг ҳуқуқли иштирокчи сифатида тан олиндилар. *Хусусий мулк индивидни эркинлик билан таъминлаган энг муҳим иқтисодий омил бўлиб, айнан шу омил фуқаролик онгининг ривож топишига асос*

бўлди. Жамиятдаги ҳуқуқий тенглик барчанинг том маънода иқтисодий жиҳатдан тенглиги эмас, балки кишилардаги мавжуд имкониятларни тенглаштиришни англатади. Бу ҳолатнинг ўзига хослиги шундаки, мулкий имкониятлардан қатъи назар ҳуқуқий тенглик, яъни ҳуқуқий жиҳатдан тенг имкониятларга эга бўлиш кишилардаги ички қобилиятнинг намоён бўлишига имкон яратди.

Фуқаролик жамиятининг пайдо бўлишига қадар аксарият мамлакатларда мутлақ монархия тизимлари амалда бўлган. Давлат шахс ҳаётини синфий тизим қоидалари асосида қаттиқ чегаралар эди. Давлат биргина монарх тимсолида баъзи синфларга кенг имтиёзлар берса, бошқаларини барча имкониятлардан маҳрум қилар эди.

Анъанавий феодал жамиятдан ўз негизда буржуа тизимини ифода этган фуқаролик жамиятига ўтиш, тўлақонли ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган мустақил ижтимоий ва сиёсий субъект сифатидаги фуқаронинг пайдо бўлганлигини англатар эди.

Ўша даврда давлатнинг бундай вазиятга нисбатан муносабати ижобий бўлганлигини таъкидлаш қийин, албатта. Дастлабки даврларда фуқароларнинг мухтор уюшмалари томонидан шакллантирилган, ҳокимиятдан холи бўлган горизонтал ижтимоий алоқаларнинг ривожланиши марказлашган давлат томонидан жиддий қаршиликка учраган. Бироқ, кейинчалик давлат фуқаролар томонидан ташкил этилган уюшмалар билан нафақат муросага келиш, балки ўз тузилмаларини халқнинг эҳтиёжларига мослаш, бошқача айтганда аҳоли билан ўз муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга мажбур бўлди. Айни вақтда барча мамлакатларда ҳам давлат билан фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий негизда тартибга солинганини таъкидлаш қийин. Баъзи ҳолларда сиёсий мавқе ва ҳокимият ваколатларининг тақсмоти борасида вакиллик органи сифатидаги парламент ва қирол ҳокимияти ўртасида очиқ тўқнашувлар рўй берди. Очиқ фуқаролик урушига айланиб кетган бундай тўқнашувлар миллионлаб кишиларнинг қурбон бўлишига олиб келган. Бу кураш жамиятда мувозанатлашган сиёсий ҳокимият тақсмотини таъминлашга қодир бўлган барқарор ва мўътадил бошқарув тизимини яратишга қаратилган интилишларнинг ифодаси эди.

Мутлақ монархия бошқарув тизимидан демократияга ўтиш давлат ва фуқаролик жамиятини ҳуқуқий меъёрларга бўйсундириш, ҳокимиятнинг бўлинишини таъминлаш билан бошланди. Бироқ давлат ва фуқаролик жамияти муносабатлари, аниқроғи давлатнинг фуқаролик жамияти ҳаётига аралашувининг даражаси ҳар бир мамлакатда ўзига хос тарихий шаклга эга.⁶

Конституционализмнинг англиз-америка модели эркинликка энг устувор қадрият сифатида қараган ҳолда давлатнинг фуқаролик ҳаётига аралашшига йўл қўймайди, аксинча, айнан фуқаролар давлатнинг вазифаларини белгилаб беради. АҚШнинг Мустақиллик декларациясида фуқаролик жамиятининг белгилловчи роли куйидагича акс эттирилган: барча инсонлар яшаш, эркинлик, мустақиллик, мулкка эгалик, бахтли бўлиш ва хавфсизликка оид табиий ҳуқуқларга эгадирлар; халқ ҳокимият манбаи ва суверенитет унга тегишли, ҳукумат халқнинг хизматкори.

Давлат ҳокимиятининг барча органлари халқ манфаатлари йўлида ҳаракат қилишлари шарт, агар улар халқ манфаатларини поймол этсалар, ўзларининг бевосита вазифаларини бажармас, биринчи галда халқнинг фаровонлиги ҳақида қайғурмас экан, халқ уни ўзгартириш, тугатиш ва янгисини барпо этиш ҳуқуқига эга.

Ғарбий Европада давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар конституционализмнинг евроконтиненталчилик кўринишида амалга ошди. АҚШ ва Буюк Британияда мавжуд бўлган давлатчилик анъаналари давлат ва фуқаролик жамияти ўртасида ўзига хос муносабатларни шакллантирди. Германияда эса фаол ривожлантирилган ҳуқуқий давлатчилик тўғрисидаги концепция қарор топди. Унда жамият ҳаётида давлатнинг ўрни беқиёс эканлигига урғу берилди. Шахснинг эркинлиги давлатнинг қудратига боғлиқ бўлиб, айнан давлат кучли бўлганлиги боис инсон ҳуқуқлари, унинг шахсий эркинликлари, жамоат тартибини кафолатлашга қодир. Бошқача айтганда, бу концепцияда давлат тартиботи ғояси, миллий бирлик шахснинг эркинлигига нисбатан устун қўйилади.

Конституционализм узоқ тадриж ва турли шаклларга эга бўлганлиги боис давлат ҳамда фуқаролик жамияти муносабатларининг шакли сифатида ранг-баранг талқин қилинади. Фуқаролик жамияти пишиб-етилган мамлакатларда конституционализм аста-секин демократияга ўтиш жараёнини бошлаб берди. Бу йўлда қўйилган дастлабки қадам қиролларнинг

Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантириш асносида етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз.

И. Каримов

⁶ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: "КАНОН-пресс", "Кучково поле", 1998. 39 с.

ваколатларини чеклаган ҳолда вакиллик ҳокимияти ваколатларини том маънода кенгайтиришга қаратилган эди.

Демак, замонавий мазмундаги фуқаролик жамияти ғарбий Европада рўй берган саноатлашув ва жамият ҳаётининг тубдан ўзгариши, янги ижтимоий қатламларнинг вужудга келиши, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан кескин ўзгариши ҳамда янги тусдаги маънавий, ижтимоий-сиёсий дунёқараш ҳамда иқтисодий ахлоқнинг вужудга келиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Фуқаролик жамиятининг илмий концепциялари

Келажаги буюк давлат қуриш, адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш, ҳаётимизни тараққий топган давлат ва халқларнинг ҳаёти даражасига кўтариш асосий мақсадимиз бўлмоғи лозим.

И. Каримов

Янги даврнинг энг муҳим сиёсий ҳодисаларидан бири бўлган “фуқаролик жамияти” ғояси ўз тадрижида бир қанча концепция ва талқинларни вужудга келтирди. Бироқ, у ҳамisha “давлат” ҳодисасига нисбатан қарама-қарши қўйилган. Фуқаролик жамиятининг либерал талқини Т.Гоббс, Ж.Локк ва Ш.Монтескье даврига бориб тақалади. Тушунча сифатида фуқаролик жамияти улар томонидан инсониятнинг тарихий тараққиётини акс эттириш, инсоннинг ибтидоий усулдан тараққий топган турмуш тарзига ўтишини ифодалаш мақсадида киритилган. Инсон давлат ва тамаддундан беҳабар “ёввойи”, “табиий” ҳолатда узлуксиз урушлар ҳамда ўзаро душманлик ҳолатида ривожланиб боради. Ўзида тартиб-интизом ва фуқаролик муносабатларини ифодалаган ривожланган жамият табиий ҳолатдаги содда (ёки қайсидир маънода жоҳил) жамиятга қарама-қарши қўйилади.

Табиат ва инсоннинг жиловланмаган табиий эҳтирослари эмас, балки комиллик, яъни инсоннинг онгли равишда жамоавий ҳаёт кечиришга қодирлиги жамият ва инсон ҳаётининг табиий ибтидоси ҳисобланади. Фуқаролик жамияти инсоннинг озиқ-овқат, уст-бош, бошпанага бўлган асосий эҳтиёжларини қондириш шароити сифатида қабул қилинган. Инсоннинг кундалик эҳтиёжлари қондириладиган турли (иқтисодий, ижтимоий, маданий) соҳаларнинг ажралиши ва эркинлашуви жараёни фуқаролик жамияти пайдо бўлишига олиб келган.

Маълумки, инсоният ривожланишининг илк даврида кичик гуруҳлардан иборат қабилалар (уюшмалар) пайдо бўлиб, улар биргаликда озиқ-овқат топиш, уй қуриш, душманлардан ҳимояланиш, ёввойи ҳайвонлардан, табиий офатлардан сақланиш мақсадида бирлашишган. Ушбу уюшмалар оила, уруғ, қабила доирасида ташкил топган бўлиб, улар бир бутун яхлит ҳолдаги манфаат, яъни табиатнинг тирик бир бўлаги сифатида яшаб қолиш зарурияти асосида бирлашган.

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва меҳнат тақсимотининг юксалиши натижасида инсонларнинг уюшмаси миқдорий жиҳатдан ўсган, функционал жиҳатдан ранг-баранглашиб барқарорлашган. Умумий манфаат жамият аъзоларини боғлаб турувчи кучга айланган. Шунга қарамаздан, жамиятнинг барча аъзолари фуқаролик жамиятини ифода этган уюшмаларга аъзо бўлишлари шарт бўлмай, мустақил ҳолда яшаш имконияти ҳам мавжуд бўлган. Хусусий мулк ва синфларнинг пайдо бўлиши билан жамиятда табақаланиш юз бериб, умумий манфаатлар хусусий, гуруҳий манфаатларга ажрала бошлаган.

Ижтимоий ҳаётга оид турли соҳаларнинг вужудга келиши индивид фаолиятининг ранг-баранглашуви ва ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашуви жараёнини ифода этади. Ижтимоий алоқаларнинг турличалиги ҳоқимиятга тобе бўлмаган ва бошқа индивидлар билан онгли равишда, оқилона муносабатлар ўрнатишга қодир фуқаровий онгга эга бўлган мустақил шахснинг шаклланиши натижаси ҳисобланади.

Ўзининг “Фуқаролик бошқаруви ҳақидаги иккинчи рисола” деб номланган асарида Ж.Локк (1632–1704 й.) ҳар қандай одам учун табиий (яъни содда, жоҳил, ибтидоий – муаллиф изоҳи) ҳолатни инкор этган ҳолда фуқаролик жамияти талаблари даражасига етиш учун ягона йўл бошқалар билан келишган ҳолда ижтимоий бирликка қўшилиш ёки бирлашишдан иборат эканлигини таъкидлайди.⁷

Унинг фикрига кўра, мутлақ монархия фуқаролик жамияти билан умуман мутаносиб бўла олмайди ва у фуқароларнинг эркин бошқаруви шаклига мос келмайди. Бундан ташқари, у хусусий мулк мустақил индивиднинг кристаллашуви жараёни негизида ётишини, айнан хусусий мулк инсон сиёсий мустақиллиги ва эркинлигининг иқтисодий асоси эканлигини уқтиради⁸.

⁷ Гоббс Т. Избранные произведения. В 2-х томах. Т.2. М.1956. 137-бет.

⁸ Мухаев Р.Т. Политология. - М.: Проспект, 2010. – 640 с.

Француз мутафаккири Ж.Ж.Руссо қарашларининг асосида ижтимоий шартнома назарияси бўлиб, унда инсон, жамият ва давлат муносабатлари атрофлича таҳлил этилади. Руссо ўз даврида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларни таҳлил қилар экан, кишилар ўз салоҳиятларини бирлаштирган ҳолда ҳукмрон синфга қарши тура олишлари мумкинлиги ва ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш мумкинлигига ургу беради.

Унинг фикрига кўра, кишилар табиий ҳолатда яшаб қолишларига қарши таъсир кучли бўлганлиги туфайли улар ўз ҳаёт тарзини ўзгартиришга мажбурдирлар. Улар янги кучни вужудга келтира олмас экан, фақатгина мавжуд кучни бирлаштириш ва йўналтириш билан ўзларини сақлаб қолиш, бошқалар билан бирлашган ҳолда умумманфаат йўлида ҳаракат қилиши мумкин бўлган кучлар бирлигини ҳосил қилиши мумкин.

Айни вақтда Руссо, бундай бирлашган кучни ҳосил қилиш учун ўз салоҳиятидан жамоа манфаати йўлида воз кечган инсоннинг энг асосий бойлиги бўлган эркинликни қандай сақлаб қолиши ҳақида ҳам бош қотиради. Бунга жавоб топар экан, “уюшманинг шундай шаклини топиш керакки, унда мужассаам бўлган қудрат уюшма аъзоларининг шахси ва мулкни ҳимоялаши ва асраши, шу туфайли барча билан бирлашган ҳар бир киши кўпчиликка бўйсунди ва айни вақтда, илгаригидек эркин бўлиб қолаверади. Ижтимоий шартнома бажарадиган асосий вазифа ана шудир”, дея таъкидлайди.⁹

Руссо ғоялари ижтимоий шартнома натижасида ижтимоий бирлик қай тарзда шаклланишига қаратилган. “Агар ҳар биримиз ўз шахсиятимиз ва бор кучимизни умумжамоа ва унинг олий иродасига топширар эканмиз, натижада барчамиз учун ҳар биримиз ягона бутунликнинг ажралмас қисмига айланамиз”.¹⁰

Фуқаролик жамиятини давлат ҳокимиятининг мақоми нуқтаи назаридан талқин этган машҳур олимлардан бири Ш.Л. де Монтескье (1689–1755 й.)дир. Унинг асосий ғояларидан бири ҳокимиятнинг бўлиниши тўғрисидадир. У ўзининг “Қонунлар руҳи” номли асарига давлатни фуқаролик жамиятида фуқароларнинг ўзаро адоватини бартараф этишга қаратилган жамоатчилик келишувининг натижаси сифатида кўриб чиқади. У ушбу икки тушунчага аниқлик киритади ва уларнинг ҳар иккисининг ўзига хос қонунлари (фуқаролик ва давлат) бўлиб, ўзининг таъсир доирасига эга. Демак, фуқаролик жамияти фуқароларнинг ўзаро муносабатларини бошқарса (шу

⁹ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. 39 с.

¹⁰ Руссо Ж.Ж. Ўша асар. 40-бет.

билан бирга хусусий мулкка эгалик қилиш), давлат эса инсонларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинлигини таъминлайди. Бу борада ўзининг юқорида қайд этилган асариди Ш.Монтескье шундай ёзади: “фуқаро учун эркинлик ўз хавфсизлиги борасида ишончга асосланган руҳий хотиржамликдир. Бундай хотиржамликка эришиш учун шундай бошқарув бўлиши кераки, бу ҳолатда бир фуқаро бошқа фуқародан кўрқмасин”¹¹. Фуқаролик жамиятида қонунларнинг ҳаётда амал қилишига урғу берган олим “мен бирор мамлакатга борсам, у ерда яхши қонунлар мавжудлиги билан эмас, балки қонунларга қандай итоат этилаётганлиги билан қизиқаман...”, деб ёзади¹².

Давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар шартнома асосига қурилган. Ўз моҳиятига кўра бу муносабатлар тараққий топган, негаки давлат ва фуқаролик жамияти биргалиқда, индивидларнинг ҳаёт-фаолиятини таъминлаш ва инсоннинг асосий эҳтиёжларини қондириш учун шарт-шароит яратишган. Давлат инсонларнинг асосий ҳуқуқларини ҳимоялайди, ҳокимият ёрдамида табиий душманликни чегаралайди, ўз яқинлари ва қондошлари ҳаётига нисбатан бўладиган таҳдидларни, ўз моддий бойлигидан хавотирликни бартараф этади; фуқаролик жамияти бўлса ҳокимиятни жиловлаб туради.

Фуқаролик жамиятини ўз меҳнати билан қундалик эҳтиёжларини қондирадиган индивидларнинг мажмуаси сифатида тасаввур этган Гегелнинг ёндашуви ўзгача бир анъанани намоён этади. Унга кўра, хусусий мулк фуқаролик жамиятининг негизини ташкил этади. Кишилар, аввало хусусий манфаатларга асосланган ҳолда ҳаракат қилишади, аммо улар бир-бирлари билан боғлиқ бўлганликлари туфайли улар ўртасида ижтимоий алоқа ўрнатилади. Фуқаролик жамияти хусусий мулкка асосланган ижтимоий тузилма сифатида бозор муносабатлари тизимини, оила ва давлат орасида жойлашган жамиятнинг ҳаётийлигини, фуқаролик ҳуқуқларини таъминлайдиган оралиқ шаклини ифода этади.¹³

Эммануил Кант (1724–1804 й.) ўзининг “Бутунжаҳон фуқароликда умумий тарих ғояси” асариди ҳуқуқий фуқаролик жамияти сифатида давлат тузилишини бутун инсоният онгига қандай қилиб сингдириш мумкин, деган бир қанча муаммоларни кўяди. Бунинг мақсадга мувофиқлигини табиатнинг ўзи тақозо этади. Чунки, айнан шундай жамиятда унинг фуқароларига буюк эркинлик берилади ва бунда антагонизм мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Ҳарқалай, эркинликни

¹¹ Мухаев Р. Т. Политология: учебник для студентов юридических и гуманитарных факультетов. - М.: Издательство «ПРИОР», 2000. 160 с.

¹² Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. О законах в их отношении к различным существам. - М., 1955. - С.164–165.

¹³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990. 228 с.

¹⁴ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. - М., 1994. Т.1. 95-бет.

¹⁵ Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В 4-х томах. Т. 2. 134 -бет.

...эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантириш, бошқача айтганда, озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айнаи замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир.

И. Каримов

¹⁶ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. Под ред. М.А.Абрамова. М., 2000. 107-бет.

¹⁷ Фергюссон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. И.И.Мюрберг. Под ред. М.А.Абрамова. – М.: РОССПЕН, 2000. 4–10-бетлар.

аниқ таърифлаш ва уни бошқаларники билан мутаносиблигини таъминлаш, инсониятнинг барча сир-синоатини очиб бериш табиатнинг энг олий мақсади ҳамдир.¹⁴

Гегел фуқаролик жамиятига таъриф берар экан, хусусий мулкнинг бирламчилигига урғу беради. Унга кўра, аввало, хусусий мулкчиликка асосланган эҳтиёжлар тизими, шунингдек, дин, ижтимоий қатламлар, оила, ахлоқ, бурч, маданият, таълим, қонунлар фуқаролик жамиятини ташкил этади.¹⁵

Давлат ва жамият муносабатлари ҳақида гапирганда, Гегел жамият эмас, балки давлат тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини таъкидлайди. Фуқаролик жамиятига нисбатан давлатнинг бирламчилиги, Гегелга кўра, бутун олам тараққиётининг негизида “Дунёвий руҳ”, “Мутлақ ғоя”нинг турганлиги билан белгиланади. Фуқаролик жамияти руҳ-ғояга нисбатан “бегона” бўлган бир пайтда, айнан давлат умумжаҳон миқёсида ўз-ўзича ривожланишда бўлган ғояни ўзида намоён этган ҳолда, инсон шахсиятининг, сиёсий, моддий ва руҳий ибтидоларнинг энг қудратли ифодачиси сифатида майдонга чиқади.

Давлат инсонни тасодифлардан ҳимоялаган ҳолда, адолатни таъминлаган ва умумий манфаатларни амалга оширган. Фуқаролик жамияти ва шахс давлатга бўйсундирилган, зеро, айнан давлат алоҳида гуруҳлар ва индивидлар ҳаётига мазмун бағишлаган ҳолда уларни бир бутунликка жамлаган. Айнаи вақтда, кенг қамровли давлатнинг мавжудлиги хавфли бўлиб, у фуқаролик жамиятини “ютиб” юборган ҳолда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга интилмади.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги А.Фергюссоннинг қарашлари ҳам жуда муҳимдир. Олимлар фикрига кўра, фуқаролик жамияти тушунчасини дастлаб айнан А.Фергюссон қўллаган. Унга кўра “шахсларнинг бахти фуқаролик жамиятининг асосий мақсадидир: аъзоларининг ҳар бири бахтсиз бўлган жамият қандай фаровонликка эриша олади?”¹⁶ Жамиятнинг бахтини диний нуқтаи назардан талқин этишда унинг диний таҳсил олганлиги таъсир қилган бўлиши мумкин. Унинг фуқаролик жамияти борасидаги асосий қарашлари 1767 йилда ёзилган “Фуқаролик жамиятининг тарихий тажрибаси” деб номланган асарида мужассамлашган бўлиб, унда ўша вақтда шаклланган жамият, яъни тижорий муносабатларга асосланган жамият ахлоқий нуқтаи назардан танқид қилинган.¹⁷

Фергюссонга кўра инсоннинг жамоа бўлиб яшашга бўлган азалий мойиллиги кўпол ёки содда ҳолатдан тамаддуний ривожланганлигини намоён этади. Айни вақтда, бу тараққиёт инсоннинг ахлоқий хусусиятлари тақомилига мос келмайди, бу ерда ижтимоий жараёнда ўзига хос тарзда регресс кузатилади. Тамаддуний жараён ижтимоий муносабатлар ва институтларни қолиплаштириш, миллатларнинг бойлигини кўпайтириш билан одамларни жамиятдан ажралишига имкон яратади, улар фуқаролик ҳиссини йўқотишади. Бундай тескари ҳаракат коррупцияга олиб келади.

Фергюссон ўз таълимотида инсоннинг ахлоқий қарашларини биринчи ўринга олиб чиқади. У Ж.Ж.Руссонинг табиий ҳолат борасидаги фикрларига қарши чиқар экан, инсоннинг жамият ичида туғилиши ва жамият ичида қолиши тўғрисидаги Ш.Монтескье фикрига тўлиқ қўшилади. У инсондаги худбинликни қоралар экан, ўта худбин инсон ижтимоий фаолият юритиши мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Оммавий фаолият юритиш инсонга хос бўлган энг улуғ хусусият бўлиб, инсоният бахти энг улуғ мақсад, жамият ичида яшаш қобилияти энг улуғ қобилиятдир. Фергюссонга кўра инсон фаолиятининг икки тури мавжуд: эгоистик (худбин) ва ижтимоий. Биринчиси ёпиқлик, рақобат ва душманлик ҳиссига яқин бўлса, иккинчиси жамият ичида яшаш, инсонларни бирлаштиришга хизмат қилади.

Инсон жамият аъзоси сифатида бутунликнинг қисми бўлиб, аслида у ўз-ўзига тегишли эмас. У жамият фаровонлиги йўлига тўсқинлик қиладиган ҳар қандай эркинлик ва бахтдан воз кечиши керак¹⁸. Кўриниб турганидек, А.Фергюссон фуқаролик жамиятига эришишда жамиятнинг тараққий топганлиги эмас, балки ахлоқий тарбияси муҳим ўрин тутишига эътибор қаратмоқда.

Асли ирландиялик бўлган британиялик мутафаккир давлат арбоби Эдмунд Бёрк (1729–1797 й.) консерватив мафқуранинг ҳақиқий асосчиси ҳисобланади. Бёркнинг сиёсий рисолалари трактатлари, “Француз инқилоби ҳақида ўйлар” (1790 йилда ёзилган) асари консерватизм мафқурасининг моҳияти ва ўзига хослигини очиб берди.

Бёрк ўз асарларида консерватизмнинг бошқа бошланғич вакиллари маърифатпарварлик мафқурасининг асосий тезиси бўлган: инсон табиатини ўрганиб чиқиш имконияти, онгининг умумий позициясида фуқаролик жамияти ва сиёсий ҳокимият, “табиий ҳуқуқ”

¹⁸ Фергюссон А. Ўша жойда.

назарияси рационализмни рад этишиб, улар инсонларнинг “табиий” тенглигини “ахлоқий ва сиёсий ёлғон” деб атади.

Жамиятнинг меъёрдагидек фаолият олиб боришида аъналар, ахлоқ ҳамда одатлар, дид, инсон эҳтиёжларининг тарихий ривожланиш жараёнида ўзгариб боради. Унинг фикрича, жамиятда мавжуд муносабатлар умуман бошқа йўл билан ўрнатилади: оила қуриш, қариндошлик муносабатлари, бирор миллатга мансублик орқали амалга оширилади. Бёрк фикрича, тарих асосида фаолият юритадиган сиёсий институтлар легитимликни таъминлашлари мумкин. У ёки бу институтнинг узоқ мавжуд бўлиши халқнинг характери ва эътиқодига мос келишига боғлиқ бўлиб, айнан шу нарса фуқаролик жамияти учун ҳам зарур.

Фуқаролик жамияти ривожини аждодлар аъналарига боғлиқ бўлиб, агар у тарихий доирадан чиқиб кетса, у бутун ижтимоий организмнинг ҳалокатига олиб келади. Ўтмишни асраш – келажак авлоднинг ахлоқий бурчидир. Бёркга кўра, сиёсий тизим ва жамият фаолияти бир бутунлик ҳолида барқарор ва доимий ҳаракатда бўлиши керак. Ушбу ҳолат тадрижий жараёнларга ҳамоҳанг равишда давлатнинг сиёсий ҳамда ижтимоий институтларини халқнинг характери ва ахлоқига мослашишини англатади. Э.Бёрк сиёсатда тарихнинг ролини ўрганишга асосий диққатини қаратади. Унга кўра тарих сиёсатни белгилашда асосий манба ҳисобланиди. Оила, жамоа ва черков каби ижтимоий институтлар тарихий кадр-қимматга эга. Маърифатпарварлик даврида бир қатор маҳаллий аъналарнинг унутилиши рўй берди. Шунинг учун Бёрк ўз даврининг ижтимоий-сиёсий қарашларини аъналар ва тарихий амалиётга қаратишга ҳаракат қилди.

Э.Бёрк кўпгина ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, инсон табиати, фуқаролик жамияти ва сиёсий ҳокимиятга нисбатан янгича ёндашувга асос солди. Халқларнинг тақдирини тарихий аъналар билан боғлиқ эканлигини асослаб берди.

Давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги ўзаро муносабатлар жамиятнинг комиллигига боғлиқ: агар фуқаролик жамияти содда ва тарқоқ бўлса, давлат унинг “ташқи кўриниши”ни ифода этади, холос. Жамият жоҳил бўлса, давлат фуқаролик жамиятини барбод этган ҳолда ўз ҳокимиятини мутлақлаштириш йўлидан бориши мумкин. Ғарб тажрибасидан маълум бўлишича, комилликка етган фуқаролик жамияти шароитида давлат жамият билан ўз муносабатларини мувозанатлашга мажбур бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда фуқаролик жамиятининг таҳлили бир қанча хулосаларга олиб келади.

Биринчидан, сиёсий фанларда узоқ вақтлардан бери давлат ва фуқаролик жамияти ажратилмасдан, синоним тарзида қўлланилиб келинган. Бирок, жамиятдаги турли соҳалар бир-биридан ажралиб давлатнинг қаттиқ назоратидан озод бўла бошлаган, ўз ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлган мустақил шахс алоҳида аҳамият касб эта бошлаган давр, яъни XVII асрга келиб тарихий тараққиётдаги икки тенденцияни мувозанатлаштириш долзарб аҳамиятга эга бўла бошлади. Бир тарафдан, шахснинг мустақиллик ва эркинликка интилиши, натижада ижтимоий тараққиётда тартибсизлик ва ихтиёрий жараёнларнинг кучайиши сиёсатшуносликда фуқаролик жамияти тушунчасини ифода этган бўлса, иккинчи тарафдан ижтимоий муносабатларда мунтазам мураккаблашиб борувчи тартибсизликлар, низоларни бартараф этиш ва тартибга солиш, бутунликни сақлаш давлат тушунчасини ифода этди. Давлат ва фуқаролик жамияти кўпгина ҳолларда бир-бирига қарама-қарши қўйилади.

Иккинчидан, фуқаролик жамияти анъанавий феодал жамият ўрнини эгаллайди. Ғарбдаги сиёсий фанларнинг барча кўринишларида фуқаролик жамиятининг икки хил талқини кўпроқ учрайди. Дастлабкиси, фуқаролик жамиятини шахслараро муносабатларнинг ҳар қандай кўринишида давлатга қарама-қарши турувчи мажмуа сифатида талқин этади. Индивидуалларнинг кундалик эҳтиёжларини ҳаётга татбиқ этиш соҳаси сифатида фуқаролик жамияти шахслараро муносабатларнинг тарихий мажмуасини бутунлай қамраб олади.

Иккинчи талқинда, фуқаролик жамияти ғарб маданиятининг ҳодисаси, аниқ-тарихий шаклга эга бўлган ғарб тамаддунини намоён этади. Ўзгарувчан вазиятларга тезлик билан мослашиш ва бегона маданият орасида ўзлигини сақлаб қолишга бўлган юқори иммунитет ғарб маданиятининг ўзига хослигини ифодалайди. Ғарбда шаклланган фуқаролик жамияти сиёсий ҳокимият, фуқаролик жамияти ва шахснинг мухториятидан иборат учта кучнинг мувозанатига таянади. Ижтимоий онг ўз тараққиётида муттасил равишда инсон, фуқаролик жамияти ва давлатни такомиллаштиришга йўналганлигини ифода этади.

Учинчидан, замонавий сиёсатшуносликка оид талқинга кўра, фуқаролик жамияти ҳокимиятга алоқадор бўлмаган алоқалар ва тузилмаларнинг кўп поғонали ва мураккаб тизимидир.

Фуқаролик жамиятининг таърифи

Фуқаролик жамияти бу ўзини ўзи бошқаришдир. Унинг биринчи ва асосий тамойили шу.

И. Каримов

Фуқаролик жамияти демократик сиёсий тизим шаклланишининг энг муҳим шarti ҳисобланади. Фуқаролик жамияти аҳоли ижтимоий фаоллигининг давлат органлари фаолиятига боғлиқ бўлмаган турли шакллари ўзи ичига олган мажмуани ифодалайди ҳамда жамият тузилишининг ҳақиқий ҳолати ёки даражасини намоён этади. Фуқаролик жамияти тушунчаси ифодаладиган ижтимоий алоқалар мажмуи у ёки бу мамлакат халқига хос бўлган фуқаролик муносабатларининг сифат кўрсаткичи бўлиб, ижтимоий соҳада давлат ва жамият функцияларини фарқлайдиган асосий мезон ҳисобланади.

Сиёсий ҳокимиятнинг жамият ва унинг аъзолари устидан ҳукмронлиги эмас, балки жамиятнинг давлатга нисбатан бирламчилиги шароитида, бошқача айтганда, ҳақиқий демократия шароитида инсоннинг том маънодаги эркинлиги таъминланиши мумкин. Бундай жамиятга ўтиш тарихий жиҳатдан узоқ давом этадиган жараён бўлиб, у фуқаролик жамиятининг шаклланиши билан боғлиқдир.

Жамият тушунчаси билан “фуқаролик жамияти” тушунчаси ўртасида нафақат чамбарчас боғлиқлик, балки жуда жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Инсонлар ўртасидаги муносабатлар мажмуи ҳисобланган жамият ўз тараққиётининг такомилга етган босқичида, маълум шароитларда фуқаролик жамиятига айланади. Фуқаролик жамияти категорияси жамиятнинг тузилиши ва ўзини ўзи бошқариш нуқтаи назаридан сифат жиҳатидан янги ҳолатни ифодалайди, давлат ва шахс манфаатларининг муқобиллигини намоён этади. Бунда инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият сифатида намоён бўлади.

Фуқаролик жамияти тушунчасининг ўзи кенг ва тор маънода қўлланилади.

Кенг маънода фуқаролик жамияти жамиятнинг давлат тузилмаларининг назорати етиб бора олмайдиган барча қисмини қамраб олади.

У табиий-тарихий тараққиёт давомида давлатдан мустақил бўлган мухтор соҳа сифатида вужудга келади ва ўзгариб боради.

Фуқаролик жамияти тор маънода, ҳуқуқий жамият билан бевосита боғлиқ бўлиб, бошқача айтганда, улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Фуқаролик жамияти бозор ва демократик ҳуқуқий давлатчилик шароитида давлат томонидан бошқарилмайдиган, эркин ва тенг ҳуқуқли шахсларнинг ўзаро муносабатларини ифодалайди. Бу индивидуал ҳуқуқлар ва хусусий манфаатлар эркин амал қиладиган ижтимоий макон ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти буржуазия даврининг маҳсули бўлиб, асосан қуйи қатламлардан ихтиёрий тарзда, давлатга тобе бўлган оммани ўз ичига олган жамиятдан хўжалик ва сиёсий масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёр бўлган эркин фуқаролар жамияти тарзида шаклланади.

Фуқаролик жамиятининг мураккаблиги шундаки, у хўжалик, иқтисодий, оила-уруғчилик, этник, диний ва ҳуқуқий муносабатлар, ахлоқ, шунингдек шахслар ва ҳокимиятнинг бирламчи субъектлари бўлмиш партиялар, манфаат гуруҳлари ва ҳоказолар ўртасидаги давлат томонидан тартибга солинмайдиган сиёсий муносабатларни ўз ичига олади. Давлат тузилмаларидан фарқли ўлароқ фуқаролик жамиятида вертикал (бўйсунуш) эмас, балки ҳуқуқий жиҳатдан эркин ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлар ўртасида горизонтал алоқалар ва рақобат муносабати амал қилади.

М.Шарифхўжаев томонидан берилган таърифга кўра, “фуқаролик жамияти бу – эркин, демократик, ҳуқуқий цивилизациялашган жамият бўлиб, унда яккахокимлик режимига, волонтаризмга, синфий адоватга, тоталитаризмга, одамлар устидан зўравонлик қилишга ўрин йўқ. Бундай жамиятда фақат ва фақат қонун, ахлоқ, инсонпарварлик, адолат устуворлик қилади.

Бу жамиятда кўп укладли рақобатга асосланган бозор иқтисодиёти, ташаббускор тадбиркорлар иқтисодий ривожланишнинг асосини ташкил этади, турли ижтимоий қатламлар манфаатлари мувозанатга келтирилиб турилади.¹⁹ Аини вақтда, “фуқаролик жамияти” – на юридик, на давлат-ҳуқуқига тегишли бўлган тушунчадир. Давлат

¹⁹ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. –Т.: Шарқ, 2003. 20-бет.

Ўз қонунлари билан ўз манфаатига мос бўлган фуқаролик жамияти шаклини “ўрнатиш”, “қонунлаштириш”, “жорий этиш” ҳуқуқига эга эмас.

Фуқаролик жамияти – бу қонуниятли босқич, шахслар ўзини ўзи намоён этишининг олий шаклидир.

У халқнинг фаровонлиги, маданияти ва онгининг ўсиши, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ривожланишига мос равишда пишиб етилади. Фуқаролик жамияти инсониятнинг тараққиёт маҳсули сифатида, синфий-феодал тизимга хос қатъий қоидаларнинг ўзгаришини, ҳуқуқий давлат шаклланишининг бошланиши даврида пайдо бўлади.

Барча фуқароларда хусусий мулк асосида иқтисодий мустақилликка эришиш имкониятининг пайдо бўлиши фуқаролик жамияти вужудга келишининг зарурий шarti ҳисобланади. Синфлараро имтиёзларнинг бекор бўлиши, инсон қадрининг ўсиши ва тобе фуқародан барча билан тенг ҳуқуққа эга бўлган шахсга айланиш фуқаролик жамияти шаклланишининг муҳим шarti ҳисобланади.

Шахс ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайдиган ҳуқуқий давлатчилик фуқаролик жамиятининг сиёсий пойдевори бўлиб хизмат қилади. Бу шароитда инсоннинг хулқи унинг манфаатлари билан белгиланади ва ҳар қандай хатти-ҳаракати учун масъулият унинг зиммасига тушади. Бундай шахс ўз эркинлигини барча нарсадан устун қўйган ҳолда, айна вақтда бошқаларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳам ҳурмат қилади.

Давлатнинг қўлида кучли ҳокимият тўпланганлиги туфайли, у маъмурий тизим хизматчилари, армия, полиция ва суд орқали ижтимоий гуруҳлар, синфлар ва бутун халқнинг манфаатларини осонлик билан поймол этиши мумкин. Германия ва Италияда фашизмнинг ўрнатилганлиги тарихи давлат қай тарзда жамиятни “қамраб” олганлиги, турли соҳаларнинг тўлиқ давлат тасарруфига ўтгани ва шахснинг батамом давлат назоратида бўлишига ёрқин мисол бўла олади.

Шу маънода фуқаролик жамияти зўравонлик ва ҳуқуқбузарликка йўл қўйиб бўлмаслик, эришилган адолат ва эркинликнинг жамият томонидан тан олинган меъёрларига асосланган том маънодаги ижтимоий муносабатларнинг объектив тарзда шаклланган тартиботидир.

Бундай тартибот қайд этилган муносабатларнинг ички мазмуни негизда вужудга келади ва уларни “адолат ва эркинлик меъёрининг” мезонига айлантиради. Шу асосда, фуқаролик жамиятини ташкил этган муносабатлар, ўз моҳиятида фуқаролар, мансабдорлар, давлат органлари ва умуман давлат ахлоқининг адолат ва озодлик идеалларига мос келувчи меъёрий андозалари ва маълум талабларини акс эттиради.

Бунинг маъноси, фуқаролик жамиятини ташкил этувчи муносабатларда ҳуқуқбузарликка йўл қўйиб бўлмаслик ва фуқаролик жамиятининг барча аъзолари учун тенг эркинликни тарғиб этувчи ҳуқуқий ғоялар адолатнинг олий шакли сифатида намоён бўлади. Улар давлат томонидан тан олинishi ёки қонунлар билан мустаҳкамланишидан қатъи назар, фуқаролик жамиятида шаклланадиган ва мавжуд бўладиган умуммажбурий меъёрий талаблар ҳисобланади.

Бироқ давлатнинг уларга риоя этиши, қонуннинг бундай давлатда ҳуқуқий аҳамият касб этиши, яъни улар нафақат давлатнинг хоши-истакларини ўзида акс эттириши, балки адолат ва эркинлик талабларига тўлиқ мос келишини англатади. Кишиларнинг кундалик ҳаёти, унинг бирламчи шакллари фуқаролик жамиятининг соҳалари ҳисобланади.

Бироқ, кундалик эҳтиёжларнинг кўплиги ва уларни қондиришнинг бирламчи шакллари шахслар ва ижтимоий гуруҳлар интилишларини бутун жамият тараққиёти ва бутунлигини сақлаш учун мувофиқлаштиришни талаб этади. Давлат ўзининг бошқарув функциялари воситасида жамият, гуруҳ ҳамда шахсий манфаатларнинг мувозанати, алоқадорлигини таъминлаб беради.

Турли олимларнинг фикрларини жамлаган ҳолда хулоса ясаган М.Қирғизбоев фикрига кўра, “фуқаролик жамияти бу:

- » биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига олган инсоний бирликдир;
- » иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий,

маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

- » учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазйиқлари, аралашилари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамият бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятга эга бўладилар.”²⁰

²⁰ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. - Т.: Ўзбекистон, 2010. 52-бет.

Демак, фуқаролик жамияти фуқароларни давлатнинг бево-сита аралашуви ёки ёрдамсиз турли уюшмалар доирасида бирлаштирувчи шахслараро ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги кўп сонли муносабатлардан ташкил топади.

Фуқаролик жамиятининг хусусиятлари

Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий характери, унинг адолат ва эркинликнинг олий талабларига жавоб бериши фуқаролик жамиятининг энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Фуқаролик жамиятининг бу хусусияти адолат ва эркинлик борасидаги тамойилларнинг мазмун-моҳиятида ва меъёрларида акс этади.

Фуқаролик жамияти шароитида эркинлик ва адолат инсонлар, жамоалар ва ташкилотлар фаолиятини тартибга солиб турувчи ижтимоий омил вазифасини ўтайди. Бошқа тарафдан, ҳар бир инсон жамиятнинг аъзоси сифатида меъёрларга таяниш зарурлигини англаганлиги туфайли уларга бўйсунди ва шу асосда эркинликка эга бўлади.

Фуқаролик жамиятининг иккинчи хусусияти функционал характерга эга.

Хусусий манфаатларни амалга ошириш учун давлатдан расмий-ҳуқуқий жиҳатдан мустақил бўлган зарурий шарт-шароитни яратиш эмас, балки жамиятда юқори даражада тартиб-интизом ва ўзини ўзи бошқариш хусусиятлари фуқаролик жамияти маъжудлигининг асосини ташкил этади.

Тадбиркорлик ёки иқтисодий фаолиятнинг бошқа соҳаларида, оилавий муносабатлар, шахсий ҳаёт ва ҳоказоларда жамоавий фаолиятни ташкил этиш давлат ҳокимиятининг «ўзига хос ҳукмронлик» воситалари билан эмас, балки жамиятнинг ўзи томонидан, соф демократик негизда, бозор иқтисодиёти соҳасида эса аввало, иқтисодий ўзини ўзи бошқариш тамойиллари асосида амалга оширилиши зарур. Шу маънода фуқаролик жамиятининг ўзига хос бўлган янги функционал хусусияти кўзга ташланади. Бунда давлатга оид бўлган айрим ваколатларни ихтиёрий равишда жамиятга тақдим этиши рўй бермайди. Аксинча, жамиятнинг ўзи тараққиётнинг янги босқичга кўтарилиши билан тегишли масалаларни мустақил равишда давлатнинг аралашувисиз ҳал этиш қобилиятига эга бўлади. Бу ҳолатда давлат ўзининг қаттиқ қоидалари ва назорат воситалари ёрдамида жамиятни “ютиб” юбормайди, аксинча, тескари жараён рўй беради ва жамият давлатни қамраб олади, бошқача қилиб айтганда, фуқаролик жамиятининг давлатга нисбатан бирламчилиги таъминланади.

Шунга мувофиқ равишда фуқаролик жамиятининг олий кадриятлари ва асосий мақсадини тавсифловчи учинчи хусусиятини ажратиб кўрсатиш мумкин. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги хусусий манфаатларни мутлақлаштиришга асосланган дастлабки тасаввурлардан фарқли ўлароқ, бугунги постиндустриал фуқаролик жамиятининг концепцияси хусусий ва умумий манфаатларнинг уйғунлиги зарурлигини тан олишга асосланади. Ҳуқуқ ва эркинликлар, хусусий манфаатлар мулкдорлик негизида инсон эркинлигини ифодалайди. Инсоннинг ҳаёти ва соғлиги, сиёсий жиҳатдан эркинлиги ва иқтисодий мустақиллиги, шахснинг шаъни ва кадр-қиммати фуқаролик жамиятининг энг олий кадрияти сифатида сўзсиз тан олинади. Шунга мувофиқ равишда замонавий фуқаролик жамиятининг асосий мақсадини белгилашга яқинлашиш мумкин. Асосий мақсад инсоннинг маънавий ва моддий манфаатларини

қондириш, унинг эркин ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилиши лозим.

Ҳуқуқий фуқаролик жамияти шароитида давлатнинг ижтимоийликка йўналган характери яққол намоён бўлади. Бошқача айтганда, фуқаролик жамияти шароитида ҳокимиятнинг табиати ижтимоийлик билан бойиган ҳолда вазифалари жиддий тарзда ўзгара боради. Давлат қаттиқ марказлашган «тунги қоровул»лик вазифасидан воз кечган ҳолда жамиятнинг ижтимоий, маданий ва маънавий тараққиётига қаратилган вазифаларга урғу беради.

Қайд этилган хусусиятлар нуқтаи назаридан ижтимоий адолат, озодлик, фуқаролик жамиятининг энг олий кадрияти сифатида инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар тизими сифатида баҳолаш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Иқтисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар; кооператив-ширкатлар; ижара жамоалари; акциядорлик жамиятлари; уюшмалар; кооперацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила; партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; иш ва яшаш жойларидаги ўзини ўзи бошқариш органлари; нодавлат оммавий ахборот воситалари; жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг маданийлашган тартиботлари; ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиксиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлиги.

Маънавий соҳада: сўз, виждон ва фикр эркинлиги; ўз фикрини очиқ билдира олишнинг реал имкониятлари; ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатдан таъминланганлиги.²¹

Фуқаролик жамиятининг иқтисодий, ижтимоий ва ижтимоий-сиёсий элементлари уни янада кенгроқ акс эттиради.

Фуқаролик жамиятининг дастлабки таркибий элементи унинг иқтисодий тузилмаси бўлиб, у ривожланган бозор муносабатларини ўзида акс эттиради. Бозор муносабатлари эса эркин иқтисодиётни, яъни доимий фойда олишга қаратилган мустақил тадбиркорлик фаолиятини ифодалайди.

Фуқаролик жамиятининг иккинчи таркибий элементи унинг ижтимоий тузилмасидир. Бозор муносабатлари шароитида у жуда

²¹ Қирғизбоев М. Ўша асар. 53-бет.

мураккаб хусусиятга эга бўлиб, аввало, бир-бирдан фарқланадиган ижтимоий гуруҳларни акс эттиради. Бу гуруҳлар ёлланма ишчилар, тадбиркорлар ва меҳнатга лаёқатсиз фуқаролардан иборатдир. Мазкур гуруҳларнинг иқтисодий манфаатлари ва моддий имкониятлари ўртасида мувозанатни таъминлаш – ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Ёлланма ишчиларнинг самарали меҳнат қилишлари, адолатли иш ҳақига эга бўлишлари ҳамда даромад тақсимоотида кенг иштирок этишлари учун фуқаролик жамияти шароитида иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий шароит яратиш талаб этилади. Тадбиркорлик соҳасида эса иқтисодий фаолиятнинг барча шакллари эркинлигини кафолатлаш, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга сармоя киритилишини рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирлар кўрилиши муҳим ҳисобланади. Меҳнатга лаёқатсиз аҳоли қатламини мақсадли ижтимоий ҳимоя билан таъминлаш, қониқарли ҳаёт даражасини кафолатловчи ижтимоий ҳимоя ва хизмат меъёрларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фуқаролик жамиятининг учинчи таркибий элементи унинг ижтимоий-сиёсий тузилмасидир. Уни сиёсий ҳокимият тузилмаси ёки давлат бошқаруви билан айнан бир хил, деб бўлмайди. Жамият ҳуқуқий жиҳатдан такомилга ета бориб фуқаролик жамиятига айлана бошлаган пайтда, фуқаролик жамияти институтларини ташкил этишнинг ижтимоий-сиёсий механизмларини ишлаб чиқа бошлаган даврда шахс эркинлигини тўлиқ таъминлашга қодир бўлади.

Шунга мувофиқ, фуқаролик жамиятида ўзига хос тарзда сиёсий институционаллашув юз бермоқда. Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, аёллар, ёшлар ташкилотлари ва бошқа умумий манфаатга йўналтирилган жамоат бирлашмалари ёрдамида жамият ўзини ўзи шакллантиради. Юқорида қайд этилгандек, сиёсий ва ғоявий плюрализм ҳамда кўппартиявийлик фуқаролик жамиятининг сиёсий жиҳатдан институционаллашувида муҳим асос ҳисобланади. Сиёсий ва ғоявий монополизм фуқаролик жамияти учун бегонадир. Оммавий ахборот воситаларининг шаклланиши, уларнинг фаолият эркинлиги сиёсий ва ғоявий плюрализмни, шу билан бирга, фуқаролик жамиятининг институционаллашувини таъминлашнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Аммо бу шахс эркинлиги ва фуқаронинг ҳуқуқий ҳолатини бир эканлигини билдирмайди. Эркинлик, юқорида айтилгандек, меъёрий

хусусиятга эга. Бундан келиб чиқадики, бир томондан инсон ўзининг меъёрий талабларга бўйсунуш қобилияти орқали эркинликка эришади. Бошқа томондан эса эркинликнинг чегарасини ифода этувчи ижтимоий меъёрлар шахс эркинлигининг бирламчи кўриниши ҳисобланади. Фақат жамият ёки инсон учун жуда муҳим бўлган соҳалардагина давлатнинг ўзи эркинлик меъёрини белгилаши мумкин. Бу ҳуқуқий меъёрлар ва қонунлар орқали амалга оширилади. Конституциявий ҳуқуқ ва эркинлик фуқаролик жамиятининг ривожланганлиги, ундаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузилмаларнинг шаклланганлик даражаси билан белгиланади.

Фуқаровий ҳуқуқларнинг кафолати фуқаролик жамиятида ўзини ўзи шакллантириш ва ривожлантиришнинг инструменти ҳисобланади. Конституция ва бошқа қонунлар нафақат фуқаронинг давлат олдидаги, балки давлатнинг шахс олдидаги мажбуриятларини белгилаб берган тақдирдагина, манфаат ва мақсадларнинг ўзаро узвийлиги ўз тасдиғини топади.

Фуқаролик жамиятининг функциялари

Фуқаролик жамиятининг асосий функцияси ўз аъзоларининг моддий, ижтимоий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондиришдан иборат. Фуқароларнинг иқтисодий, ирқий, минтақавий, касбий, диний ва ҳоказо бирлашмалари индивид манфаатлари, интилиш ҳамда мақсадларини ҳар томонлама амалга ошириш учун ҳамкорлик қилишга жалб қилинади. Ушбу асосий функцияни бажариш доирасида фуқаролик жамияти қуйидаги муҳим ижтимоий функцияларни амалга оширади:

1. Қонунийлик асосида у инсон ва фуқаро ҳаётининг хусусий соҳасига давлат ва бошқа сиёсий тузилмаларнинг асосиз аралашувидан ҳимоя қилади.

2. Фуқаролик жамияти институтлари асосида ўзини ўзи бошқаришнинг жамоавий механизмларини яратади.
3. Фуқаролик жамияти сиёсий ҳокимиятнинг мутлақлаштирилиши, яқка ҳокимликка интилишининг олдини олишда муҳим ва қудратли восита ҳисобланади. У фуқаролар ва уларга оид бирлашмалар фаолиятига давлатнинг ноқонуний аралашувининг олдини олиш билан давлат органлари ва бутун сиёсий ҳокимиятни демократлаштиришга кўмак беради. Бу функцияни бажаришда сайлов ва референдумлар, намойишлар ва ҳоказо воситалар қўлланилади. Бундан ташқари, мустақил оммавий ахборот воситалари орқали жамоат фикрини шакллантиришда ҳам катта кучга эгадир.
4. Фуқаролик жамияти институтлари ва ташкилотлари жамият манфаатлари йўлида давлат ва жамоат ишларига кенг жалб этиладилар.
5. Фуқаролик жамияти ўз аъзоларига нисбатан жамоатчилик назоратини ҳам амалга оширади. Фуқаролик жамияти институтлари ёрдамида жамиятдаги маънавий-ахлоқий вазиятни соғломлаштиришга интилади; миллий, диний ва маънавий меъёрларни кузатиб, уларни сақлаб қолишга ҳаракат қилади; фуқароларнинг жамиятда қабул қилинган ана шу меъёрларга амал қилишларини таъминлайди.
6. Фуқаролик жамияти ижтимоий алоқа вазифасини ҳам бажаради. Эркин бозор муносабатлари ривож топаётган шароитда манфаатларнинг хилма-хиллиги вужудга келади. Уларнинг турлилиги фуқаролар эркинлиги билан белгиланади. Демократик тизимга асосланган давлат ўз фуқаролари манфаатлари ва талабларини тўлиқ қондириши лозим. Аммо эркин бозор шароитида манфаатларнинг тури шунчалик кўпайиб кетадики, ҳокимият уларнинг барчаси ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўла олмайди. Ўз навбатида фуқаролик жамияти институтларининг вазифаси фуқароларнинг энг долзарб талаб ва эҳтиёжлари ҳақида огоҳлантириб туришдан иборат.

7. Фуқаролик жамияти ўз институтлари ва тузилмалари ёрдамида муқобил тизим вазифасини ҳам амалга оширади. У бутун жамият ҳаёти таянадиган мустаҳкам тузилмага айланади. Тарихнинг мураккаб (урушлар, инқирозлар, тушкунликлар) даврларида давлат институтига дарз кетган вақтларда мустаҳкам фуқаролик тузилмалари давлатнинг бир қатор вазифаларини ўз зиммасига олган ва муҳим таянч вазифасини бажарган.
8. Фуқаролик жамиятининг яна бир муҳим кўмакчилик функцияси мавжуд бўлиб у давлатнинг ижтимоий сиёсати самарадорлигининг ошишига хизмат қилади. Фуқаролик жамияти институтлари имконияти чекланган фуқаролар (ногиронлар, қариялар, беморлар ва бошқалар)га қулайлик яратиш учун зарурий ва бирламчи воситалар билан таъминлашга қаратилган муҳим фаолиятни амалга оширадilar.

Шундай қилиб, инсоният тараққиётининг маҳсули сифатида фуқаролик жамияти ҳуқуқий, дунёвий давлатчиликка эришаётган, эркин бозор иқтисодиёти барпо этаётган ҳар қандай жамият учун якуний мақсад бўлиб қолади. Зарурий ташкилий ва ҳуқуқий асосни ўз вақтида яратиш эса фуқаролик жамияти ривожига хизмат қилади.

1.2.

Фуқаролик жамияти борасида замонавий хорижий ёндашувлар

Фуқаролик жамияти масалаларини ўрганишда классик ёндашувлар баробарида, албатта замонавий ёндашувларни ҳам ўрганиш зарур. Зеро, бу ҳодиса асрлар оша ўзининг классик моҳиятини сақлаб қолган бўлса-да, унинг таърифи ва тузилмаси давр ўтиши мобайнида ўзгача тус олмоқда. Фуқаролик жамиятига нисбатан билдирилаётган илмий муносабат унинг ўзи сингари мураккаблашаётгани тўғрисида фуқаролик жамияти илмий доираларда ҳам давр, ҳам моҳият нуқтаи назаридан қайта-қайта тафаккур чиғириғидан ўтказилмоқда.

Давр нуқтаи назаридан ёндашилганда фуқаролик жамияти пост-социалистик мамлакатларда нисбатан янги ҳодиса эканлиги қайд этилганига қарамай, аслида шарқий Европада ўтган асрнинг сўнгги чораги арафасида коммунистик тизимга қарши ғоя сифатида алоҳида қизиқиш уйғотган.²²

Ғарбий Европада эса фуқаролик жамиятига нисбатан қизиқиш вақти-вақти билан сусайиб турган бўлса-да, аслида бу масала мунозарали бўлганлиги тўғрисида ҳаммиша жиддий тадқиқотларга йўл очган. Агар классик олимлар бу муаммони давлат ҳокимияти билан жамият ўртасидаги муносабатлар нуқтаи назаридан талқин этишган бўлса, фуқаролик жамиятига давлат қанчалик дахл қилиши мумкинлиги замонавий тадқиқотчиларни қизиқтирган масалалардан биридир. Дж.Коэн, Э.Арато, Д.Грин, М.Уолцер, Л.Якобсон, Э.Геллнер сингари олимлар фуқаролик жамияти ҳодисасига комплекс ёндашишган бўлса, Р.Дворкин, А.Сэлигман, М.Платтнер сингари олимлар фуқаролик жамиятини либерализм ҳамда демократия муносабати нуқтаи назаридан талқин этишган. Фуқаролик жамияти

Чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилган одам демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Ва демократия, фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади. Шундагина инсон ўз мамлакатининг том маънодаги муносиб фуқароси бўла олади.

И. Каримов

²² Фуқаролик жамияти борасида нашрлар сон-саноксиз бўлишига қарамасдан, мазкур мавзу замонавий ёндашувларни умумлаштиришга имкон берувчи бир қатор китоблар, жумладан Дж.Коэн, Э.Арато, Д.Грин, Л.Якобсон, В.Ю.Сморгунова, А.Баранов, А.Е.Соколов, Л.Ю.Грудцына ва ҳоказо олимларнинг тадқиқотлари асосида ёритилди.

²³ Д.Грин. Возвращение в гражданское общество. Социальное обеспечение без участия государства/ Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2009. 34-бет.

²⁴ Баранов Н.А. Трансформации современной демократии: Учебное пособие. СПб.: Балт. гос. техн. ун-т. 2006. 74-бет.

муаммолари Д.Белл, С.Уайт, С.Бенҳабиб, Н.Фрейзер ва ҳоказо олимларнинг либерализмга қарши бўлган таълимотларида ҳам намоён бўлди. Фуқаролик жамияти “барча балоларнинг давоси” эканлиги тўғрисидаги қарашлар ҳам ғарбда яратилган тадқиқотлардан ўрин олган бўлиб, А.Сэлигман, М.Уолцер, Ч.Тэйлор кабиларни улар қаторига қўшиш мумкин. Д.Гриннинг гувоҳлик беришича фуқаролик жамиятининг табиати, унинг либерализм билан муносабати Ф.Хайек ва М.Новаклар тадқиқотларидан кенг ўрин олган²³.

Фуқаролик жамиятига бўлган қизиқиш ўтган асрнинг иккинчи ярмида ғарбда, айниқса, кучли бўлганлигига сабаб Иккинчи жаҳон урушидан олдин давлатнинг фуқароларнинг ҳаётига аралашуви нафақат тоталитар тизимдаги каби кенг тарқалганлигига бориб тақалади. Урушдан кейинги даврдаги тадқиқотларда асосий эътибор фуқаровий ҳуқуқларни қайта тафаккур қилишга қаратилди. Фуқаровийлик ижтимоий мазмун билан бойиган ҳолда давлатдан маълум бир хизматларни олиш фуқаро учун юридик жиҳатдан мустаҳкамланган ҳуқуққа айланган эди. Бундай ўзгаришлар ўз навбатида боқимандалик кайфиятини кучайтирган ҳолда, меҳнат ва рақобат муҳитига салбий таъсир кўрсатди. Шу туфайли бир қатор либерализм назариётчилари бозорнинг таъсирини оширишга қаратилган ғояларни илгари сурган ҳолда фуқаролик жамияти тадқиқотларга қайтадан туртки бердилар. XX аср давомида фуқаролик жамиятининг қуйидаги трансформацияси рўй берди: аср бошида у инқилоб тажовуз қилаётган давлат учун қалқон вазифасини ўтаган бўлса, аср якунига келиб у шахс эркинлигини давлатнинг ўта қаттиқ назоратидан асраш омилига айланди.²⁴

Тадқиқотлар орасида фуқаролик жамияти ҳодисасининг моҳиятига, аниқроғи, унинг таърифига такрор-такрор мурожаат этилганлигини қайд этиш мумкин. Зеро, бу ҳодиса ўта мураккаб бўлганлиги туфайли унга нисбатан бир ёқлама ёндашув билан унинг туб моҳиятини тўлиқ қамраб олиш мумкин эмас. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги илмий мунозара янги ғоя ва тушунчаларни қамраб олиш билан янгидан-янги муаллифларни бу мавзуга жалб этди. Тадқиқотчилар қарашларнинг турличалиги нуқтаи назаридан бир-бирларидан кескин фарқланишса-да, фуқаролик жамиятининг шаклланиши, унинг тузилиши, фуқаролик ҳиссини тарбиялаш муаммоларига нисбатан қизиқишларида умумийлик мавжуд.

Фуқаролик жамияти тушунчасининг ғарбда ўта оммалашиб кетиш сабабларидан яна бири унга берилган таъриф борасида келишувнинг йўқлигига бориб тақалади. Бу ҳодиса қарийб уч асрдан бери ўрганилаётган бўлишига қарамасдан, унинг ягона концепцияси, бошқача айтганда “юриспруденцияда аксиома сифатида қабул қилинадиган даражадаги метаназарияси” ҳанузга қадар шакллантирилганича йўқ²⁵. Фақатгина либерализм билан фуқаролик жамияти ўртасидаги алоқадорликни тан олиш бу борадаги тадқиқотларнинг умумий жиҳатини ифода этган ягона нуқта ҳисобланади. Баъзи олимлар бу муаммо аллақачон эскириб кетганлигини таъкидлашади²⁶. Шунинг учун бўлса керак бу ҳодиса дастлаб юзага келган ва ўзининг энг олий нуқтасига етган Буюк Британияда фуқаролик жамияти тадқиқотлари универсиетлар эътиборидан четда қолмоқда.

Ўтган асрнинг 70-йилларида ғарбда фуқаролик жамияти коммунистик тизимга муқобил сифатида талқин этилган бўлса, бу ҳодиса кейинчалик сўл тадқиқотчилар томонидан эркин бозор муносабатларига қарши қўйилган. Бунинг биринчи сабаби, олимлар фуқаролик жамиятини коммунистик мамлакатларда кузатилган тоталитаризмга қарши энг мақбул восита сифатида кўришган. Иккинчи сабаби эса, фуқаролик жамияти даставвал вужудга келган пайтда эркин мулкдорлар етакчилик қилган шаҳар аҳолисининг ташаббуси билан вужудга келганлигига бориб тақалади. Бу ҳодиса ўта мураккаб эканлиги у либерализм ва эркин бозор муносабатларини тақозо қилишидан ҳам кўриниб турибди. Фуқаролик жамияти тадрижига эътибор қаратилса, у мулкдор ҳуқуқини кафолатлаш, эркин бозор мунсабатлари ривожини учун қулай макон эканлиги намоён бўлади. Бу ерда фуқаро эркинлигининг чегараси тадқиқотчиларни қизиқтирган масалалардан биридир.

Индивидуализм билан жамоавийлик дилеммаси фуқаролик жамиятида навбатдаги диққат талаб этадиган масалалардан биридир. Ижтимоий тафаккурнинг коммунитаризм деб номланган, асосан АҚШда ривож топган йўналиши бу жумбоқни ечишга, яъни бу иккиликдан қай бири бирламчи эканлигига жавоб топишга ҳаракат қилади.²⁷

Фуқаролик жамияти борасида хорижда яратилган замонавий тадқиқотлардаги ёндашув нуқтаи назаридан умумлаштириш мумкин. Бошқача айтганда, тадқиқотлар

²⁵ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. проф. И. И. Кальной. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. 16-бет.

²⁶ Seligman A. B. Civil Society as Idea and Ideal. In: *Alternative Conceptions of Civil Society*. Ed. by S. Chambers and W. Kymlicka. Princeton: Princeton Univ. Press. 2002. 13-бет. Масалан, фуқаролик жамияти узоқ вақт давомида чуқур ўрганилган Лейчестер университетидан бу предмет укув дастурларидан чиқариб ташланаётган бўлса, Лондон Иқтисод Мактабида Фуқаролик жамияти маркази 2010 йилда бутунлай ёпилган.

²⁷ Kallscheuer, Otto. On Labels and Resons: The Communitarian Approach - Some European Comments - In: *Toward a Global Civil Society* / Michael Walzer, Ed. - Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995, 133-145 бетлар. Коммунитаризм атамаси инқилобий коммуна эмас, балки “community”, яъни “умумжамоа” ёки “жамоа” тушунчасини англатади. Бу ерда маҳаллий кўнгилли уюшмалар фаолиятининг асосини ташкил этадиган ахлоқий қоидаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиллади.

- » фуқаролик жамиятининг илмий таърифи;
- » фуқаролик жамияти ва либерализм муносабатлари;
- » фуқаролик жамияти ва демократия;
- » фуқаролик жамиятида индивид эркинлиги, ихтиёрийлик ва кўнгиллилик;
- » фуқаролик жамияти билан давлат муносабатлари;
- » фуқаролик жамияти билан бозор муносабатлари;
- » фуқаролик жамияти ННТлар ҳамжамияти;
- » фуқаролик жамиятида омма манфаати ва шахс манфаати каби жиҳатларда таҳлил этилган.

Фуқаролик жамияти борасидаги хорижий таълимотлар тадрижга назар ташланса, дастлабки пайтларда асосий йўналиш ҳукмдорнинг ваколатларини қисқартириш ёки жамият билан ҳукмдор манфаатлари ўртасидаги чегарани белгилашга қаратилган бўлса, кейинчалик инсон ҳуқуқлари, яъни давлат ва жамият муносабатларида инсоннинг мавқеи масалаларига қаратилган. Инсоннинг озодлиги, унинг эркин фаолият юритиши, унга оид ҳуқуқ ва эркинликлар фуқаролик жамиятининг асосини ташкил этиши борасидаги тадқиқотлар асосий ўрин эгаллади. Бунга АҚШда либерализм негизда ўрнатилган фуқаролик жамияти мисол келтирилади. Либерализмдаги озодлик (Liberty), тенглик (Equality), мустақиллик (Freedom) ва адолат (Justice) каби тушунчалар америкаликларнинг асосий қадриятига айланди. Тенглик деганда барча инсонларнинг сиёсий жиҳатдан тенглиги ва имкониятларнинг тенглиги тушунилган. Бунинг маъноси шуки, “яхши” жамиятда ҳукумат фуқароларнинг ўз орзулари ва қобилиятлари асосида ўз фаровонликларини юксалтириш учун курашишлари учун шароит яратар экан, айти вақтда бошқа шахсларнинг ҳам ҳаёти ҳамда мулкани қадрият сифатида хурмат қилишлари учун қонунлар тизимини ишлаб чиқади. Эркинлик деганда ҳар кимда истаганини қилиш эмас, балки қонун доирасидаги эркинлик тушунилган²⁸.

Гарчи либерализм АҚШда, аниқроғи, умуман, ғарбда фуқаролик жамиятининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатган бўлса-да, унинг асосий тамойили бўлмиш “тенглик” олимлар орасида ҳамisha мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Зеро, фуқаролик жамиятини тадқиқ қилган олимлар мунтазам равишда демократик деб ҳисобланган

²⁸ Д.Грин. Ўша жойда.

мамлакатларда айнан тенглик тамойилининг бузилганлигини қайд этганлар. Замонавий либерализм намоёндаларидан Англиялик Р.Дворкиннинг бу борадаги қарашлари муҳим аҳамият касб этади.

Унинг фикрича, либерализмнинг асосий негизини ташкил қилувчи тенглик концепциясига биноан қандай шиор, қандай фикр, хатти-ҳаракат ёки фаолият том маънода либерал эканлигини аниқлаш мумкин. Тенглик назариясига кўра сиёсий қарорлар ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги индивидуал қарашларга асосланмаслиги керак. Жамиятда кишилар ижтимоий ҳаётнинг энг мақбул тарзи тўғрисида ранг-баранг қарашларга эга бўлиб, ҳукумат уларнинг бирортасига устуворлик берар экан, турлича қарашларни бирдек тан олишни ўз зиммасига олувчи либерал давлат сифатида адолатни таъминлай олмайди. Чунки кўпчилик томонидан ёки кучли гуруҳ томонидан ифода этиладиган фикр қарашлар орасида энг устувор аҳамиятга эга бўлган ғоядир. Шу нуқтаи назардан Р.Дворкин либерализмнинг энг кучли тарафлар ўртасидаги келишув эмаслиги, ҳар бир кишига тенг миқдорда имконият яратиши, бозор муносабатларини тақозо этиши, вакиллик демократиясини энг мақбул сиёсий ҳуқуқий институт ва механизм сифатида тан олиши, бетарафликка чақиришини таъкидлайди.²⁹

Фуқаролик жамиятини эркинлик орқали талқин этиш Д.Грин тадқиқотларининг асосини ташкил этади. Ўз таълимотида “Ўзаро ёрдам жамиятлари”га асосий эътибор қаратган олим улар қийин кунларни ўтказиш мақсадида ишчилар томонидан ўз аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида ташкил этилган ўзини ўзи бошқарувчи бирлашмалар эканлигини таъкидлайди. Бу бирлашмаларнинг фалсафаси хайр-эҳсонга асосланган саховатпешалиқдан кескин фарқ қилади. Бу бирлашмалар бошқаларга ёрдам бериш мақсадида эмас, балки зарур бўлган тақдирда ўз аъзоларига кўмаклашиш масъулиятини зиммасига олувчи фуқаролар бирлашмасидир.

Д.Грин ўзининг асосий асари “Фуқаролик жамиятига қайтиш” китобида баҳо берар экан, “бу асар” эркин жамиятнинг ахлоқий жиҳатлари борасидаги ғояларни аниқлаштириш ва ривожлантиришдан иборат” эканлигини қайд этади. Фуқаролик жамиятини эркинлик тамойили орқали талқин этган Д.Грин шундай ёзади: “Эркинлик черковнинг давлатдан ажратилиши оқибати ҳам, қонун устуворлиги ҳам, хусусий мулкчилик ҳам, парламент бошқаруви ҳам, хабеас корпус ҳам, судларнинг мустақиллиги ёки бизнинг жамиятимизга

²⁹ Дворкин Р. Либерализм // Современный либерализм: Ролз, Берайн, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон / Пер. с англ. Л. Б. Макеевой. М., 1998. 46–67-бетлар.

³⁰ Д.Грин. Ўша асар. 26-бет.

³¹ Лев Ильич Якобсон. Давлат Университети – Иқтисодиёт Олий Мактабининг биринчи проректори, Фуқаролик жамияти ва нотижорий сектор тадқиқотлари Маркази Илмий раҳбари.

³² Salamon L.M., Anheier H.K., List R., Toepler S., Sokolowski S.W. and Associates. *Global Civil Society: Dimensions of the Non-profit*. Baltimore MD, USA: Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, 1999; *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, Volume Two*. / Salamon L.M., Sokolowski S.W. and Associates. — Bloomfield: Kumarian Press, 2004.

³³ Клеман К., Мирясова О., Демидов А. От обывателей к активистам: Зарождающиеся социальные движения в современной России. М.: Европа, 2010.

³⁴ Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск, 1995. 66-бет.

³⁵ Benhabib S. *Critique, Norm and Utopia*. New York: Columbia University Press, 1986. Cohen J., Arato A. *Civil Society and Social Theory*. Cambridge: MIT Press. 1992.

хос бўлган минглаб институтлар ва қоидалар ҳам эмас; эркинлик уларнинг барчаси мавжудлигининг натижаси, аниқроғи, у бизнинг жамиятимизда ҳокимиятнинг қаттиқ марказлашувига олиб келадиган марказлар мавжуд эмаслигининг натижасидир³⁰.

Л.Якобсон³¹ ўзининг “Фуқаролик жамиятининг келажаги: тадқиқот ва лойиҳалаштириш”, деб номланган мақоласида фуқаролик жамияти борасидаги замонавий тадқиқотларни икки турга ажратади. Уларнинг биринчи тури соф фактларга асосланган “объективлик”дан иборат³² бўлса, иккинчи тури ижтимоий “фаоллик”ка бағишланган тадқиқотлардир.³³ “Объективлик” тарафдорларини келажак унчалик қизиқтирмайди, улар аниқ ўрнатилган ва синовдан ўтган ҳодисалар ҳақида ёзишни маъқул кўришади, бу эса ўз моҳиятига кўра ўтмишга дахлдор воқеа-ҳодисалардир. “Фаоллик” тарафдорлари учун эса мавжуд воқелик келажакка ҳаракат қилиш учун асос ва ресурсларни излаб топиш учун хом ашёдир. Л.Якобсон турли ғарб олимларнинг фикрларини таснифлаш билан бирга фуқаролик жамияти борасида ўзига хос фикрларни ҳам баён этади. Унга кўра, қаерда сиёсатчилар ўз халқини ўзини ўзи ташкил этувчи тузилмалар коалициялари номидан бошқармасдан, балки уни қўй суруви сингари “боқар” экан, демократик тамойиллар кўнгилли уюшмаларнинг кундалик ҳаётида эмас, балки сайлов қонунчилиги акс этган “қоғозлар”да қолиб кетади. Бу ҳолатда демократик тамойил тарафдорлари асосий ғояларнинг мағлубиятини тан олиши ёки қарши туришдек мураккаб танлов олдида қолишади.

Тадқиқотлар орасида фуқаролик жамиятини адолат ўрнатишнинг муҳим омили эканлиги тўғрисидаги талқинлар учрайди. Жумладан, Америкалик файласуф Джон Роулз ўзининг “Адолат назарияси” (*Theory of Justice*) асарида адолатнинг икки тамойилини ажратади. Унга кўра адолат, биринчидан, фуқаролик жамиятида асосий эркинликлар тизимига нисбатан барчанинг тенг ҳуқуққа эгаллигини англатади. Иккинчидан эса ижтимоий ва иқтисодий нотенглик шароитида ҳуқуқий жиҳатдан тенглик имкониятларнинг барча учун очиқ ва баравар эканлигини англатади.³⁴

Замонавий ғарб илмий адабиётларида фуқаролик жамияти таркибидаги уюшмаларнинг кўнгилли эканлиги борасида яқдиллик мавжуд. Ш.Бенҳабиб, Дж.Козн, Э.Арато, М.Уолцер каби олимлар томонидан фуқаролик жамияти деганда кўнгилли уюшмалар, черковлар ҳамда бошқа жамоат бирлашмалари назарда тутилади³⁵. Бундай тузилмалар маҳаллий даражада қарорлар қабул қилиш

ҳуқуқиға эга ва бу жараёнда давлат органлари томонидан назорат қилинмайди.³⁶

Ихтиёрийлик фуқаролик жамиятини барпо этишдаги асосий омил эканлигини М.Уолцер ҳам таъкидлайди. Унга кўра, фуқаролик жамияти том маънода ихтиёрийлик асосида ташкил бўладиган ҳодиса бўлиб, оила ва давлат институтлари фуқаролик жамияти томонидан инкор этилади. Бу ерда оила аъзоларининг кўнгилли бўла олмасликлари учун оила инкор этилган бўлса ҳамда ҳар қанча легитим бўлса-да давлатнинг ўз фуқароларига таъйиқ ўтказиши эҳтимоллиги давлат институтининг инкор этилишига олиб келган³⁷.

Л. Ламаски шунга яқин фикрни эътироф этган ҳолда “фуқаролик жамияти либерализм тамойиллари асосига қуриладиган кўнгиллилар макони”, эканлигини таъкидлайди. М.Уолцердан фарқли ўлароқ Л. Ламаски оила, кўшнилари, дўстлар, турли клублар, таълим ва филантропик ташкилотларни фуқаролик жамияти таркибига қўшади. Аммо, ихтиёрий ташкил топган уюшмалар унга кўра фуқаролик жамиятини ташкил этади³⁸.

Кўнгиллилик ва ихтиёрийлик фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгисидир. Фуқаролик жамияти танлаш, жамоавийлик ва иштирокнинг эркинлигига асосланади. Классик либерализм намоёндаларидан бири М.Уолцер “Фуқаролик жамияти доирасида шахсийлик (индивидуаллик) турли гуруҳларга бирлашиши ёки уларни тарқатиши мумкин. Гуруҳлар доирасида эса ана шу шахслар ўзига ўхшаганлар билан ўзаро кучли ёки заиф даражадаги алоқадорликни ўрнатишлари мумкин. Улар ўз вақт ва кучларини гуруҳни ташкил этиш, жамоавий тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш, жамғармалар ташкил этиш, шунингдек янги аъзоларни жалб этиш билан машғул бўлишади”, деб ёзади.³⁹

Фуқаролик жамияти таркибини таҳлил этган канадалик олим У.Кимлика бошқа олимлардан фарқли ўлароқ оила, бундан ташқари черковлар, иттифоқлар, этник уюшмалар, кооперациялар, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ташкилотлари, кўшнилари, кўмакчи гуруҳлар ҳамда сиёсий партияларни фуқаролик жамиятининг таркибига киритади.⁴⁰

Ихтиёрийлик ёки кўнгиллилик фуқаролик жамиятини шакллантирувчи омилларнинг асосий сифатида тан олинадиган эканлиги фуқаролик жамияти таркибига қўшиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ш.Мюффе ва М.Уолцер бир қанча фикрларни эътиборга олиб ўз қарашларини қуйидагича аниқлаштиришди: “Демократик сиёсатни

³⁶ Bell D. American Exceptionalism Revised: The Role of Civil Society // Public Culture. №95. 1989: 38-56 -бетлар.

³⁷ Walzer M. Equality and Civil Society. In: Alternative Conceptions of Civil Society. Ed. by S.Chambers and W.Kymlicka. Princeton: Princeton Univ. Press. 2002. 35-6er.

³⁸ Lamasky L. E. Classical Liberalism and Civil Society. In: Alternative Conceptions of Civil Society. Ed. by S.Chambers and W.Kymlicka. Princeton: Princeton Univ. Press. 2002. 64-6er.

³⁹ Walzer M. Ўша жойда.

⁴⁰ Kymlicka W. Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship. 301-302-бетлар.

⁴¹ Walzer M. The Civil Society. In: Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship and Community. Mouffe, Chantal, ed. London, Routledge. 1992. 104-бет.

⁴² Chambers S. A Critical Theory of Civil Society. In: Alternative Conceptions of Civil Society. Ed. by S.Chambers and W.Kymlicka. Princeton: Princeton Univ. Press. 2002. 90–91-бетлар.

воқеликка айлантирадиган фуқаровийлик фақатгина фуқаролик жамиятининг ижтимоий тармоқларида тарбияланиши мумкин. Бундай тармоқлар ихтиёрий бўлганлиги учун, унинг таркибидаги аъзолар шу тармоқ ёки уюшма доирасида қабул қилинган қоидаларига бўйсуниб яшашни истамасликлари жамоа аъзолари томонидан қандайдир қонуний жазо билан эмас, балки оддийгина норозилик билан қарши олинади. Ифода этилган ана шу норозилик уюшма ичидан, яъни оила аъзолари, дўстлар, ҳамкасблар ва маслақдошлар томонидан ифода этилганлиги учун давлат берадиган жазога нисбатан таъсирлироқдир. Айнан ана шу ерда “инсоннинг шахсияти, иродаси ва том маънода фуқаро бўлишга қодирлиги шаклланади, зеро масъулиятли фуқаро учун зарур бўлган шахсий масъулият, ихтиёрий ўзини ўзи тийиш ва ўзаро ҳамжиҳатлик айнан мана шу шароитда “тарбияланади”.⁴¹

С.Чеймберс фуқароларнинг ихтиёрий равишда турли ташкилот ва уюшмаларга аъзо бўлишлари фуқаролик жамиятининг давлатдан маълум даражада узоқ масофада бўлишини тақозо этишини таъкидлайди. Фуқаролик жамиятига дахлдор масалаларни санаб ўтар экан С.Чеймберс шундай ёзади: “Оила фуқароларнинг сиёсий позициясини белгилашда асосий омил бўлганлиги боис фуқаролик жамияти таркибига киритилган. Оила маданиятни ва демакки, етакчиликни ўзгартиришга қодир бўлган кучдир. Черковлар, клублар, университетлар, уюшмалар, маданий институтлар, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар ва бошқалар ҳам фуқаролик жамияти таркибига кирувчи бошқа элементлар сифатида эътироф этилади. Улар ўз ҳолича ихтиёрий тарзда эмас, барқарорликни сақлашга қаратилган ғояларни қўллаб-қувватлаганликлари учун фуқаролик жамияти таркибига киритилган”.⁴²

Бугунги кунда АҚШ ва Европа сиёсий-ҳуқуқий ҳаётида мулоқотга асосланган демократияга жиддий қизиқиш мавжуд. Фуқаролик жамиятининг ичида манфаатлар қай тарзда шаклланишига қаратилаётган эътибор бунинг асосий сабабидир. Омма манфаати билан шахсий манфаат чегарасини белгилаш, тенгликни сақлаш, юзага келадиган муаммоларни мулоқот воситасида бартараф этишда, кўпчилик томонидан бериладиган қарорни мантиқан асослашда инсон тафаккури қай даражада таъсир кўратиши назарийётчиларни қизиқтирадиган асосий масала ҳисобланади. Бошқача айтганда, гап шахсий доирани тарк этиб фуқаролик жамияти доирасида мулоқот амалга ошадиган майдон даражасига чиқмоқда. Ўтган аср сўнгига

келиб бу муаммо, айниқса, муҳим аҳамият касб эта бошлади. Зеро, ғарбий демократияларда фуқаролар даражасида давлатга нисбатан билдириладиган эътироз шу қадар кучайдики, буни фақат фуқаролик жамияти талаблари асосида ифодалаш мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ёки “учинчи сектор” деб номланган соҳанинг ривож топиши билан фуқаролик жамияти тушунчаси янги мезонларда талқин этила бошлади. Нодавлат-нотижорат соҳаси аҳолининг шундай гуруҳи ва ташкилотлар мажмуасини англатадики, бундай ташкилотга аъзолик ёки унга раҳбарлик қилиш шахсий даромадни кўпайтиришга қаратилмайди. “Нотижорат” атамасининг мазмуни бундай гуруҳ ёки ташкилот фаолияти натижасида топиладиган даромад унинг аъзолари ўртасида тақсимланмасдан, гуруҳ ёки ташкилот мақсадларини ривожлантиришга йўналтирилади. Дастлабки икки сектор давлат институтлари ва хусусий корхона ҳамда компаниялардан ташкил топган. К.Маккартби ва В.Ходкинсон томонидан учинчи сектор оила ва бизнес соҳаси ҳамда ҳукумат оралигидаги фаолият сифатида баҳоланади. Ана шу концепция доирасида нодавлат сектори, кўнгилли фаолият, учинчи сектор, нотижорий сектор ҳақида сўз юритилади. Умумжамоа манфаати йўлида хизмат қилиш бундай ташкилотларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусиятдир. Бундай тузилмаларнинг асосий вазифаси аҳолининг эркинлиги ва ҳокимият ваколатларини имкон қадар кенгайтириш, ижтимоий ислохотларга, ижтимоий ҳимояни ривожлантиришга аҳолини кенгроқ жалб этишдан иборат.

Фуқаролик жамияти ва учинчи сектор ташкилотлари фаолияти муаммосига фақатгина пост-социалистик модернизацияни амалга ошираётган мамлакатлардагина эмас, балки барқарор демократик тизимга эга бўлган мамлакатларда ҳам қизиқиш ортиб бормоқда. Мураккаб муаммоларни самарали ҳал этаётган, бироқ ўзлари фойда кўрмаётган нодавлат ташкилотлари фаолиятига назар ташлаган ҳолда кўпгина таҳлилчилар инсонга хос худбинлик ва индивидуализм билан мавҳум жамоавийлик жумбоғини ечишга ҳаракат қиладилар. Бу билан фуқаролик жамиятига нисбатан ёндашувларнинг фалсафий жиҳатлари билан биргалиқда социологик жиҳатлари ҳам намоён бўлади.

Замонавий ёндашувларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, фуқаролик жамиятига нисбатан ёндашувлар турли жиҳатлари билан бир-биридан ажралиб туради. Тадқиқотларни

даврий нуқтаи назардан ажратадиган бўлсак, фуқаролик жамиятининг классик жиҳатларини акс эттирган замонавий тадқиқотлар муаммонинг моҳиятини атрофлича очиб бериш мақсадида унинг тарихий жиҳатларини акс эттирганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Зеро, фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосларини ўрганишда, албатта, унинг илк даврларини, аниқроғи, ўрта мулкдорлар қатлами, шаҳарликлар, “бюргер”лар вужудга келган даврни, фуқаролик жамияти вужудга келишининг концептуал асосларига мурожаат этиш мақсадга мувофиқ. Айнан тарихий ва замонавий жиҳатларни қиёсий таҳлил этишгина бугунги мураккаб жараёнларда фуқаролик жамиятини аниқроқ тушунишга ёрдам беради.

Фуқаролик жамияти борасидаги замонавий тадқиқотларда таърифларга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Агар уч аср илгари фуқаролик жамиятига берилган таъриф билан бугунги таърифларни солиштирадиган бўлсак, улар орасида жиддий фарқ борлиги кўзга ташланади. Илгариги даврларда фуқаролик жамияти олдида турган асосий мақсад мутлақ ҳокимиятга эга бўлган қирол ҳокимиятини чеклаш, ўрта мулкдорлар қатлами манфаатларини аниқлаштириш ва вакиллик ҳокимиятини ўрнатишга қаратилган, шу асосда инсон эркинлиги талқин этилган бўлса, бугунги кунда берилаётган таърифларда фуқаролик жамиятида инсон эркинлиги масаласи муаммо тарзида қўйилмайди. Эркинлик масаласи аллақачон ҳал этилган бўлиб, у шубҳа остига олинмайди ва фуқаролик жамиятининг мезони замон талабларига мос равишда ўзга йўналишда ривож топади. Ҳатто бугунги кунда фуқаролик жамиятига илмий таъриф бериш масаласи, қайсидир маънода ғарбдаги тадқиқотларнинг долзарб мавзуси эканлигини қайд этиш қийин. Зеро, тўлалигича амалий фаолият билан шуғулланувчи учинчи секторнинг вужудга келиши фуқаролик жамиятига бериладиган таърифнинг мезонини ўзгартириб юборганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Замонавий ёндашувга кўра, фуқаролик жамияти учинчи сектор билан айнан талқин этилар экан, бу ҳолатда фуқаролик жамиятига бўлган ёндашув ҳам амалий аҳамият касб этмоқда.

Бу ҳодисага чуқурроқ ёндашиш билан масалага ойдинлик киритиш мумкин. Маълумки, ғарб мамлакатларида учинчи секторнинг роли бениҳоя юксаклиги билан ажралиб туради. Бу сектор ижтимоий ва иқтисодий соҳадаги муаммоларни ҳал этишда шу қадар самарали фаолият юритадики, унинг фуқаролик жамиятини

ривожлантиришдаги ўрни ҳеч кимни шубҳага солмайди. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятининг ўзи тобора амалий характер касб этиб бораётганлигини, бошқача айтганда учинчи сектор ўзига хос фаолият йўналиши, ҳатто касб ҳолига келиб қолганлигини намоён этади.

Кўриниб турганидек, фуқаролик жамиятининг моҳиятини талқин этиш тобора фалсафий масалага айланмоқда. Бу эса фуқаролик жамияти назарияси унинг амалиётидан тобора узоқлашиб бораётганлигини намоён этмоқда. Бугунги кунда АҚШда фуқаролик жамиятининг нима экалиги тўғрисидаги савол фақатгина шу соҳанинг назариясига ихтисослашган олимлар учун тушунарли бўлиши мумкин. Зеро, фуқаролик жамияти амалиёти таълим, соғлиқни сақлаш, экология, ижтимоий таъминот, меҳнат муносабатлари, бандлик, маданият, диний ҳамда этник муносабатлар, сайловлар, оммавий ахборот воситалари ва ҳоказо соҳаларда сон-саноксиз ННТларнинг соф амалий характердаги фаолиятини ифода этмоқда. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятига нисбатан классик ёндашув билан замонавий ёндашув алоҳида мавзу ҳисобланади.

Олимларнинг қарашлари орасида фуқаролик жамиятига таҳдидлар ҳам кўриб ўтилади. Жумладан, Ж.Кинга кўра илмий-техник тараққиёт аста-секин бандликка таъсир кўрсатган ҳолда оммавий ишсизликни келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолатда жамият икки сиёсий йўлдан бирини танлашга мажбур бўлади. Биринчиси, барчани иш билан таъминлашга интилаётган давлат ўрнини авторитар капитализм эгаллайди ва турли дастурлар воситасида аҳоли бандлигини таъминлайди, аҳоли бўлса ҳокимиятдан маҳрум бўлади. Иккинчи йўл демократик характердаги посткапиталистик жамият бўлиб, унда аҳоли маош учун эмас, балки ўз қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий фойдали фаолият турларидан бирини танлаган ҳолда кўнгилли фаолият билан машғул бўлишади. Тадқиқотчиларга кўра бу шароитда аҳолида вужудга келадиган бўш вақт демократик фуқаролик жамиятини барпо этишга хизмат қилиши керак. Бўш вақт давлат, капиталистик корпорациялар ёки уларга дахлдор касаба уюшмалари томонидан эмас, балки ўзаро тенглик асосида ташкил этиладиган ўзини ўзи бошқарувчи кичик институтлар томонидан мувофиқлаштирилиши керак.⁴³

Янги аср бўсағасида пост-социалистик дунёда демократиянинг тарқалиши фуқаролик жамияти билан мураккаб шаклда боғлиқлиги

⁴³ Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Пер. С англ. М., 2001. 151-бет.

баъзи тадқиқотчилар томонидан қайд этилган. Бундай мамлакатларда фуқаролик жамиятининг соддалаштирилиши, аниқроғи унинг демократия билан айнан талқин этилиши кузатилиб, у зиддият ва кескинликка сабаб бўлган. Натижада эса унга нисбатан совуқ муносабат шаклланган. Бундай жамиятларда фуқаролик жамияти даражасида миллатнинг демократик тамойиллар асосида жипслашуви эмас, балки қарама-қаршилик юзага келган. Бир қатор мамлакатларда фуқаролик жамияти институтлари демократияни ривожлантириш ва ижтимоий ислохотларни чуқурлаштириш йўлидан бормай, мавжуд турмуш тарзига мослашганликлари кузатилган. Бу, ўз навбатида, постсоциалистик демократиянинг ҳали пишиб этилмаганлигини намоён этади. Бунга алоҳида эътибор қаратган тадқиқотчи Г.И.Вайнштейн “посткоммунистик мамлакатларда фуқаролик жамияти институтларининг кейинги ривожини уларни оммани тарбияловчи ўзига хос мактаб эканлиги тўғрисидаги хулосани жиддий қайта кўриб чиқиш учун асослар етарли эканлиги”ни намоён этаётганлигини таъкидлайди.

Ҳозирги илмий адабиётларда фуқаролик жамиятига бўладиган таҳдидлар борасида ҳам ранг-баранг фикрлар илгари сурилади. Жумладан, Л.Уайтхед ҳамда Ж.Пирс каби олимларнинг тадқиқотларига таянган Г.И.Вайнштейн нодемократик ва нофуқаровий элементлар, жумладан мафия ҳамда жиноий тўдалар, миллий ва шовинистик уюшмалар, радикал экстремистик ташкилотлар, диний ақидапарастлар ҳам, асосан, ихтиёрий асосдаги тузилмалар бўлсалар-да, фуқаролик жамиятига зид эканлигини таъкидлайди.⁴⁴ Буни олимлар “нофуқаролик жамияти” деб атаган ҳолда фуқаролик жамиятига оид ҳар бир соҳанинг акси эканлигини қайд этишади.

Тадқиқотларда фуқаролик жамиятининг географик кесимдаги талқини ҳам учрайди. Юқорида номи зикр этилган Э.Геллнер ўзининг “Эркинлик шартлари” асарида фуқаролик жамияти ислом ва конфуция-буддавийликка асосланган мамлакатлар эмас, балки Шимолий Атлантика минтақаси мамлакатларида фуқаролик жамияти таъкидлар экан, юқоридаги минтақаларда фуқаролик жамияти бутунлай мавжуд эмаслигини таъкидлайди. Айни вақтда, у шариат аҳкомларини зўрлик билан сингдириш ҳам, исломга нисбатан сохта либерал кўринишдаги беписандлик ҳам фуқаролик жамияти руҳига тўғри келмаслигини қайд этади.⁴⁵ Бу мамлакатларда шахс билан

⁴⁴ Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001. 167-бет.

⁴⁵ Геллнер Э. Условия свободы. М., 1995. 23-24-бетлар ёки Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. М.: Московская школа политических исследований, 2004.

ҳокимият, шахс билан жамият ўртасидаги муносабат кишининг мухтор фаолиятини назарда тутмайди.

Ғарчи фуқаролик жамияти биринчи навбатда ғарб тамаддунининг маҳсули бўлса-да, бу минтақада ҳам зиддиятли мисоллар учрайди. Бу ҳодисани атрофлича ўрганган америкалик социолог Р.Патнэм Италияда ижтимоий ҳаёт тарзининг фуқаровийлик даражасига кўра бир-биридан фарқ қиладиган икки тури мавжудлигини таъкидлайди. Масалан, Италия шимолида ўзини ўзи бошқаришга асосланган фуқаролик жамияти мавжуд бўлса, жанубда демократик тамойилларга муносабат ижобий эмас. Жанубда фуқаровийлик онги паст даражада бўлганлиги туфайли вакиллик ҳокимияти самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади.⁴⁶ Айтиш мумкин вақтда Осиёнинг бир қатор мамлакатларида фуқаролик жамияти миллий анъаналар билан ҳамоҳанг равишда ривожланмоқда. Либерал кадриятлар шарқ жамиятининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига жадаллик билан кириб бормоқда ва маҳаллий аҳолининг ҳокимиятга кўр-кўрона бўйсунушидан уларнинг ижтимоий фаоллигига, фуқаровий онгининг ўсишига хизмат қилмоқда.

Кўришиб турганидек, фуқаролик жамиятига нисбатан илмий ёндашувлар бу ҳодисанинг имкон қадар барча қирраларини очиб беришга қаратилган. Тадқиқотчилар фуқаролик жамиятини аввалдан режалаштиришдан қочиш кераклигини уқтирар экан, фуқаролик жамияти ривожига тўсқинлик қилувчи омилларни бартараф этиш зарурлигини таъкидлашади. Зеро, фуқаролик жамияти ўзини ўзи бошқарувчи кўнгилли тузилмалар ривожига билан маълум давр мобайнида “пишиб” етилади.

⁴⁶ Патнэм Р. Чтобь демократия сработала. М., 1996. 35-бет.

1.3.

Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари

Шуни яна бир бор таъкидламоқчиманки, жамият ҳаётини ҳар томонлама эркинлаштириш борасидаги бу стратегик вазифалар Ўзбекистонда узоқни кўзлаб амалга оширилаётган изчил сиёсат ифодасидир. Булар шундай принципиал вазифаларки, биз уларнинг атрофида демократик давлат, фуқаролик жамияти барпо этиш, бозор иқтисодиётини шакллантириш учун барча сиёсий ва ижтимоий кучларни бирлаштиришга эришмоғимиз лозим.

И. Каримов

Бугунги кунда фуқаролик жамиятини ўрганиш нафақат тадқиқотчилар, балки давлат ва нодавлат соҳадаги амалиётчилар учун ҳам катта қизиқишга сабаб бўлмоқда. Фуқаролик жамиятига нисбатан давлат томонидан берилаётган эътибор унга нисбатан қизиқишни янада орттириб юборди. Фуқаролик жамиятининг тарихидан маълумки, унинг вужудга келишида айнан иқтисодий омилнинг ўрни ниҳоятда юксак бўлган.⁴⁷ Давлат ва ўрта мулкдорлар қатлами орасида вужудга келган зиддиятли муносабатлар негизда том маънодаги фуқаролик жамиятининг илдизларини кўриш мумкин.

Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятини тўлақонли англаш учун унинг иқтисодий асосларини атрофлича тушуниш талаб этилади. Маълумки турли шаклдаги мулкчиликка асосланган ишлаб чиқариш муносабатлари ҳуқуқий давлатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Ҳуқуқий давлатда мулк моддий бойликларни ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчиларга бевосита тегишли бўлиб, яқка ҳолдаги ишлаб чиқарувчи ўз меҳнати маҳсулининг эгаси сифатида майдонга чиқади. Ишлаб чиқариш муносабатларининг тенглиги, барча соҳаларда ҳуқуқнинг устуворлиги, жамият фаровонлигининг муттасил ошиб бориши давлатнинг ҳуқуқийлигини намоён этади.

Фуқаролик жамиятининг ривож топиши учун бутун жамият учун умумий бўлган қадриятлар шаклланиши талаб этилади. Бундай ҳолатда жамият аъзолари умумжамоага хос қадриятларга таянадилар ва улар ўртасида ўзаро ишонч ҳисси шаклланади, натижада жамиятда ягона маънавий асос вужудга келади. Бироқ бозор муносабатлари ривож топаётган жамиятларга назар ташланса, уларда турли гуруҳлар, яъни ранг-баранг этник гуруҳлардан тортиб турли профессионал уюшмаларнинг муттасил кўпайиб боришига гувоҳ бўлиш мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, ҳар бир гуруҳнинг ўз

⁴⁷ Проблемы теории государства и права / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2009.

манфаати ва мақсадлари мавжуд. Фуқаролик жамияти шароитида ана шу гуруҳларнинг мақсад ва манфаатлари ўзаро тўқнаш келса-да, бу жараён жамиятнинг парчаланишига эмас, аксинча, унинг яхлитлигига хизмат қилади.

Маълумки, иқтисодий тараққиёт учун ҳам, фуқаролик жамияти учун ҳам хусусий мулк ва ўрта қатламнинг аҳамияти юксак эканлигини олимлар инкор этишмайди. Бошқача айтганда, бу қатламсиз тўлақонли фуқаролик жамияти бўлиши мумкин эмаслиги кўпгина манбаларда келтирилади. Айнан Ўзбекистон шароитида бундай қатламнинг шаклланиши жараёни билан фуқаролик жамиятининг ривожини қиёсий таҳлил этиш талаб этилади.

Маълумки, бизнинг мамлакатимизда ўрта қатламнинг шаклланиши жараёни давом этмоқда. Ўрта қатлам мулкдорларнинг миқдори ошиб бормоқда. Айни вақтда давлат томонидан амалга оширилаётган чоратадбирлар натижасида фуқаролик жамияти ҳам ривожлантирилмоқда. Фуқаролик жамиятининг вужудга келишининг классик таълимотларида ривожлантирилган ғоялар нуқтаи назаридан бу ерда бир неча диққат-талаб жиҳатлар мавжуд. Хўш, классик анъаналарга кўра ўрта қатлам шаклланган ва ривожланган ўрта асрларда давлат билан ўрта синф ўртасида юзага келган қарама-қаршилик натижасида вужудга келган фуқаролик жамияти бугунги шароитда қай тарзда ривож топади? Шу ва шунга ўхшаш саволларга фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосларини ўрганиш асносида жавоб бериш мумкин.

Маълумки, эркин бозор муносабатларига асосланган демократик жамиятнинг асосини хусусий мулкдорлар ташкил этади. Гарчи хусусий манфаат индивидларга хос бўлиб, якка ҳолдаги манфаатларни ифода этса-да, айнан ана шу хусусий манфаатларнинг ўзаро ва давлат билан муносабатларида юзага келган ҳодисалар асносида умумий қадриятлар намоён бўлади.

Жамиятнинг асосини ўрта ва майда қатлам вакиллари ташкил этар экан, бу кесим вакилларининг даромад манбаи ва оилалар ҳаётининг асосий воситаси хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодий фаолиятдан иборат. Бу саноат, савдо-сотиқ, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш ва ҳоказо йўналишлардаги хусусий корхоналар, ижарага бериладиган ер, кўчмас мулк, даромад келтирадиган қимматли қоғозлар, фоиз келтирадиган пул воситалари, ёзувчилар, шоирлар, композиторлар, кашфиётчилар, илмий-тадқиқотчилар ва ҳоказоларга оид интеллектуал мулк

асосида амалга ошириладиган фаолиятдан иборат. Бу кесим ўзининг асосий фаолиятдан маҳрум бўлган тақдирда нафақат даромад, балки ҳаётий муҳим манбадан айрилади. Шунинг учун мулк эгалари ўз мулкни ҳимоя этиш учун барча зарурий ташкилий ва ҳуқуқий фаолиятни амалга оширади. Ана шу нуқтаи назардан хусусий мулк фуқаролик жамияти вужудга келишининг асосий сабабларидан бири сифатида кўрсатилади. Айнан хусусий мулк асосида ижтимоий муносабатлар жадаллашади, натижада эса жамият ўзини ўзи ташкил этадиган қудратли тизимга айланади.

Маълумки, хусусий мулк шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш билан мамлакатнинг умумиқтисодий тараққиётига хизмат қилади. Буни далиллаш учун ўзбек олими М.Шарифхўжаев қуйидаги омилларни кўрсатиб ўтади:

Биринчидан, хусусий мулк мулкни оқилона бошқаришни рағбатлантиради. Бошқача қилиб айтганда, мулкдорлар ўз мулкларини асраш ва уни кўпайтириш, даромад олиш учун мунтазам фаолият юриштилари, доимо изланишда бўлишлари талаб этилади. Акс ҳолда, мулкнинг қадрсизланиши ва охир оқибатда мулкдорлар инқирозга юз тутишлари мумкин. Агар мулкка нисбатан эътибор юқори бўлиб, у мунтазам ривожлантирилса даромадни юксалтириш имкони кенгайиб боради.

Агар мулк давлатга дахлдор бўлса ёки унга катта бир гуруҳ биргаликда эгалик қилса, уни тўлақонли асраш имконияти сусая боради. Собиқ тизим даврида давлат мулкига нисбатан ҳўжасизликни бунга мисол келтириш мумкин. Буни ривожланган мамлакатларда давлатга тегишли бўлган уй-жойларнинг аянчли ҳолатидан ҳам гувоҳ бўлиш мумкин.

Иккинчидан, хусусий мулк одамларни ўз моддий имкониятларини ошириш ва ундан самарали фойдаланишга рағбатлантиради. Хусусий мулкни ривожлантиришга бўлган эҳтиёж одамларни ўз малакаларини ошириш, самарали ишлашга ундайди. Айнан шунинг учун иқтисодий, хусусан бизнес бошқарувида ихтисослашган олий ўқув юртлари ривожланган мамлакатларда энг юксак даражадаги таълим даргоҳлари бўлиб, уларда таҳсил олиш улкан миқдордаги молиявий маблағларни талаб этади. Бундай олий даргоҳларни

битирган мутахассислар учун ҳамиша иш ўринлари мавжуд ва тажриба ошгани сари маошлар ҳам муттасил кўтарила боради.

Учинчидан, хусусий мулкдорлар ўз ресурсларини бошқаларнинг манфаатига хизмат қилдириш учун ҳаракат қилишади. Зеро, бошқаларга самарали хизмат қиладиган мулк даромад келтиради. Мулкнинг бошқалар учун фойдали эканлиги унинг қадрини ва мулк эгасининг мавқеини оширади. Шу нуқтаи назардан, мулкдор томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракат истеъмолчилар томонидан маъқулланса мулкнинг қадри ошади, аксинча бундай хатти-ҳаракат маъқулланмаса, мулкнинг қадрсизланиши рўй беради. Кўришиб турганидек, мулкнинг ҳолати фуқаролик жамиятида ўзига хос мезон вазифасини ҳам ўтамоқда. Аслида ҳар қандай мулкдор, гарчи ўз даромадини ошириш учун фаолият юритса-да, фуқаролик жамияти шароитида тадбиркор биринчи навбатда ўзининг ана шу асл ниятини эмас, балки жамиятга сифатли хизмат кўрсатишни бирламчи эканлигини намоён этади. Том маънодаги фуқаролик жамиятида даромад топиш нияти иккиламчи аҳамият касб этади. Тадбиркорликнинг фуқаролик жамияти учун муҳим ва зарурий эканлигини мулкдорлар ҳам, давлат ҳам жамият ҳам тенг даражада англаб етиши бу ерда муҳим бўлган жиҳатдир.

Тўртинчидан, хусусий мулк ресурслардан келажак учун оқилонга фойдаланиш ва уларни асраш имконини беради. Мулкдорлар нафақат бугунги кун, балки истиқболдаги ўзгаришлар ва даромадни ўстиришни назарда тутган ҳолда бугунги кун ва келажакдаги манфаатларни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилишади.⁴⁸

Инсон эркинлиги унинг моддий фаровонлиги билан узвий боғланган. Очликдан, камбағалликдан азият чекадиган одамнинг эркинлиги шубҳали. Шахс эркинлиги хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликнинг кафолатланганлиги шароитида тўлиқ намоён бўлади. Бунда хусусий мулк нафақат фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосини ташкил этади, балки сиёсий, ахлоқий, маданий янгилинишларга ҳам асос бўлади. Фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий онгининг ўсишида хусусий мулкнинг аҳамияти ниҳоятда юксақдир. Зеро хусусий мулк:

⁴⁸ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. "Шарқ", 2003. 51-52 - бетлар.

- » инсоннинг хусусий ҳаёт тарзини белгилаб беради;
- » ташаббускорлик ва ишбилармонликни ўзаро боғлайди;
- » мулкдорда ўзига ишонч пайдо қилади;
- » инсонда меҳнатга ижодий ёндашиш ва ватанга муҳаббатни уйғотади;
- » кишиларга ўтроқликни ўргатиб, ижтимоий маданиятни ўстиради;
- » оилани жамиятнинг ажралмас бўлаги сифатида мустаҳкамлаб, уни мулкий муносабатларга жалб қилади;
- » инсонда давлатга нисбатан ҳурмат ҳиссини оширади;
- » инсоннинг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантиради;
- » инсонда фуқаронинг мустақиллик ҳиссини тарбиялайди;
- » сиёсий эркинликка бўлган тўғри ёндашувни ўргатади.⁴⁹

Шундай қилиб хусусий мулк институти шахс эркинлигига ижобий таъсир кўрсатиб, у фуқароларнинг ўзини ўзи англаш ҳиссини шакллантиради.

Қонунчиликда инсонларнинг ҳуқуқий тенглиги мустаҳкамланганлиги ҳамда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ҳуқуқ ва эркинликларнинг барчага тенг амал қилиши фуқаролик жамияти етуқлигининг асосий мезонидир.

Бугун юртимизда демократик, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг мустаҳкам пойдевори кўйилмоқда, кўп укладли, барқарор ривожланаётган бозор иқтисодий асослари шаклланмоқда.

И. Каримов

Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари ҳақида гап кетар экан, мулкдорларнинг эркинлиги ҳам муҳим жиҳатлардан ҳисобланади. Бир қарашда бу белги жуда соддадек туюлади. Ҳар қандай жамиятда ҳам ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган мулкдорлар мавжуд бўлиб ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган мулкдорлар эркиндирлар. Бироқ мулкдорларнинг эркинлиги кўпгина даврларда жиддий шубҳа остига олинганлиги ҳам маълум. Фуқаролик жамиятида шахснинг эркин фаолияти барча соҳаларда ўз манфаатларини амалга оширишга хизмат қилади. Аввало, инсонларнинг иқтисодий соҳага тааллуқли бўлган орзу-ниятлари рўёбга чиқади. Хусусий мулкдорда эркин ирода яққол намоён бўлади.

Аслида мулкдорларнинг эркинлиги бир қатор муҳим саволларга жавоб беради. Айнан мулкдорларнинг эркинлиги шароитида

эркин мулкдорлар уюшмалари ўртасидаги, уюшмалар доирасида мулкдорлар орасидаги алоқалар ҳамда уларнинг сиёсий тузилмалар билан муносабатлари ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади.

Бу ердаги биринчи масала, жамиятда мавжуд мулкдорларнинг миқдори ва улар эгалик қилаётган мулкнинг қиймати билан боғлиқ. Иккинчидан, фуқаролик жамиятининг субъектига айланиши учун мулкдор нимадан озод бўлиши кераклиги навбатдаги муҳим масаладир. Қадимги мутафаккирлар бу саволга яқдиллик билан ишлаб чиқариш жараёнига давлатнинг, сиёсий ҳокимиятнинг аралашуви ва назоратидан озод бўлишлари кераклигини уқтиришади.⁵⁰ Мулкдор ва ишчилар ўртасидаги мураккаб муносабат билан бир қаторда тарихнинг барча босқичларида ишлаб чиқариш воситалари эгалари сиёсий соҳанинг иқтисодийётга таъсирини бартараф этиш ёки ҳеч бўлмаганда уни чеклаш учун курашиб келган. Бу курашда иқтисодийёт ва сиёсатни бир-бирига тенг даражада таъсир кўрсатиши умуман жамият ва унинг барқарор ривожланиши учун энг мақбул йўлдир. Ўтган аср тажрибасининг кўрсатишича, мулкдорларнинг давлат назоратидан чиқиб кетиши иқтисодийётда бошбошдоқликни кучайтириб юборди, натижада эса 30-йиллар ва 70-йилларда иқтисодий инқирозларга олиб келди. Давлатнинг мутлақ устунлик қилиши эса инсониятни бундан ҳам оғир инқирозлар, жумладан Биринчи ва Иккинчи Жаҳон уруши каби бўҳтонларга олиб келади. Шунинг учун ҳам бугунги ривожланган мамлакатларда сиёсат ва иқтисодийёт ўртасидаги муносабатларда мувозанатни сақлашга катта эътибор қаратилмоқда.

Россиялик файласуфлардан бири А.Мигранянга кўра жамиятда иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳанинг талаб даражасида ривожланмаслиги оқибатида янги тизимга ўтиш даврида фақатгина давлат жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларини тубдан янгилашга қодир ягона куч сифатида намоён бўлади. Натижада давлат ва фуқаролик жамияти функциялари инверсияси рўй беради. Фуқаролик жамияти бевосита ҳал қилиниши зарур бўлган муаммоларни мустақил равишда кун тартибига қўйиш ва ҳал қилишга қодир бўлмай қолади ва давлат ўз вазифалари қаторида жамиятнинг вазифаларини ҳам ўз зиммасига олади. Жамият шу тариқа давлатга гўёки “сингиб” кетади⁵¹.

Давлатнинг жамиятни ўз домига тортиб кетиши собиқ тизим даврида, айниқса, яққол намоён бўлди. Ишлаб чиқариш воситаларини ўз эгаларидан маҳрум этган шўролар омма жамоавий

⁵⁰ Общая и прикладная политология: Учебное пособие. Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. С. 449.

⁵¹ 50/50. Опыт словаря нового мышления. М., Издательство “Прогресс”, 1989. - С. 447–448.

⁵² В.И. Жуков, Б.И. Краснов. Уша манба. 451- бет.

равишда бирваракайига ишлаб чиқариш воситаларининг эгасига айланишига ишонган ҳолда ҳаракат қилдилар. Аммо том маънодаги мулкдорсиз ишлаб чиқариш воситалари такомиллашмаслиги, эркин бозор муносабатлари ва соғлом рақобатсиз ишлаб чиқариш ривожланмай қолишини тарих исботлади. Шўро тизими даврида барча воситаларга давлатнинг монопол тарзда эгалик қилиши бошланди, давлат халқники, демак мулк ҳам халқники, деган мавҳум тушунча шаклланди. Иқтисодиётда давлат монополияси ишлаб чиқариш воситаларини ўзлаштириш орқали шахсий ва корпоратив ишлаб чиқаришга, бу билан эса мулкчиликка барҳам берди.⁵²

Шунинг учун шўро тизимини бошидан кечирган мамлакатларнинг аксариятида фуқаролик жамияти ривожланишининг асосий муаммоларидан бири – ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилувчи мулкдорлар қатламини тезлик билан шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат. Замонавий дунёқараш, хорижий етакчи тажрибага эга бўлган мулкдорлар қатламигина ўз мамлакатида ишлаб чиқаришни ривожлантирар экан, янгича миллий анъана ва кўникмаларни шакллантирган ҳолда саноти ривожланган мамлакатларда мулкдорлар қилган ижобий ишларни амалга оширадидлар. Бошқача айтганда, улар амалга оширадиган асосий вазифа давлат билан паритетга эришиш ва иқтисодиётни ривожлантиришдан иборат.

Айни вақтда хусусий мулкнинг мутлақлаштирилиши ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатда ўтиш даврига хос бўлган ҳодиса рўй берса, яъни давлат назоратининг сусайиши кузатилса, жамиятда бир ёқлама табақалашув, ўта бойлардан иборат бир гуруҳ олий табақа ва камбағаллардан иборат улкан халқ оммаси шаклланади. Бундай ҳолатда хусусий мулк жамиятни бирлаштиришга қаратилган вазифани бажара олмай қолади. Оқибатда ижтимоий табақалар ўртасида кескин кутблашув рўй беради ва жамият бир-биридан холи ҳамда ўзаро қарама-қарши бўлган уч гуруҳга бўлиниб кетади. Гарчи социалистик тизимни бошидан кечирган мамлакатларда ўтиш даврида айнан ана шундай ҳолат кузатилган бўлса-да, фуқаролик жамияти тараққиётида хусусий мулкнинг аҳамиятини бутунлай инкор этиш ҳам ярамайди.

Ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги кутблашувнинг олдини олиш ва мувозанатни сақлаб туриш давлатчиликнинг табиати ҳамда миллатнинг маънавий-маърифий қиёфасига боғлиқ. Ҳуқуқий

давлатчилик ривожлангани сари фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари ўз ўрнини топа боради. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти жадаллашган ўтиш даврида давлат, хусусий сектор ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида келишувга эҳтиёж кучая боради. Бу классик тадқиқотларда таъкидланган жамоавий шартнома назариясининг замонавий кўринишидир.

Бугунги кунда мамлакатимизда рўй бераётган ислохотларга назар ташланса қуйидаги манзара кўзга ташланади. Масалан, давлат бош ислохотчи сифатида майдонга чиқар экан, имкон қадар ўрта мулкдорлар қатламини шакллантиришнинг ҳуқуқий ва ташкилий заминини яратишга интилоқда. Айни вақтда, фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосларини яратиш учун давлат олдида бир қатор муҳим масалаларни ҳал этиш вазифаси турибди.

Биринчидан, мамлакатда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш баробарида қонуний асосда фаолият юритишга қодир бўлган ўрта мулкдорлар қатламини шакллантириш зарур. Шўро тизминин бошидан кечирган мамлакатларнинг аксариятида, айниқса, мустақилликнинг дастлабки даврида тадбиркорликни фирибгарлик билан ҳамоҳанг тушуниш кенг тарқалган эди. Аслида бозор муносабатлари ривожланган, айниқса, саноатлашган мамлакатларда жамиятга энг кўп фойда келтирувчи, айни вақтда энг дуруст қатлам айнан мулкдорлар қатлами бўлган. Бу шароитда давлат эркин фаолиятга шароит яратиш билан бир вақтда уларни фақат ва фақат қонун доирасида иш юритиш кўникмасини шакллантириш керак.

Иккинчидан, жамиятда эркин бозор муносабатларини ривожлантириш баробарида ижтимоий табақалашувнинг кутблашувига йўл қўймаслик ҳам кучли фуқаролик жамиятини барпо этиш давлат олдида турган мураккаб масалалардан биридир.

Учинчидан, давлат ижтимоий муносабатларни тартибга солишга масъул бўлган ягона институт бўлиш билан бир қаторда бош ислохотчи сифатида эркин бозор муносабатларини ҳам ривожлантириш вазифасини ҳам адо этиши зарур. Эркин бозор муносабатлари янги шароитдаги иқтисодий фаолиятда турли ноқонуний хатти-ҳаракатларга ҳам йўл очишини назарда тутадиган бўлсак, давлат олдида қанчалик мураккаб вазифа турганлигини англаш мумкин.

Бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат.

И. Каримов

Тўртинчидан, мамлакат иқтисодий стратегиясини амалга оширишни ўз зиммасига олиш даражасида қудратли, айна вақтда фуқаролик жамиятининг негизини ташкил этадиган хусусий секторни шакллантириш ҳам давлат олдида турган улкан вазифалардан биридир.

Кўриниб турганидек, фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари ўта мураккаблиги билан турли саволларни юзага келтиради. Бу эса, аввало, эркин бозор муносабатлари борасида юзага келадиган мунозараларга бориб тақалади. Фуқаролик жамияти нуқтаи назаридан бозор шароитида давлатнинг аҳамияти алоҳида эътибор талаб этади.

Давлат ҳамиша мустақил, қудратли институт бўлиб, кичик тадбиркорлик субъектларидан тортиб йирик корхоналарга қадар бўлган тузилмаларни ташкил этади. Жамият ва давлатнинг бирламчилиги ҳақида гап кетганда, албатта, давлатнинг етакчилиги эътироф этилади. Ўтиш даврида фақат давлатгина улкан ислохотларга бош бўлган ҳолда жамиятда туб бурилиш ясашга қодир.

Табиийки, жамиятда рўй берадиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ислохотларнинг пишиб етишига сабаб бўлиши мумкин. Аммо давлат ҳар қандай ислохотни жадаллаштириш ёки аксинча, унга тўсиқ бўлиши мумкин. Ўзбекистон шароитида давлат барча соҳалардаги ислохотларга бошчилик қилмоқда. Аммо хусусий секторни ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларга қарамасдан мустақил ўрта қатламнинг шаклланиб бўлганлигини эътироф этиш мушкул. Жадаллик билан шаклланиб келаётган ўрта мулкдорлар қатламида уюшмаларга аъзолик маданияти, фуқаролик жамияти институтларига бирлашган ҳолда фаолият юритишга қодир мустақил кучга айланганлигини таъкидлаш қийин.

Баъзи мамлакатларда эркин бозор иқтисоди шаклланиш жараёнида давлатнинг аҳамияти пасайиб, хусусий соҳа оммабоп бўла боргани сари, ижтимоий табақаланиш кучайгани ҳолда одамларнинг аксарияти бутунлай хусусий соҳага ўтиб кетиши рўй берганлиги кузатилган. Хусусий соҳанинг ўта ривожланиб кетишини фуқаролик жамияти сифатида талқин этиш ноўрин. Бошқача айтганда, хусусий соҳа қанчалик ривож топмасин, фуқаролик жамияти институтларига бирлашган ҳолда ўз манфаатларини давлат олдида ҳимоя қилиш кўникмаси шаклланмас экан, бундай жамиятни фуқаролик жамияти дейиш мумкин эмас. Бундан ташқари, жамият аъзоларида айнан

бозор қонуниятлари негизда янгича моҳиятга эга бўлган умумий кўникмалар шаклланиши мақсадга мувофиқ. Ўз манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолият юритаётган фуқаро давлат органлари олдида ўзига хос тарзда сиёсат юритади. Бу маънода фуқаро ўзининг шахсий манфаатлари йўлидан айри тарзда жамиятда кўпчиликни ташкил этган хусусий мулкдорлар манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқади. Бу ерда фуқаронинг сиёсий онги унинг профессионал маънодаги фаолиятдан эмас, балки жамият манфаатларини ифодалашга қаратилган фуқаролик бурчидан келиб чиқади.

Маълумки, фуқаролик жамияти кишиларнинг умумий мақсадлари ва вазифалари борасида ўзаро муносабатга киришиши ҳамда бу муносабатларни тартибга солиш заруратидан вужудга келган ҳодисадир. У бозор қонуниятлари ёки ҳокимиятнинг буйруғи билан эмас, балки жамоатчиликнинг ташаббуси асосида, эркин фуқаролардан ташкил топган турли гуруҳ ва бирлашмаларнинг мустақил фаолияти натижаси сифатида қарор топади. Кишилар айнан ижтимоий фойдали фаолият юритиш қобилиятига эга бўлганлиги учун ҳам фуқаро деб номланади.

Фуқаролик жамияти ривожда сўзсиз бозорнинг ҳам, давлатнинг ҳам аҳамияти юксак бўлса-да, уларни аралаштириб юбориш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро давлат фуқаролик жамиятисиз ҳам мавжуд бўла олади, бироқ фуқаролик жамияти шароитида давлат ўзгача кўриниш ва усулларга эга бўлган институт сифатида намоён бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш керакки, бозор муносабатларига ўтиш билан фуқаролик жамиятини барпо этиш икки хилдаги масала бўлиб, ўз мақсад ва вазифалари нуқтаи назаридан улар бир-бирига айнан мос келмайди. Қаттиқ марказлашган бошқарув билан ҳам бозор муносабатларига ўтиш мумкин бўлса, бундай бошқарув усули билан фуқаролик жамиятига ўтиш асло мумкин эмас. Бу икки вазифани бир-бири билан аралаштириш иқтисодий ислохотларни амалга оширишга ҳам, демократлаштириш жараёнига ҳам халақит беради. *Демократик ислохотлар ҳамда фуқаролик жамиятини ривожлантиришни эркин бозор муносабатларига ўтиш билан умумлаштириш хусусий мулкчилик ҳиссиёти билан фуқаролик ҳиссиётини аралаштиришни англатади.* Аслида эса, бу масалада жиддийгина аниқлик талаб этилади. Ҳар бир кишининг

хусусий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи, кўпгина ҳолларда хусусий мулкка эга бўлишгина фуқаролик жамиятини шакллантиришга асос бўлади, дея тушунилади. Аслида эса, хусусий мулкка эга бўлмаган ишчи кучидан иборат аҳоли жиддийроқ кузатилса, жамиятнинг аксарият қисмини ташкил этади. Демак, бу борада фақатгина хусусий мулк эмас, балки мулкдор бўлмаганларнинг манфаатларини ифода этувчи фуқаролик жамияти институтларининг мавжудлиги ҳам фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосларини ташкил этади. Хусусий ҳаётнинг мутлақлаштирилиши нафақат фуқаролик жамиятига тўсқинлик қилади, балки авторитар характердаги бошқарувга қайтишни тақозо қилаверади.

Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари эркин бозор иқтисодиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Демократик жамият бошқа эркинликлар баробарида ўз қонуниятлари билан тараққий топадиган хўжалик тизимини тақозо этади. Фақат ана шу қонунлар асосидагина муваффақият билан тадбиркорлик фаолиятини юритиш мумкин. Энг муҳими якка ҳолда бозор қонунларига қарши курашиш мушкул. Тадбиркорларнинг турли хил уюшмалари, яъни фуқаролик жамияти институтлари бу масалаларни ҳал этишни осонлаштиради.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, давлат ва бозор тадбиркорлик фаолиятига нисбатан пассив ҳолатда бўлиши ёки унга етакчилик қилиши мумкин. Албатта тадбиркорлик фаолиятига етакчилик қилиш учун гуруҳий ва уюшмавий шароитлар мавжуд бўлиши керак.

Жаҳон тажрибасида парламентар бошқарув билан уйғун ҳолда бозор тизими фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосини муваффақиятли ташкил этиши кузатилган. Акс ҳолда жамият фуқаролик жамияти эмас, балки бойлик орттириш ва яшаб қолиш учун ўзаро аёвсиз рақобатга киришган шахслардан иборат кутблаган оммага айланиб қолиши мумкин. Ўз ҳолича бозор ҳар қандай турдаги ҳокимият билан уйғунлашиши мумкин. Чунки бозор шароитида фуқаролар эмас, балки моддий маблағларнинг аниқ ҳисоб-китоби ва фойдани кўпайтиришни кўзлаган кишилар ҳаракат қиладилар. Фуқаролик жамияти қадриятлари мавжуд бўлмаган жамиятда бундай фаолият осонгина жиноий бизнес ва “қора” иқтисодиётнинг манбаига айланиши мумкин. Мувофиқлаштирилмаган ёки тартибга солинмайдиган бозор шароитида ижтимоий жиҳатдан тартибсизлик ёки бошбошдоқликка йўл очилиши эҳтимоли мавжуд.

Барқарор бозор иқтисодиёти очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак.

И. Каримов

Фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган шароитда бундай бозор давлатнинг қаттиқ назорати билангина тартибга солиниши мумкин. Давлат органларининг коррупцияга аралашиб кетиши эҳтимоли юқорилигини ҳисобга оладиган бўлсак, эркин бозорнинг шаклланиши шароитида кўпгина мансабдорларнинг жиноий элементлар таъсири остида том маънодаги эркин бозорни шакллантиришга тўсқинлик қилишини кузатиш мумкин.

Кўриниб турганидек, вакиллик ҳокимияти устуворлик қиладиган фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган ҳолатда бозорда бешафқат қонунлар ҳукм суриши кузатилади. Коррупция домига тортилган давлат мансабдорлари кўпгина ҳолларда қонунбузарликларга қарши курашга бардош бера олмай қолади. Давлат бундай бошбошдоқликка қарши курашга интилар экан, одатда фуқаролик институтларидан фойдаланмайди ва қайтадан авторитар усул ҳамда қоғозбозликка дучор бўлади. Бу эса бозор муносабатларининг кўп сонли иштирокчиларининг фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Эркин бозор муносабатларига ўтишда кучли ҳокимиятга таяниш зарурлиги ҳақида фикрлар мавжуд. Кучли ҳокимиятнинг бозор муносабатларини тартибга солиши турли талқинларга ҳам сабаб бўлади. Зеро, фуқаролик жамиятида эркин бозор, сиёсий эркинликлар ва демократия ҳамда жамиятда юзага келадиган муаммо ва можароларни мустақил судлар воситасида ҳал этиш назарда тутилади. Маълумки, бозорнинг эркинлиги табиий равишда яккаҳокимликка олиб келади ва ўзини ўзи бошқариш қонуниятини бузади. Баъзи мамлакатларда бозорда яккаҳокимликка эришган компаниялар давлат аппарати билан бирлашган ҳолда фуқаролик жамиятига қарши туришган. Натижада бундай мамлакатларда ўтган асрнинг биринчи ярмида социализмга нисбатан “юмшоқроқ” бўлган тоталитар тизимларнинг шаклланиши рўй берган (Италия, Германия). Ўзини-ўзи бошқариш қобилияти кучли бўлган жамиятларда эса давлат фуқаролик жамияти тарафига ўтиб, якка ҳоким компанияларга қарши ҳаракат қилган. Ғарбий Европанинг кўпгина мамлакатлари тарихидан маълум бўлишича, эркин бозор муносабатлари шароитида кўзга ташланган бошбошдоқликка барҳам бериш зарурати давлат томонидан англаб етилган. Натижада аъъанавий мазмундаги эркин бозор муносабатларига барҳам берилган ва давлат ранг-баранг ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида,

бозорни мувофиқлаштириш йўлига ўтган. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш керакки,

---

Давлат томонидан тартибга солинадиган бозор муваффақиятга эришиши учун мамлакатда илгари эркин бозор муносабатлари мавжуд бўлган бўлиши зарур.

Бошқача айтганда, эркин бозор муносабатлари тажрибасини бошидан ўтказмаган, хусусий мулкка асосланган бозор шароитида эркин рақобатга асосланган тадбиркорлик анъана ва кўникмаларига эга бўлмаган мамлакатларда давлат томонидан бозор тартибга солинадиган бўлса, том маънодаги бозор муносабатларини ривожлантириш мушкул бўлади. Бундай мамлакатларда ҳақиқий иқтисодий элитанинг шаклланиши эҳтимоли жуда кам бўлиб, иқтисодий тараққиёт тўлалигича давлатнинг зиммасида қолиб кетади. Бундай шароитда мамлакат иқтисодий тараққиётини ўз елкасига оладиган мулкдорлар жамиятнинг кўпчилигини ташкил эта олмайди. Унинг ўрнига давлат ҳокимияти томонидан бошқариладиган ўзига хос ярим эркин бозор муносабатлари шаклланади.

Шундай қилиб фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосини хусусий мулкка таянадиган кўп укладли бозор иқтисодиёти ташкил этади. Шундай экан мамлакатимизда ўрта мулкдорлар қатламини шакллантириш жараёнини жадаллаштириш зарур. Зеро, бугун давлатнинг зиммасида бўлган кўплаб вазифаларни фуқаролик жамияти ривожланиши билан айнан ўрта қатлам ўз зиммасига олади. Бу эса ихтиёрий ва кўнгилли уюшмалар ёрдамида ривожланадиган, соғлом рақобатга таянадиган бозор қадриятлари устувор бўлган том маънодаги фуқаролик жамиятини ривожлантиришга асос бўлади.

1.4.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат

Демократия, ҳуқуқий давлатчилик ва фуқаролик жамияти параллел ҳолда тараққий топадиган ҳамда бир-бирини тақозо қилган жараёндр. Инсоннинг аксарият ҳуқуқ ва эркинликлари айнан фуқаролик жамияти доирасида мужассамланган. Мана шунинг учун ҳам демократик тараққиётдаги мамлакатларда фуқаролик жамияти институтлари қонун доирасида қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади. Сиёсий таълимотларда фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги муносабат кўп бор таҳлил қилинган ёки қайд этилган. Мутафаккирларнинг фикрларига кўра, фуқаролик жамияти давлат таъсир доирасидан холи бўлган, унга нисбатан муҳолиф ва қайсидир маънода унга қарама-қарши бўлган тушунчадир. Бундай қарашлар давлат ва жамият ўртасидаги муносабатлар ҳамшиша ҳам долзарб бўлганлигини намоён этиш билан бирга, жамият тараққиёти учун унинг муҳимлигини кўрсатмоқда.

Фуқаролик жамияти билан давлат муносабатларини таҳлил этиш учун ҳуқуқий давлатнинг моҳиятини атрофлича тушуниш мақсадга мувофиқдир.⁵⁴ Маълумки, ҳуқуқий давлат тушунчаси фан амалиётига киритилгунга қадар Фарб мамлакатлари давлатчиликнинг турли шакл ва босқичларини босиб ўтган. Бу босқичлар давлатчилик ҳақидаги фанларда «мулк давлати» ҳамда «полиция давлати» даври деб юритилган. Бу даврларда бошқарув тизими маълум қонун-қоидалар асосида ташкил этилган, давлат ўзининг барча вазифаларини бажарганига қарамай, «маъмурий ҳуқуқ» тушунчаси ҳали амалиётга кириб келмаган эди, «мулк давлати» тушунчасида ўз ифодасини топган давлат шакли ўрнини «полиция давлати» шакли эгаллай бошлаши Европада уйғониш даврига тўғри келади. Сиёсий ҳокимият ва ҳуқуқий давлатнинг туб моҳиятини тушуниш учун давлатчиликнинг ҳар иккала шаклини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

«Мулк давлати» тушунчаси ифода этган бошқарув усули давлатчилик тарихида энг узоқ давом этган давлат бошқарувининг

Фуқаролик жамиятлари бир кечада пайдо бўлмайди, демократик конституцияни тузиш ёки бозор иқтисодиёти асосларини ўрнатиш мумкин бўлган муддат ичида ҳам вужудга келиши мумкин эмас.

*Ральф Дарендорф*⁵³

Ўзбекистон ўз истиқлолининг дастлабки кунларидан ўзи учун ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий қадрият ҳисобланадиган фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлини танлади.

И. Каримов

⁵³ Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. / Пер. с нем. М., 2002. 64-бет.

⁵⁴ Жалилов А. Ҳуқуқий давлат тараққиётига бир назар / Ҳаёт ва қонун № 2. 2003 й. 23–24-бетлар.

Миллий давлатчилигимизнинг мустаҳкам пойдевори қўйилди. Ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадлари учун жаҳоннинг илғор андозаларига ва тажрибаларига, шу билан бирга қадимий миллий давлатчилигимиз анъаналарига асосланган ва уйғунлашган ҳолда дадил қадам қўймоқдамиз.

И. Каримов

феодал шаклидир. Уни империялар даври, деб ҳам аташ мумкин. Моҳияти жиҳатидан, мулк давлати мамлакатда мавжуд ер-сувдан тортиб, унда яшайдиган халқларгача ҳукмрон синфларнинг мулки ва бу мулк давлатидаги асосий мезон эканлигини ифода этади. Бундай давлатларда барча ҳудудий бирликлар ва сиёсий кучларни бирлаштириб туришга қаратилган қирол ёки қирол маҳкамаси мавжуд бўлиб, ҳукмдорнинг бутун давлатга ўз ҳукмини ўтказиш ҳуқуқи бўлса-да, моддий имкониятлари бўлмаганлиги боис, ўз ваколатларини ёки бошқача айтганда, ҳуқуқларини ҳарбий қўмондонлар ёки бошқа мулкдорлар билан бўлишишга мажбур эди. Аскарликка олиш, турли тўловлар ва солиқларни тўлаш, судлов каби давлат вазифаларига қирадиган ишлар ҳукмрон доираларнинг энг етакчи вакиллари бўлмиш шаҳар бошқарувчилари ва ҳукмдорлар ўртасида бўлинган.

“Мулк давлати”да халқ ўзи яшаб турган замин билан бирга, шу заминнинг бир парчаси каби олиб сотилар, мерос йўли билан авлодларга қолдирар эди. Ҳукмронлик ҳуқуқининг бир мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи каби турли гуруҳлар ўртасида бўлинишининг мавжудлиги «мулк давлати» тушунчасининг туб моҳиятини ташкил этган. У пайтларда ҳали фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи каби юридик тушунчалар амалиётда қўлланилмас эди. Кейинчалик марказлашган давлатларнинг вужудга келиши натижасида марказий ҳокимият кучая бориб, бошқа ҳукмрон доиралар ва мулкдорларга ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Шундай курашлар жараёнида марказий бошқарувнинг мутлақ ҳукмронлигига таянган давлатчилик пайдо бўлдики, унинг мазмун-моҳияти «полиция давлати» тушунчасида ўз ифодасини топди.

Француз буржуа инқилобига қадар Европада мутлақ ҳукмронлик тизимлари амалда эди. Тадқиқотларда кўрсатилишича, бу даврда Европада ва хусусан Олмонияда ҳукуматнинг мутлақ ҳукмронлигига асосланган давлат бошқаруви «полиция давлати» номи билан аталган. Бу ерда, «полиция» сўзи, давлатнинг ички қўшинлар ёки қуролли кучлар воситасида мамлакатда қаттиқ тартиб жорий қилиши ёки мамлакатнинг ҳарбийлар ёки полиция маҳкамалари томонидан бошқарилишини эмас, балки давлатнинг чексиз ҳуқуқ ва авторитетга эга бўлган институт эканлигини ифода этади. «Полиция давлати»нинг туб моҳияти шундан иборатки, ҳукумат амалдаги олий

қонун-қоидаларга ёки бирор-бир назорат механизмига бўйсунмайди, аксинча, ўзи муносиб деб билган ҳар қандай усул билан давлат бошқарувини амалга оширади, халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини истаган пайтда чеклаши ёки уларга янги-янги вазифалар юклаши мумкин.

Полиция давлатида фуқаролар устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи, яъни ҳокимлик кучи ҳукмдор ва унинг манфаатларини ифода этувчи тузилмалар қўлида тўпланган бўлади, юқори идоралар раҳбарлари ҳам давлат бошлиғи томонидан тайинланади ва давлат раҳбари томонидан берилган фармонларни унинг вакили сифатида амалга оширадилар. Ушбу фармонларни ижро этиш жараёнида халққа бирор-бир зарар етказилиб, аҳоли ҳуқуқлари камситилгудек бўлса, полиция давлатининг сиёсий табиати тақозо қилганлиги туфайли, давлат бошлиғи сингари улар ҳам ҳеч қандай жавобгарликка тортилмайдилар. Полиция давлатида ҳукмдорнинг ҳокимият юритишдаги чексиз ҳуқуқлари жамият томонидан маълум маънода тан олинган бўлади ва ҳукуматнинг ноқонуний фаолиятига қарши ҳеч қандай шикоят қабул қилинмайди. Умуман, бундай мурожаатни кўриб чиқувчи идоранинг ўзи мавжуд бўлмайди ва давлат ўзининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда барча органларни ўзи ташкил қилади, уларнинг барчасини кучли тазйиқ остида бирлаштириб туради.

Айтиш лозимки, гарчи «полиция давлати» тушунчаси ўтмиш даврлардаги авторитар сиёсий режимлар маҳсули бўлса-да, бугунги кунда ҳам полиция давлати бошқаруви усуллари асосида фаолият юритаётган давлатлар мавжуддир. Тадқиқотчилар фикрига кўра, гарчи авторитар тузум моҳияти жиҳатидан инқирозга юз тутган бўлса-да, шаклан демократик кўринган бугунги айрим давлатларда демократик усуллар ўрнига авторитар, тазйиқ усулли бошқарув элементлари ҳам учраб турибди. Хуллас, ҳуқуқий давлат пайдо бўлгунга қадар ҳукм сурган мулк ёки полиция давлатчилиги бир-биридан ўзига ҳос жиҳатлари билан ажралиб турган.

Ҳуқуқий давлат бундай давлатда бошқарув органларининг мавжуд қонунларга тўла бўйсунушида намоён бўлишини эътироф этиш лозим. Бунга кўра, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва назорат қилувчи органларнинг ташкилий тузилиши, вазифалари ва ҳуқуқлари қонунлар асосида олдиндан белгилаб қўйилган бўлади. Бу тизимда иш юритаётган хизматчилар ҳамда раҳбар ходимлар қонун доирасидан четга чиқмайдилар. Ушбу давлатчилик шакли учун давлатнинг энг

муҳим вазифасини амалга оширувчи органларнинг қонунлар асосида ташкил қилиниши, фаолият кўрсатиши ҳамда назорат қилиниши табиий ҳолдир. Ҳукумат фаолиятининг олдиндан белгилаб қўйилган ҳуқуқий меъёрлар асосида ташкил қилиниши, унда субъектив хатти-ҳаракатлар устувор бўлишига йўл қўймайди ҳамда бу билан халқ манфаатлари ҳимоя остига олинади. Ҳукуматнинг ўз фаолиятида қонунларга қай даражада бўйсунуши ва ҳукумат томонидан халқ ҳуқуқларининг қанчалик ҳимоя этилаётгани ёки поймол қилинаётгани турли механизмлар ёрдамида назорат қилинади.

Демак, ҳуқуқий давлатчилик тушунчаси олий даражадаги ҳуқуқий меъёрларга асосланган, қонуний, халқ томонидан тан олинган сиёсий ҳокимият томонидан жорий қилинган, қонунлар тўла амал қиладиган давлатчилик тизимини англатади. Бир мамлакат бошқарув тизимининг ҳуқуқий давлат шартларига мувофиқ бўлиши учун қандай зарурий мезонлар даркорлиги тадқиқотчилар томонидан турлича талқин қилинади. Ушбу қарашлардаги умумий нуқтаи назар ҳуқуқий давлатнинг уч муҳим қоидаси мавжуд эканлигида намоён бўлади. Бошқарувнинг ҳуқуқий давлат шартларига мос келиши учун: табиий ҳуқуқларнинг кафолатланиши, бошқарув механизмнинг қонун асосида ташкил этилиши ва назорат қилиниши, сиёсий тизимнинг демократик характерда бўлиши зарурдир.

Хусусан, «табиий ҳуқуқ»ларнинг кафолатланиши, ушбу ҳуқуқлар инсоннинг дунёга келиши билан биргаликда пайдо бўладиган табиий ҳуқуқ ва эркинликлар мавжудлигини ҳамда уларни бевосита тан олиш имкониятларини англатади. Бундай ҳуқуқ ва эркинликлар инсон билан ҳамisha бирга бўладиган, айрим истисновий ҳолларда чекланиши мумкин бўлса-да, ҳеч бир тарзда маҳрум этилиши мумкин бўлмаган, ҳатто инсоннинг ўзи ҳам воз кеча олмайдиган ҳуқуқлардир.

Ҳуқуқий давлатда табиий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишга қаратилган қоидалар ишлаб чиқилади, конституция асосида кафолатланади ва барча бошқарув органлари ушбу қоидаларга бўйсуннади.

Кенг маънода табиий ҳуқуқ ва эркинликлар уч гуруҳга бўлинади. Буларнинг биринчиси, инсоннинг табиий ҳуқуқлари ва вазифалари бўлиб, ҳимояловчи ҳуқуқлар ҳисобланади, яъни инсоннинг яшаш ҳуқуқи; шахсий ҳаётининг кафолатланганлиги; фикр ва эътиқод эркинлиги; илм олиш ҳуқуқи; даъво ва шикоят эркинлиги.

Иккинчиси, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва вазифалар бўлиб, булар талаб ҳуқуқлари деб юритилади, яъни оиланинг ҳимояланиши; мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи; ишлаш ва иш битими тузиш; даволаниш ҳуқуқи ва ҳоказолар.

Сиёсий ҳуқуқлар ва вазифалар учинчи гуруҳга киради ҳамда сайлаш, сайланиш ва иштирок этиш ҳуқуқлари, деб эътироф этилади ҳамда қуйидагиларни ўз ичига олади: фуқаролик; ижтимоий хизматлардан фойдаланиш ва меҳнат қилиш; солиқ тўлаш; муҳофаада иштирок этиш ҳуқуқлари.

Ҳуқуқий давлатнинг яна бир муҳим қоидаси – бошқарувнинг қонунлар воситасида тартибга солиниши ва судлар орқали назорат қилинишидир. Ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан бораётган ҳар бир давлат ўз бошқарув тизимининг сиёсий табиатидан келиб чиққан ҳолда, суд органларини ташкил қилади.

Баъзи мамлакатларда давлат идоралари фаолияти юзасидан қилинган шикоят олий суд томонидан, баъзиларида ҳужалик судлари томонидан кўриб чиқилади. Айрим мамлакатларда эса айнан ана шу мақсадда фаолият кўрсатувчи органлар мавжуд. Масалан, кўпгина Европа мамлакатларида, айрим Осиё мамлакатларида мустақил ҳуқуқий тизим кенг ривож топган.

Ҳуқуқий давлатнинг яна бир муҳим шarti бу – демократик сиёсий режимнинг шакланганлигидир. Демократия, сиёсий ҳокимиятнинг бир киши, бир гуруҳ ёки бир синф манфаатларига эмас, балки халқ иродасига асосланишдан келиб чиқади. Демократия шароитида давлат ва ҳукумат бошлиқларини халқнинг ўзи сайлайди, шу боис, давлат томонидан бериладиган имтиёзлардан фойдаланиш ва давлат жорий қиладиган чеклашларга буйсуниш табиий ва зарурий характер касб этади.

«Демократия», сиёсатшунослик ва ҳуқуқшунослик фанлари нуқтаи назаридан, инсон ҳуқуқларига ҳурмат билан ёндашишга асосланган сиёсий тизим ва бошқарув усули. Демократик тизимнинг яна бир хусусияти жамиятдаги барча муносабатларда соғлом ҳуқуқий муҳитнинг яратилганлигидир. Демократия, жамиятда барча фуқароларнинг диний, ирқий, миллий, сиёсий онг ва эътиқодидаги фарқлардан қатъи назар, ҳуқуқий тенглиги ва қонун доирасида бирдек қабул қилинишига асосланади. Ушбу омил демократик режимнинг том маънога эга бўлиши учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Қонун устуворлигига эришиш, қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш ҳуқуқий демократик давлат қуришнинг ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим бўғинидир.

И. Каримов

Жамият муайян маданий даражага эришмас ҳамда баъзи фундаментал муаммоларнинг ечими юзасидан умумий фикрга келмас экан, демократия сиёсатчиларнинг ғайриқонуний фаолият юритиб, маълум шароитларда ундан ниқоб сифатида фойдаланадиган воситага айланиб қолиши мумкин. Маънавий ва маданий жиҳатдан юксак даражага эришган жамиятларда осойишталик ва барқарорликнинг асоси бўлган демократия маданий-маънавий ривожланиши паст бўлган жамиятларда турли низолар ва беқарорликнинг манбаига айланиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг моҳиятини янада чуқурроқ тушуниш учун унинг давлат билан ўзаро муносабатини аниқлаш жоиз. Масалан, ҳар қандай давлат ўзаро бўйсунуш ва давлат интизоми орқали бири-бири билан боғланган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг бир марказдан бошқариладиган поғонавий, вертикал тизимдан иборатдир.

Давлатдан фарқ қилган ҳолда, фуқаролик жамияти фуқароларнинг ва уларнинг турли уюшмалари, тузилмалари ўртасидаги турли хил алоқадорлик, боғлиқлик муносабатлари тизимини ўз ичига олади, бу муносабатлар ўзаро тенгликка, шахсий ташаббусга асосланган.

Фуқаролик жамиятида фуқаролар қонунда ман этилган фаолият турларидан бошқа ҳар қандай фаолият билан шуғулланишга ҳақли, яъни улар учун “қонунда ман этилмаган ҳар қандай ҳаракатни содир этиш мумкин”, деган тамойил амал қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар учун эса “фақат қонунда рухсат этилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин” деган қоида татбиқ этилади, яъни улар ўзларининг ваколати доирасидаги фаолиятнигина амалга ошира оладилар.

Фуқаролар ўзларига берилган ҳуқуқлардан тўла фойдаланишлари мумкин, бироқ ўз хоҳишига кўра айримлардан фойдаланмасликлари ҳам мумкин. Масалан, сиёсий партияларга аъзо бўлиш ҳар кимнинг ўз ихтиёридадир. Фуқаролардан фарқли ҳолда, давлат органлари ва мансабдор шахслар ўз олдларига қўйган мақсадларига эришиш учун уларга берилган ваколатдан фойдаланишлари шарт.

Давлат органлари ва мансабдор шахслар ўртасидаги муносабат вертикал, бўйсунуш муносабатларидир, яъни бу муносабатларнинг иштирокчилари тенг эмас, ҳар бир бўғин давлат органи ўзидан юқори турувчи органга ташкилий-ҳуқуқий бўйсунуш муносабатида бўлади.

Фуқаролик жамиятида фуқаролар ва уларнинг турли ташкилотлари,

уюшмалари, бирлашмалари ўртасидаги муносабат горизонтал характерга эга бўлиб, тенглик, итиёрийлик асосига қурилади.

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик жамиятини шакллантириш анча узоқ давом этадиган, мураккаб жараён бўлиб, у иқтисод, сиёсат, ижтимоий ва маънавий соҳаларда юксак ривожланиш кўрсаткичларининг мавжудлигини, жамиятда юқори маданият шаклланишини тақозо этади. Бу жиҳатдан фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлат билан ўзига хос ўхшашлик касб этади. Ҳақиқий ҳуқуқий давлатдагина фуқаролик жамиятининг ривожланиши тез кечади.

Энди бевосита фуқаролик жамиятининг давлат билан муносабатига келганда таъкидлаш керакки, фуқаролик жамияти ва давлат ўртасидаги муносабатларда томонларнинг мақоми борасида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар фуқаролик жамияти ва давлат муносабатларида давлатни мутлақлаштирган ҳолда “давлат бўлмаган ерда: уруш, очлик, хорлик, маҳдудлик, бузғунчилик, ёввойилик ҳукмрон. Давлат бўлган ерда эса тафаккур ривожини, хавфсизлик, бойлик, фаровон ҳаёт, илму-фан таррақиёти мавжуд” эканлигини таъкидлашади.

Бошқа олимларга кўра эса фуқаролик жамияти сиёсий тузум даражасига етган, яъни давлат сифатида шаклланган пайтда ўзининг чўққисига эришади. Баъзилар давлат фуқаролик жамияти ривожланишидаги вақтинчалик ҳодиса эканлигини қайд этади. Уларнинг талқинидаги энг тараққий топган ижтимоий тузум давлат иштирокисиз бўлган тизимдир. Кўпчилик фикрига кўра, ўзини ўзи бошқаришга асосланган демократия фуқаролик жамиятининг асоси бўлиб, давлат билан муносабат фақат адолатли қонунларни ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан ўрнатилади.

Фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги муносабатлар таҳлили орқали қуйидаги хулосага келиш мумкин. Аввало шуни таъкидлаш керакки, инсониятнинг жамоа сифатидаги тақдири тарихда ҳар қандай ижтимоий тизимда сиёсий ва носийсий омилларнинг мутаносиблигига боғлиқ бўлган. Ҳақиқий фуқаролик жамиятида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий соҳалар ўзаро уйғунликда мавжуд бўлади. Бундай мунтазам алоқадорлик жамиятни аста-секин олий даражадаги ижтимоий тизим сари етаклайди.

Инсоният тамаддунининг бугунги босқичида сиёсий ва носийсий соҳаларнинг юқори даражадаги уйғунлигига эришилганича йўқ. Носийсий соҳа мустақил фаолият юритаётганлиги туфайли уни

⁵⁶ Мухаев Р. Т. Политология: учебник для студентов юридических и гуманитарных факультетов. - М.: Издательство «ПРИОР», 2000. 111-бет.

таърифлаш ҳамда тадқиқ этишга зарурат бор. Шундай экан *фуқаролик жамияти кишилик жамоасининг носийсий характердаги, аммо сийсий ҳокимият билан чамбарчас боғлиқ ва у билан муттасил мулоқотга киришувчи, айна вақтда зарурий меъёрий ҳужжатлар воситасида унинг бевосита аралашувидан ҳимояланган шакли сифатида таърифлаш мумкин. Демак фуқаролик жамияти ва давлат жамият ҳаётининг бир-бирига қарама қарши турувчи турли жиҳат ва ҳолатларини акс эттиради*⁵⁶.

Фуқаролик жамиятининг бирламчи ғояси кишиларда табиий қонунлар негизида вужудга келган жамоавийлик хусусиятини такомиллаштириш, ўзаро душманлик, чекланмаган эркинлик ҳолатида бўлган маърифатсиз кишиларни тарбиялаган ҳолда фуқаро даражасига етказишдан иборат. Жамият такомилга етиб, унда инсонпарварлик устуворлик касб этган ҳолатда янгича шахсиятга эга фуқарони тарбиялаши мумкин ва бундай шахслар ўз навбатида янгича фуқаролик жамиятини барпо этадилар. Айнан давлат ана шу икки ибтидо, яъни шахс ва жамиятни боғловчи ҳамда шакллантирувчи институт ҳисобланади. У ҳам ўз навбатида ана шу жараёнда ўзгарган ҳолда янги шаклдаги ҳокимиятга айланади.

Шундай қилиб уч нарса: жамоа, шахс ҳамда ҳокимият фуқаролик жамиятини ривожлантиради. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши бу тамаддуний жараён бўлиб, бунда бир вақтнинг ўзида фуқаролар ҳам, фуқаровий муносабатлар ҳам, фуқаровийликнинг ибтидоси сифатида жамият ҳам, давлат ҳам, шахс, жамият ҳамда давлат ўртасидаги муносабатлар ҳам ривож топади. Инсон, жамият ва давлат ўртасидаги мувозанат ҳамда уларнинг баравар ривожланиши, бу уч унсурга оид ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларнинг тенглиги, шунингдек, шахснинг ўзлиги ва жамоавийлик мувозанати, фуқаролик жамияти тараққиётининг шарти ҳисобланади. Бу таркибдаги бирор-бир соҳа мавқеининг ортиб кетиши фуқаролик жамиятининг барбод бўлишига олиб келади.

Фуқаролик жамиятида уюшмалар, оммавий ҳаракатлар, манфаат гуруҳлари ҳамда сийсий партиялар эркин ривожланади ва давлат билан ҳеч қандай низоларсиз, очиқ ҳолда музокарага киришади. Натижада ҳокимиятнинг номарказлашуви, яъни давлатга оид ваколатларнинг бир қисмини ўзини ўзи бошқариш органларига берилишига, озчилик ва кўпчилик ўртасидаги муносабатларнинг мутаносиблигига эришилади.

Фуқаролик жамияти ва давлат тузилмаларининг ўзаро муносабатлари

Фуқаролик жамияти ва давлат муносабатларини таҳлил этиш бир қатор фикрларни уйғунлаштиришни тақозо этади. Аввало шуни таъкидлаш керакки, умумбашарий қадрият сифатида фуқаролик жамиятининг ривожланиши ҳали поёнига етгани йўқ. Бу маънодаги ноқислик фуқаролик жамияти тушунчаси, таърифи ва унинг ҳокимият, сиёсат ва давлат соҳаларидан фарқланиши, вазибалари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда белгиларига дахлдордир. Бироқ улар орасида энг жиддий нуқсон фуқаролик жамиятининг давлат, сиёсий ҳокимият билан муносабатларида намоён бўлади.

Маълумки, фуқаролик жамияти эркин индивидлари ўз хусусий манфаатлари ва шахсий истагини амалга оширадиган ижтимоий, иқтисодий, маданий майдон сифатида намоён бўлади. Давлат бўлса, аксинча, ўзига оид идоралар ва уларга бириктирилган тузилмаларнинг қатъий тартибга солинган муносабатларини акс эттиради. Давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро бир-бирини тўлдирди. Комилликка эришган фуқаролик жамиятисиз тўлақонли ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиб бўлмайди, зеро онгли эркин фуқароларгина ижтимоий ҳаётни тўғри ташкил этишга қодир. Шундай қилиб, фуқаролик жамияти эркин индивид ва давлат ўртасида боғловчилик вазибаларини ўтар экан, давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга шароит яратиш орқали ижтимоий беқарорликнинг олдини олишга масъулдир.

Амалиётда баъзи ҳолларда сиёсий ҳокимиятнинг фуқаролик соҳасига кўполлик билан аралашувини кузатиш мумкин. Бугунги ривожланган мамлакатлар тарихига назар ташланса, деярли барчасида давлат фуқаролик жамияти ҳаётига тўсиқсиз аралашшига ҳаракат қилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Буни инглиз олими Дэвид Грин ўзининг “Фуқаролик жамиятига қайтиш” асарида М.Тэтчер даврида таълим ва соғлиқни сақлаш тизими давлат томонидан фуқаролар иштирокисиз қандай қилиб ислоҳ этилганини қизиқарли тарзда баён этади. У ислохотни амалга ошираётган давлат фуқаролик жамиятининг нотўғри талқин этилишига олиб келганлиги ва унга қандай салбий таъсир кўрсатишини ифодалади⁵⁷. Давлат

⁵⁷ Грин Д.Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства / М. Новое издательство, 2009. 16–20-бетлар.

⁵⁸ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқи. 2010 йил 12 ноябрь.

Ўз аралашувини ҳамиша ҳам эзгу мақсадда, масалан фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш мақсадида амалга оширишга ишонади. Бу жараён фуқаролик жамияти билан давлат муносабатларида ҳал этилмаган масалалар, жавоб берилмаган саволлар мавжудлигидан далолат беради.

Мамлакатимизда ҳам фуқаролик жамиятини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. 2010 йил 12 ноябрда давлатимиз раҳбари И.А.Каримов ташаббуси билан қабул қилинган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси” ҳам бу борада муҳим қадам бўлди, десак хато бўлмайди. Концепцияда фуқаролик жамиятини ривожлантириш мақсадида долзарб вазифалар кўйилган ва улар босқичма-босқич амалга оширилиб келинмоқда. Бироқ, бу жараёнда йўл кўйилаётган жиддий камчиликлардан кўз юмиб бўлмайди. Жумладан, “фуқаролик жамияти” тушунчасини нотўғри талқин этиш ҳолатлари кўп кузатилаяпти, оқибатда, жамият ҳаётидаги аксарият ижтимоий сиёсий характердаги воқеа-ҳодисалар фуқаролик жамияти сифатида баҳоланаяпти. Фуқаролик жамияти тадбирлар ўтказиш йўли билан ривожлантирилиши мумкин, деган тасаввур пайдо қилмоқда. Тарихий тажриба эса фуқаролик жамиятини қарор топтиришга кампаниябозлик билан ёндошиш ҳеч қандай самара бермаслигини исботлайди.

Фуқаролик жамиятини умуминсоний қадрият сифатида тан олган ҳолда унда башариятга хос бўлган хусусиятлар табиий ҳолда мавжуд эканлигини таъкидлаш мумкин. Айни вақтда фуқаролик жамияти шаклланиши, амалиёти ва ривождаги ҳамда унинг сиёсий ҳокимият билан муносабатларидаги ранг-баранглик фуқаролик жамияти ҳар бир мамлакатдаги аниқ тарихий шарт-шароитлар, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси, мавжуд анъаналар, удумлар, мамлакат тарихида устуворлик қилган сиёсий ҳокимиятнинг табиати, давлатчилик тури ва ҳоказолар билан чамбарчас боғлиқ эканлигидан далолат бермоқда.

Шу нуқтаи назардан, фуқаролик жамиятининг ўзига хослиги ҳақида гапирганда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларидан келиб чиқиш керак бўлади.

Демократиянинг қай даражада ривожланганлиги фуқаролик жамиятида батафсил таҳлил этиш зарур бўлган белгилардан ҳисобланади. Агар фуқаролик жамияти бир киши ёки ижтимоий гуруҳнинг якка ҳокимлиги (диктатура)дан фарқли ўлароқ демократик

жамият эканлигини эслайдиган бўлсак, демократия фуқаролик жамияти билан ҳамоҳанг ҳодиса эканлиги намоён бўлади.

Маълумки, демократия сиёсий тизим шакли бўлиб, у давлатчилик, сиёсий тузилмалар, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва ҳоказоларни қамраб олади. Таърифларга қараганда, “демократия бошқарилувчилар томонидан бошқарувчиларнинг эркин танланиши бўлиб, у эркин сайловлар, сиёсий партиялар, касаба уюшмаларининг мавжуд бўлишини, уюшмалар, йиғилиш ва сўз эркинлиги туфайли тарғибот кампаниялари ўтказишни тақозо этади⁵⁹. Демократия жамият сиёсий тузилишининг кўриниши эмас, балки жамият ижтимоий тузилишини ташкил этган барча элементлар ўртасидаги муносабатлар, асосан, иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар борасидаги муносабатларни ташкил этиш, тартибга солиш ва мувофиқлаштиришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Фуқаролик жамияти хусусияти сифатида демократиянинг ўзига хос бир қирраси мавжуд. Демократия ҳар қандай даражада ҳам бошқарувчилар ва бошқарилувчиларнинг мавжудлигини назарда тутди. Ишлаб чиқаришда банд бўлган мулкдорлардан иборат носийсий соҳа вакиллари бошқарилувчи сифатида намоён бўлишса, профессионал сиёсатчилар бошқарувчи сифатида намоён бўлишади. Демократиянинг ана шу икки зарурий элементи ўртасидаги мутаносиблик фуқаролик жамиятининг ривожланганлик даражасини белгилаб беради.

⁵⁹ Турэн А. Что означает демократия сегодня? // Международный журнал социальных наук. 1991. №1. 19 - бет.

Бошқарувчилар ва бошқарилувчилардан иборат икки тараф ўртасида энг камида тенглик ўрнатилган тақдирда фуқаролик жамияти шаклланганлигини таъкидлаш мумкин.

Фуқаролик жамияти такомилга етган босқичда эса бошқарилувчиларнинг профессионал бошқарувчилар устидан (нисбатан) устуворлиги намоён бўлади. Фуқаролик институтларининг мана шундай устуворлиги шароитидагина давлатнинг барча бўғинларида томир отган бюрократик тўсиқларни енгиб ўтиш нисбатан осонлашади.

Ишлаб чиқариш воситалари эгалари ва демократиянинг мавжудлигини фуқаролик жамиятининг хусусияти сифатида кўриб чиқишда фуқаролик институтларининг сиёсий ҳокимият тизими, яъни давлат тузилмалари билан муносабатларини четлаб ўтиш мумкин эмас. Улар барҳаёт ва ягона бутунликка айланиши учун қандай асосда бирлашишлари муҳим аҳамиятга эга.

Ҳуқуқ соҳаси жамиятда сиёсий ва носийсий компонентларнинг бирлашувини таъминлайдиган омил ҳисобланади. Шунинг

учун ҳам аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланганлиги етук фуқаролик жамиятининг белгиларидан бири ҳисобланади, бошқача айтганда, ҳуқуқий давлатнинг мавжудлигини англатади.

Мустақилликка қадар сиёсий ҳокимиятнинг бошқа соҳалардан мутлақ устуворлиги бизнинг мамлакатимизга ҳам хос бўлган хусусият бўлиб, бу даврда халқ номидан иш кўрилса-да, аслида барча жабҳаларда фуқаронинг эмас, балки давлатнинг манфаатлари ҳимояланган. Илмий соҳа ҳам ўта мафкуралашганлиги туфайли давлатнинг сўзсиз устуворлиги илмий асосланган, жамият ва давлат бир хил маънода ифодаланган, инсоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари унинг фуқаролик ҳуқуқларига нисбатан устун эканлигини эътироф этиш русум бўлган эди.

Амалиётда эса бундай тафаккур тарзи давлатнинг мутлақ устунлигига, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ҳокимиятнинг устуворлигига олиб келди. Бу ҳолатда бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда ҳокимиятнинг мутлақ устунлиги фуқаролик жамиятининг тақдирига салбий таъсир кўрсатган омил бўлиб қолди. Демократиянинг давлат билан қоришиб кетиши ёки давлат қобигига ўралган демократия шароитида фуқаролик жамияти билан давлат ўртасида ҳеч қандай мувозанат таъминланмайди. Зеро, ижтимоий масалаларда қарор қабул қилиш ваколатининг фуқароларга ўтиши кўп сонли бюрократлардан иборат қатламнинг мавқеига путур етказди. Айнан мана шу туфайли бюрократлар бошқарувда давлатнинг мутлақ устуворлигидан тўлиқ манфаатдордир. Маъмурий-бўйруқбозлик тизимига хос баъзи асоратларнинг ҳанузга қадар сақланиб қолаётганлигининг сабаби ҳам мана шунда.

Аmmo барча соҳаларда бўлгани каби маъмурий тизимдаги ислохотлар қонуниятли тарзда жамият ҳаётига кириб бораверади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрда илгари сурилган Концепцияда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “Жамоатчилик назорати тўғрисида”, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг очиқлиги тўғрисида” ва ҳоказо қонунчилик ташаббуслари айнан мана шу соҳада давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги мувозанатни таъминлашга қаратилгандир. Бу қонунларнинг қабул қилиниши ва ҳаётга татбиқ этилиши ҳуқуқий давлат куриш йўлидаги муҳим қадам бўлиб, фуқаролик жамиятини ривожлантиришга халақит бераётган кўпгина маъмурий иллатлардан халос бўлишга ёрдам беради.

Хуқуқий давлатнинг барпо этилиши давлатнинг фуқарога нисбатан мутлақ ҳукмронлиги тўғрисидаги, фуқаро давлат олдида масъул, аммо давлатнинг фуқаро олдида ҳеч қандай жавобгарлиги йўқ эканлиги тўғрисидаги тасаввурни тубдан ўзгартиради. Бу эса халқ фаровонлигининг ягона манбаи давлат эканлиги тўғрисидаги бир ёқлама муносабатни ҳам ўзгартиради. Шўро даврида фаровонликнинг ягона ва бирламчи манбаи давлат эканлиги, шунинг учун кишилар давлатдан миннатдор бўлишлари уқтирилар экан, халқнинг ўзи ягона яратувчи куч эканлиги имкон қадар унуттирилган эди.

Хуқуқий давлат шароитида бугунги кундаги энг кенг тарқалган номақбул ҳолат, яъни давлатнинг мулкка нисбатан муносабати ўзгаради. Хуқуқий давлат инсонларнинг қонунларга муносабатини тубдан ўзгартиради. Шўро даврида қонунларнинг бир ёқлама, яъни давлатнинг фойдасига ишлаши хуқуқий маданиятнинг пасайиб кетишига олиб келган эди. Кишиларда қонунларга эмас, балки бошлиқларнинг иродасига бўйсунуш кенг тарқалган бўлиб, кишилар қонунларни билиш эмас, балки уни қай тарзда айланиб ўтиш йўлларини ўрганишни афзал кўришар эди. Кишилар аксарият ҳолатда ўз хуқуқларини ҳимоялашда қонунларга ва судга мурожаат этиш эмас, балки яхши бошлиқнинг тўғри қароридан адолат топишга умид қилишар эди. Бошқача айтганда, у даврда ҳамма ерда қонунчилик эмас, балки шахс ҳукмронлик қилар эди.

Ижтимоий организмнинг барча жабҳаларида хуқуқий саводхонликни ўстириш, хуқуқий давлатнинг асосий хусусиятларини тезлаштириш ва қонунийликни таъминлаш фуқаролик жамиятига оид барча тузилмаларни такомиллаштиришга хизмат қилади. Моддий неъматларни ишлаб чиқарувчи эркин мулкдор кенг тармоқланган демократия, сўз ва виждон эркинлигига асосланган ҳолда сиёсий соҳа билан муносабатларини ҳам ўзи учун ҳам жамият учун мақбул бўлган шаклда барпо эта олади ва бу муносабат ижтимоий тараққиётга хизмат қилади. Бу пайтда энг олий даражадаги фуқаролик жамияти институтлари барпо этилиб, давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга аралашishi аста-секин чегаралана боради. Объектив сабабларга кўра чексиз кенгайиб кетган давлатнинг фаолият қамрови турли фуқаролик институтлари воситасида чеклана боради. Натижада давлат фуқаролик жамиятининг умумий назорати остида ўзига ажратилган вазифани бажаришга одатланади.

1.5.

Марказий Осиёда фуқаролик жамияти ҳақидаги қарашлар

Бир сўз билан айтганда, бизнинг озод ва обод Ватан, фуқаролик жамияти барпо этиш, тараққий топган давлатлар ва халқлар қаторига кўтарилишдек улғу мақсадларимиз, ҳеч шубҳасиз, мана шу олижаноб вазифани нечоғли оқилона амалга оширишимизга боғлиқ эканини чуқур англаб олишимиз даркор.

И. Каримов

Ҳар қандай давлат ўз тарихий, маънавий-маданий мероси ҳамда умуминсоний тажриба асосида ривожланади. Бундай уйғунлик жамиятнинг ривожланиб боришини таъминлайди. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов: “Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешиқларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмақда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган”,⁶⁰ деган эди.

Маълумки, Ўзбекистонда миллий давлатчилигимиз тўғрисидаги энг қадимги манбалардан бири “Авесто”дир. Давлатчилик асосларини шакллантириш борасида “Авесто” деярли барча сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар, давлат тузуми асослари, зардуштийларнинг фалсафаси, дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотларни ўз ичига қамраб олган. Манбада, аввало, инсон эрки, унинг руҳий комиллиги масалалари устувор қўйилади. Масалан; “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман” дейилади Ясна (14) китобида. Ахурамазда инсонлар ўртасида бўлаётган муносабатлар ўзаро самимийлик, ҳурмат, беғаразлик, ёрдам ва оқибатли бўлиши зарурлигига, уларни ёмон фикрлардан ҳоли бўлишга чақиради. Каттага ҳурмат ва кичикка иззат, сабр-бардош, ҳалоллик, меҳр-оқибат ва бошқа бир қатор тамойиллар борки, булар миллий ғоямизнинг асосий тамойилларига мос келади.

Ғояларнинг бундай тарзда қўйилиши дунё ана шу кучларнинг ёнма-ён яшашидан иборат, деган фалсафанинг моҳиятини англашга ундайди⁶¹. “Авесто”да энг муҳим масалалардан бири — бу ҳуқуқий муносабатларнинг назарий жиҳатдан шаклланганлигидир. Унда инсон ҳаёти ва одамлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳуқуққа асосланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳақиқат, яхши сўз ва

⁶⁰ Каримов И.А. Асарлар тўплами 7 жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1999, 132-бет.

⁶¹ Отамуродов С. “Авесто” миллий ғоямиз манбаи. Жамият ва бошқарув. 2002, 1-сон, 34 бет.

мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб хизмат қилади.

Тарихий ҳужжатлар асосида айтиш мумкинки, “Авесто”нинг “Ясна”, “Виспарат”, “Яшт”, “Видевдат” китобларида илгари сурилган ҳуқуқий таълимотлар Рим ҳуқуқидан қадимийроқ ҳисобланади. Боз устига, улар кейинчалик ташкил топган давлатлар сиёсий тизимининг шаклланиш манбаси бўлиб ҳам хизмат қилган. Шу тариқа “Авесто” Юнон мутафаккирлари ва Рим ҳуқуқшунослари ижодига ўзининг ҳар томонлама мукамаллиги билан таъсир кўрсатган. Жумладан, инсон ҳуқуқи, жисмоний ва ҳуқуқий шахс эркинлиги, инсон эркинлиги, эркак ва аёлнинг тенглиги масаласи, озчиликнинг ҳуқуқи, вояга етмаганлар ҳуқуқи, виждон, эътиқод ва дин эркинлиги, жамоа ва гуруҳларнинг ҳуқуқи, мол-мулк ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, шартномаларнинг мажбурийлик ҳуқуқи, жиноятнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида содир этилган турлари ишлаб чиқилган. Шунингдек «Авесто»да ўғрилиқ ёки босқинчилик фарқлари таснифланган, ҳимоя ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш ҳамда ташкил этиш каби бошқа ҳуқуқий тамойиллар ҳам ўз ифодасини топган⁶².

Маълумки, демократик жамият асослари давлатда сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий тамойилларнинг тизимий яхлитлиги мавжудлигида намоён бўлади. Айни пайтда, улар умуминсоний қадриятлар билан уйғун ҳолда бўлишига асосланади. «Авесто»да бундай қадрият ва тамойиллар шакллантирилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Инсон табиатан эркинликка, эзгуликка интилиб яшайди. Бундай эҳтиёжларнинг барча учун умумий бўлган қоидаларини ва уларнинг тартиботларини ташкил этишда давлатга бўлган эҳтиёж вужудга келади. Мана шундай эҳтиёж умуминсоний қадриятларнинг назарий мезонларини шакллантирган. Кишилиқ жамиятининг ўзаро урушлар ва ихтилофлар билан боғлиқ даврларида янги маърифий таълимотлар ҳалоскор ғоя сифатида ҳам вужудга келган. Айнан IX ва XII асрлар Ўрта Осиё тарихида шундай мураккаб давр бўлган. Халқнинг ўз мустақиллиги учун кураши ва бунда хуррият ва инсон эркинлиги билан боғлиқ ғоялар миллатни маънавий юксалишга чақиради. Дунёга машҳур Хоразмий, Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк каби файласуф, сиёсатчи, тарихчи олимлар, шу

⁶² Абдукамилов Р. Авестийский текст о государственности и праве: вопросы генезиса и эволюции структур. Ўзбекистон тарихи, 2000, 3-сон, 22-бет.

Барчамиз яхши биламизки, фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат.

И. Каримов

даврд яшаб ижод этдилар. Бу давр ўз мазмуни, салмоғи жиҳатидан Ўрта Осиё Уйғониш даври деб тарихга киради.

IX–XV асрларда яшаган Ўрта Осиё мутафаккирларининг қарашларида давлатни бошқариш ва адолатли жамият қуриш ғоялари ўзига хос илмий мазмун кашф этиши билан боғлиқ. Бу ғоялар Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк, Амир Темур, Навоий ва бошқа буюк зотларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида чуқур баён этилган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Минералогия”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” каби асарларида жамиятда ижтимоий адолатни таъминлаш зарурлигини, қонун устуворлигини талқин этган. Беруний давлат шакли мамлакатни шоҳлар мутлақ ҳокимликки эмас, балки маърифатпарвар шоҳлар бошқариши тарафдори эди. Беруний фикрича, давлатнинг муваффақиятли фаолият кўрсатиши учун ўзаро ёрдам, тинч-тотув яшаш ва умумжаҳон фаровонлиги сингари қоидаларга риоя қилиниши лозим. У, айниқса, давлатларнинг ҳамжиҳатликда, тинч-тотув яшашини кўп тарғиб қилди, буни халқ бахт-саодати ва фаровонлигининг гарови деб билди. Берунийнинг фикрига кўра, давлат ва қонунлар инсон бахт-саодати учун хизмат қилиши, давлатни эса маърифатли подшоҳ бошқариши лозим.

Абу Райҳон Берунийнинг эътироф этишича, жамиятнинг инсонийлик мезони одамларнинг кундалик эҳтиёжлари қанчалик қондирилганлиги билан белгиланади. Жамиятда фуқароларнинг фаровонлигини таъминловчи энг муҳим омил ижтимоий адолат қоидаларига амал қилишдир⁶³.

Яна бир мутафаккир – Абу Али ибн Сино адолатли жамиятнинг мавжуд бўлиши шарти сифатида биринчи ўринга инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибат ва ахлоқий муносабатларни кўяди. Унинг фикрича, юсак ахлоқ соҳиби бўлишга фақат ва фақат маърифат ёрдамида эришиш мумкин. Ибн Сино ахлоқий муносабатларнинг юксалиши жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги ва собитлигини таъминлаш омили эканлигини алоҳида таъкидлайди⁶⁴.

Шу даврнинг йирик намоёндаларидан бири «Шарқ Аристотели» номи олган Абу Наср Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида инсоният жамиятининг вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий давлатга бўлган эҳтиёжларнинг пайдо бўлишини, унда адолат ва ахлоқнинг шаклланиш қонуниятлари назарий тамойилларини яратганлиги билан машхурдир. У «Маданий жамият ва маданий шаҳар

⁶³ Қаранг: Беруний А. Р. Ҳиндистон // Асарлар. – Т.II. – Т.: Фан. 1965. – Б. 70, 125, 161; Минералогия: собрание сведений для познания драгоценностей. – М., 1963. – Б. 104.

⁶⁴ Қаранг: Жакбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил. – Т.: Абу Али ибн Сино нашри., 2000. – Б. 106-108.

(ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунари билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади»⁶⁵, деб ёзган.

Шу тариқа олим бугун бизнинг тасаввуримиздаги демократик давлат шакллари ва унда бошқарувнинг сиёсий ва фалсафий моҳиятини яратишга эришади. Масалан, фозиллар шаҳрининг (давлат назарда тутилган) таркиби топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан мос келади. Бу борада Абу Носир Форобий «Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган, энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар»⁶⁶, деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий қадриятларни тизимлаштиради. Эътиборли жиҳати шундаки, Форобий қарашларидаги «ҳокими мутлақ бўлмаслиги», «сайловчилар иродаси», «озодлик» каби фикрлари нафақат шу даврда, балки, бугунги кунда ҳам инсоният маданияти ноёб маҳсули ҳисобланган демократиянинг бош ғояси бўлиб хизмат қилади.

Давлат ва унинг бошқарувида дахлдор масалалар Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам катта ўрин тутган. У «Қутадғу билиг» дostonида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий-ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган қарашлари билан эътиборлидир. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса, яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»⁶⁷, деб кўрсатган. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида кўрсатган барча ишларда тажрибали, ёмонликни дарҳол сезувчи, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатга ташна, кичикларга таянувчи, адолатпарвар, садоқат каби сифатларнинг соҳиби бўлиши шартлигини

Шу сабабли биз маънавий ҳаётимизни, миллий онг ва қадриятларимиз, эътиқод ва тафаккуримиз, урф-одат ва анъаналаримизни асраб-авайлаш, аънавий оламимизни юксалтиришга интилар эканмиз, буларнинг барчаси маҳалла идорасига янада кўпроқ имконият бериш, унинг ҳуқуқий ва амалий ваколатларини кенгайтириш билан бевосита алоқадор эканини ўзимизга яхши тасаввур қиламиз. Шу орқали биз ўзимизнинг эзгу мақсадимиз бўлмиш эркин фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида, ҳеч шубҳасиз, улкан қадам қўйган бўламиз.

И. Каримов

⁶⁵ Абу Наср Форобий.. Фозил одамлар шаҳри. Т, 1993, 190-бет.

⁶⁶ Ўша асар, 190-бет.

⁶⁷ Юсуф ХосҲожиб. Қутадғу билиг Т. Фан, 1971, 329-б.

таъкидлайди. Буюк аллома фақат бу билан чегараланибгина қолмай, жамият ривож ва тақдири учун масъул бўлган шахсларнинг давлат бошқарувидаги сифатлари таснифини ривожлантиришнинг адолатли тамойилларининг муҳимлигига катта эътибор қаратган. Айтилган пайтда, у жамиятда илмий ва маданий салоҳиятни адолатли давлат асосларини яратувчи омил деб билган. Масалан, у зиёлилар тўғрисида шундай дейди: «Ҳақиқий зиёли ҳақиқат таянчи бўлади. Агарки оламда донишлар бўлмаганда, ерда ризқ-рўз унмас эди. Уларнинг зиёси халқ йўлини ёритувчи машъалдир. Донишларга ширин сўз билан баҳра бер, моддий манфаатини қондиришга ҳаракат қил».⁶⁸ Зеро, агар биз демократияни жамиятнинг юксак маданий шакли деб қарайдиган бўлсак, унда ажодларимиз яратган мерос бевосита адолатли давлатнинг пойдеворида асос бўла олади.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукамал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тadbир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»⁶⁹ деган фикрлари ажодларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиботларига катта эътибор берганлигидан далолатдир.

Маълумки, ислом дини ижтимоий дунёқараш сифатида кенг тарқала бориши билан унинг назарий, фалсафий, ҳуқуқий томонларини ишлаб чиқишга эътибор ҳам тобора ортиб борган. Шу тариқа IX–XII асрлар Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият, ислом фалсафасининг назарий жиҳатдан юксак даражада ривожланган даври бўлди. Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Ал-Мотуридий, Муҳаммад Имом-Ғаззолий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Бурҳониддин ал-Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий каби буюк алломалар ўзларининг илмий тадқиқотлари билан жаҳон маданиятига улкан хисса қўшдилар. Диний-илмий тадқиқотларда борлиқ, илоҳий қудрат, инсон комиллиги, адолат, инсоф, диёнат, виждон каби ғоялар инсон руҳиятини поклаш орқали эркин жамиятга чорланади.

⁶⁸ Ўша асар, 649-бет.

⁶⁹ Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997. 98-бет.

Диёримиздан етишиб чиққан алломаларнинг асарларида диний бағрикенглик билан боғлиқ қадриятлар тарғиб қилинган ғояларни учратамиз. Буюк аллома, мотуридия ақидавий йўналиши асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридийнинг (870–944) асарларида баён этилган бағрикенглик ғоялари бунга мисол бўла олади. Жумладан, Мотуридий Куръон тафсирига бағишланган, ислом оламида жуда кенг танилган “Таъвилот аҳли сунна” асарининг “Ҳаж” сураси 40-оят тафсирида: “Черков ва синагогаларни вайрон этиш ман этилади. Шунинг учун ҳам, мусулмонлар юртида шу давргача улар бузилмай сақланиб қолган. Бу масалада илм аҳли орасида ихтилоф йўқдир”, деб қатъий таъкидлайди. Самарқандлик фақиҳ, муфассир Абу Лайс ас-Самарқандий (ваф. 1003 й.) эса ўзининг “Баҳр ал-улум” номли тафсир китобида Куръондаги “Мумтаҳана” сурасининг 8, 9-оятлари шарҳида “Сизлар билан динда уруш қилмаган ўзга дин вакиллари билан борди-келди қилинг, улар билан адолатли муомала қилинг”, деб ёзади. Мовароуннаҳрлик яна бир машхур фақиҳ, муфассир Абул Баракот ан-Насафий (ваф. 1310 й.) ўзининг ислом оламида маълум ва машхур “Мадорик ат-танзил” асарида мазкур оятларни “Ўзга дин вакилларига эҳтиром кўрсатинг ҳамда уларга сўзда ва амалда яхшилик қилинг”, деб шарҳлайди.

Ал-Ҳаким ат Термизий (ваф. 932 й.) асарларида ҳам христианларнинг баъзи тоифалари ҳақида фикр юритилиб, улар Пайғамбар а.с. башорат қилган “нажот топган фирқа”, деб тавсифланади. Ал-Мотуридий христианлар мусулмонларга қалби мойилроқ, дўстона муносабатга яқин эканини айтиб ўтган бўлса, Абул Баракот ан-Насафий эса насронийлар мусулмонларга дили яқин эканини, улар орасида тавозели, камтар “қиссис ва роҳиб”, яъни, олим ва обидлар бор, дея таърифлаб, илм кимда бўлишидан қатъи назар, у албатта яхшиликка етаклашни алоҳида таъкидлайди. Шайх Аҳмад Яссавий (1105–1166) ҳам ўз ҳикматларида ғайридинларга яхши муносабатда бўлишни уқтирган: Суннат эрмиш, кофир бўлса, берма озор, Кўнгли қоттиг дилдордан худо безор.

Маълумки, ислом давлати паноҳида яшаган ғайридинлар “зиммий” деб аталган ва уларнинг дини, жони, моли омонлиги мусулмонлар зиммасида бўлган. Пайғамбар а.с. зиммийларнинг ёнини олиб: “Зиммийга зарар етказганга мен душманман”, – мазмунидаги бир қатор ҳадислари туфайли фақиҳлар зиммийлар мавзусига алоҳида эътибор бериб, ўз асарларида махсус боблар ажратганлар. Чунончи, зиммийлар

муслмонлар каби барча ҳуқуқларга эга бўлиш баробарида уларга тўлиқ эътиқод эркинлиги ҳам таъминланган.

Юртимиз алломалари томонидан яратилган ислом манбаларида диний бағрикенгликка оид бу каби матнларни кўплаб топиш мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзга дин вакиллари билан ёнма-ён яшаб келган халқимизда диний бағрикенглик фақат зарурат келтириб чиқарган эҳтиёж эмас, балки ҳаёт тарзига сингиб кетган ўзига хос фазилат эканини кўришимиз мумкин. Буни юртимизда яҳудийлик ва христианликка бўлган муносабатнинг тарихий ва замонавий ҳолати таҳлили мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ислом дини асрлар давомида ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт учун кенг шароитлар яратиб келган. Қолаверса, Шарқ ўлкаларида ислом таълимоти таъсири остида турли халқлар ва элатларга тегишли маданиятлар бир-бирига яқинлашиб, цивилизациялар синтези юзага келиши учун замин яратган. Бунинг натижасида турли халқлар минг йиллардан бери миллий ўзлиги, диний эътиқоди, маънавияти ва бой меросини омон сақлаб келмоқда. Бундай дўстона алоқаларга тўхталиб, Ислом Каримов “Муслмонлар ва христианларнинг Ўзбекистон заминида биргаликда ҳамнафас бўлиб яшаши диний-маънавий тотувликнинг нодир тимсоли ва барча дин вакилларига нисбатан бағрикенгликнинг энг яхши намунаси деб ҳисобланишига аризуликдир”, деб ёзади.

XIII–XIV асрларда Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан истило қилиниши иқтисодий ва маънавий ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади. Мамлакатда жабр-зулм ва зўравонлик кучаяди, меҳнаткаш халқ қаттиқ эзилади. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинади, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъморлар ва мусаввирлар ўлдирилади, омон қолганлари Шимолий Ҳиндистонга, Фарбий Эрон ва Хуросон вилоятларига қочиб жон сақлаб қоладилар⁷⁰. Айнан мана шундай мураккаб даврда Амир Темурнинг (1370 йил) сиёсий саҳнага келиши ҳамда мустақил давлат барпо этиши Ўрта Осиё халқларининг мўғул истилосидан, ички ўзаро низолардан қутулишига олиб келади. Мамлакатда ўрнатилган барқарорлик марказий давлатнинг тез орада мустақамланишига, сиёсий кучлар тарқоқлигини бартараф этишга, айна пайтда, турли ислохотларнинг амалга оширилишига, илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига тўртки бўлди.

⁷⁰ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Ўзбекистон, 1995, 67-бет.

Амир Темури XV асрда буюк теуирийлар давлатига асос солди. У давлат бошқарувида ўзидан олдинги ўтган ҳукмдорлардан фарқ қилиб, давлат ва мамлакатни бошқариш хусусида “Темури тузуклари”ни яратди. Бу даврда миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишида Амир Темурининг хизматлари катта бўлди. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тadbирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далолат беради. Бундай сиёсатнинг асос-моҳияти адолатли давлат, инсонпарвар жамият негизларини қарор топтиришга қаратилади.

Амир Темури давлат бошқарувининг демократик асосларини яратишда мамлакат ишларини доимо кенгаш, машварат, маслаҳат, хушёрлигу-мулоҳазакорлик, эҳтиёткорлик⁷¹ билан амалга оширишга қаратади. Салтанат ишларини кенгаш асосида олиб бориш – бу аслида аёнларнинг розилиги ва ихтиёри демак. Бундай ёндашув бевосита давлат бошқаруви тақсимотининг илк кўринишлари тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишига замин яратган. Давлат бошқарувини кенгаш, машварат ва маслаҳат асосида ташкил этиш кўпчилик фикрини эштитишга алоҳида урғу берилганлигини аниқлаган. Ҳар қандай иқтисодий, ижтимоий, маданий ва ҳарбий масалалар шаҳзодалар, давлат аёнлари, амирлар, тегишли соҳаларнинг етук мутахассислари иштирокидаги кенгашлар орқали ҳал этилган⁷².

Соҳибқирон ҳар бир ишда сиёсатни адолат билан амалга оширишга ва бунда турли воситалар асосида унинг изчиллигини таъминлашга эришади. Яъни, адолатга қаратилган мақсадларни адолатли воситалар билан уйғунлаштириш асосида давлат бошқарувининг назарий таълимотларини амалий жиҳатдан бойитади-ки, салтанатда адолатни таъминловчи сиёсат мурватлари юзага келади. Масалан, у нафақат давлат хизматчиларининг қандай сифатга эга бўлишини, балки шундай сифатлиларни қандай қилиб давлат бошқарувида келишини таъминлашнинг йўналишларини ишлаб чиқади. Бу борада у: «Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп ҳалал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қимматини,

⁷¹ Амир Темури тузуклари. –Т.: Фоғури Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 24-бет.

⁷² Аҳмедов Т. Миллий давлатчилигимиз тарихида кенгаш, машварат ва маслаҳат. –Т.: Зарқалам, 2006. –Б. 6-12.

⁷³ Амир Темури тузуқлари. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 81-бет.

⁷⁴ Ўша асар 83-бет.

⁷⁵ Ўша асар. 119-бет.

⁷⁶ А. Навоий. Маҳбул-Кулуб.–Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 йил, 12-бет.

Биз “Адолат — қонун устуворлигида” деган ҳаётий тамойилга қатъий амал қилиб яшашимиз зарур. Биз учун бундан бошқа йўл йўқ.

И. Каримов

тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак»⁷³ деб, у давлат хизматида салоҳиятли шахсларнинг иштирокини амалий татбиғига айлантиради. Жумладан: «Қимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқлигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим»⁷⁴ дейди.

XV аср бошларида Темури саройида бўлган Кастилия элчисининг гувоҳлик беришича, Темури Самарқандда турли дин вакилларини йиғади, уларга илтифот кўрсатади. Бошқа манбаларда келтирилишича, Темурининг ўғилларидан бири христианларнинг эҳтиёжларини қондириш учун масъул қилиб тайинланиб, у барча христиан мамлакатлари билан мавжуд алоқалар учун ҳам жавобгар бўлган.

Амир Темури ўз давридаги хизматларининг энг асосийси ва энг буюғи – бу унинг давлат арбоби сифатида адолат ғояларига асосланган миллий давлатчилик таълимотларининг ҳуқуқий негизларини яратганлиги ҳамда уни татбиқ этиб берганлигидадир. Шу тариқа у ўз сиёсий фаолиятини шундай ифода этади: “Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилиқ қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму-ситам йўлини тўсдим»⁷⁵.

Шу даврнинг йирик классик намоёндаларидан бири Алишер Навоийдир. У назариётчи ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: «...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкани турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳуқумат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим»⁷⁶ дейди.

А.Навоий адолат тўғрисидаги қарашларида инсон руҳияти билан боғлиқ ижтимоий иллатларнинг моҳиятини излайди. Жамиятда ёвузликнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этади. Адолатли жамиятга эришишда нафақат подшоҳнинг одиллиги, балки фуқаролар

ўртасидаги муносабатларнинг адолатли, маънан соғлом бўлиши лозимлигига эътиборни қаратади: «Оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим; катта-кичикнинг феълү атворини ўргандим; яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахл ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди»⁷⁷ дейди. Айни пайтда, у инсон руҳияти билан боғлиқ иллатлар моҳиятига шундай нисбат беради: «Яхшиликка мукофот – кўполлик; одоб билан қилинган хушмуомала эвазига кеккайиш, такаббурлигдан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак; кимгаки бир тавозеъ кўрсатсанг, минг кўполлик ва дилсиёҳликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим».⁷⁸ Шу тариқа, у «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳар хил одамларнинг феъл-атвори ва аҳволи, яхши феъл хосияти ва ёмон хислат касофати ҳақидаги қарашлари асосида жамият ижтимоий муносабатларининг яхлит назарий тизими, фуқаро–жамият–давлат ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни умумлаштиришга эришади. Умуман, бундай адолатли жамиятни бошқариш ҳақидаги ғоялар Навоий таълимотларида ҳам кенг учрайди.

Навоийнинг адолатли жамият тўғрисидаги қарашлари Фаробий қарашларига анча яқиндир. Навоий ўз асарларида «юксак жамият» ташкил этишни орзу қилади; «одил шоҳ»ни улуғлайди, жамиятда юз бераётган ноҳақликлар, адолатсизликларни эса қаттиқ қоралайди. Ҳақиқий инсоний фазилатлар – адолат, меҳру мурувват, меҳнатсеварлик, тўғрисиўзлик, ватанпарварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, қаҳрамонлик каби фазилатларнинг ижобий жиҳатларини кенг ва чуқур очиб беради.

Навоийнинг фикрича, адолатли жамиятни юксак фазилатли, маънавиятли инсонларгина барпо этишлари мумкин. Шунинг учун ҳам мутафаккир инсон маънавиятини юксалтириш асосида «юксак жамият» қуриш ғояларини илгари суради. У инсониятни иккига – «аҳли маъни» ва «аҳли сурат»га бўлиб, уларнинг ҳар бирини чуқур таърифлаб беради⁷⁹.

Навоий марказлашган, адолатли монархия тизими, яъни “одил подшоҳ” тарафдори эди. Аммо бундай монархия мутлақ ҳуқуқларга эга бўлмаслиги, кенгаш билан давлатни бошқариши ва олимлар фикрига таяниши лозим. Навоий ўзининг “Маҳбуб-ул-қулуб” асарида: «Одил подшоҳ кўзгу ва бу (ёвуз шоҳ) анинг орқасидадир. Ул ёруғ субҳ ва бу қоронгу кечадир»⁸⁰, деб таърифлаган эди.

⁷⁷ А. Навоий. Маҳбубул-Қулуб.–Т.: Фоғур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 йил, 12-бет.

⁷⁸ Ўша асар, 60 бет.

⁷⁹ Навоий А. Ҳайратул-аброр. (Яхшилар ҳайрати). – Т.:Адабиёт ва санъат нашр., 1974. – Б. 35-38.

⁸⁰ Навоий А. Маҳбуб-ул-қулуб // Мукамал асарлар тўплами. –14-жилд. –Т., 1998. –Б.12.

Навоийнинг «одил шоҳ» олдига қўйган талаблари ҳам диққатга сазовор бўлиб, улар орасида, айниқса, “ўзинга раво кўрмаган нарсани халқинга ҳам раво кўрма”; “ўз қўшинларингни қийнама, уларни қашшоқ ҳолга ташлама”; “халқингни қийнама, акс ҳолда шарафли номинг булғанади”; “халқингни талама, уни мулкдан бегона қилма”; “қалбинг тоза бўлсин”; “адолатли бўл”; “ҳимматли, олийжаноб бўлгин”; “мақсадга мувофиқ” урушларни амалга оширишдан тўхтама”; “одил, халоскор бўл; худодан нажот тила”; “ҳақиқатгўй бўл”; “халқпарвар бўл” каби панду насиҳатлар ўз даври учун илғор ғоялар бўлган эди.

А.Навоий замондошларининг илмий меросини қунт билан ўрганган, ўзи ҳам шу йўналишда катта мерос қолдирган ижодкорлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийлардир. Улар давлатшунослик, ахлоқшунослик, адабиёт, таълим-тарбия, наср ва назм соҳаларида ижод қилган йирик олимлардир. Давлат бошқаруви ва унинг сиёсати билан боғлиқ бўлган ижтимоий-ахлоқий масалаларни Бобурнинг “Бобурнома”⁸¹, Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”⁸², Давонийнинг “Ахлоқи Жалолий”⁸³ асарида атрофлича кўриш мумкин.

Уларда жамиятни бошқариш асослари, ижтимоий табақаларнинг ўзаро муносабатлари, адолатли ва адолатсиз подшоҳ фазилатлари, фуқароларга одил муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масалалари таҳлил этилган. Шу тариқа, давлат бошқарувида оид ижтимоий қарашларни, ўз навбатида, ўтмиш давлатчилик маданий меросимиз билан боғлиқ бўлган қадриятларимизни янада бойитишга хизмат қилишган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XIV–XV асрдаги ижтимоий ва маданий юксалиш ўз мазмун-моҳияти билан IX–XII асрлардаги Ўрта Осиёдаги Уйғониш даврининг узвий давоми эди. Хулоса шундаки, бундай маданий меросларнинг монандликка интилиши, унинг даврий уйғунлашуви халқлар ҳаётида тараққиёт ҳамда юксалишига пойдевор бўлган назарий таълимотларнинг ривожланиш босқичларини кузатамиз. Аммо, Ўзбекистон халқлари давлатчилик тарихи ўз тараққиётида бир хилда ривожланган эмас.

XVI–XIX асрлар Ўрта Осиё ҳаётида мураккаб ва кескин бурилиш даври бўлди. Унинг мураккаблиги, аввало, Амир Темур империясининг парчаланиши билан боғлиқдир. Доимий ихтилофлар майдонига айланиб қолган Мовароуннаҳр Шайбонийхон лашкарлари томонидан босиб олинади. Юртда эгасизлик, бошбошдоқлик ҳукм суради. Мана

⁸¹ Бобур. Бобурнома. -Т.: Юлдузча, 1989.

⁸² Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Муҳсиний. Душанбе, Адиб, 1991.

⁸³ Жалолиддин Давоний. Ахлоқи Жалолий. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлэмалар фонди.

шундай шароитда ҳақиқий илм ўрнини диний ақидавий қарашлар эгаллайди. Натижада аниқ ва табиий фанлар қувғинга учрайди, айниқса, математика ва астрономия орқада қолади. Бунинг оқибатида илм-фан ривожининг даражаси кескин пасайиб кетади. Айни пайтда бу давр олдинги мутафаккирларнинг илғор ғояларининг ўзаро фаол таъсири заифлашуви билан характерланади. Дин бевосита давлат сиёсатининг асосига, ҳокимият унинг раҳнамолари қўлида манфаатларини ниқобловчи мафкурага айланади. Натижада жамиятда диний таъйиқ кучаяди. Ҳар қандай ижодий хур фикр таъқибга олинади⁸⁴. Шунга қарамай Ўрта Осиёда ижтимоий фикр, фалсафа, адабиёт, тарих, мусиқа фанлари, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланди, қатор мадраса ва масжидлар қурилди. Жумладан, Ибн Муҳаммад Юсуф Ал-Қорабобий, Муҳаммад Шариф, Машраб ва Сўфи Оллоёр, Нодири, Увайсий, Дилшод, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Бедил, Фузулий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Огаҳий, Фурқат, Мулла Олим Маҳдум Ҳожӣ ижодиётида илғор ижтимоий ғоялар яратилди.

Мавжуд манбалар миллий давлатчилик тарихимизни таназулға тортган сиёсий курашлар ва ўзаро ихтилофларнинг сабабларини ўрганиш, ундан сабоқлар чиқариш имкониятларини беради.

Маълумки, Мовароуннаҳр давлатчилик тарихи ва унинг тараққиётини ислом фалсафасидан айри ҳолда кўра олмаймиз. Аждодларимиз дунёвий ва диний илмларни бевосита уйғун тарзда олиб боришган. У хоҳ диний, хоҳ дунёвий йўналишда бўлмасин, унинг асосида инсон – жамият – давлат муаммоси ётади. Фақат бирёқлама диний мафкурага асосланган муносабат, сўнгра мустамлакачилик сиёсати адолатли жамият қуришга қаратилган илғор, миллий маданий меросни таъқиб остига олади. Натижада фан ва таълимот ўз заминидан айрилган ақидалар ва мавҳум ғоялар таъсирига тушиб қолди.

Аммо тарихнинг ана шундай мураккаб даврида ҳам, Ватанимиз ҳудудида ҳуррият билан йўғрилган ижтимоий-сиёсий қарашлар тўхтаган эмас. Аксинча, бундай истак ҳар бир ватандошимиз қалбида умуммиллий истиқлол ғоясининг вужудга келишига туртки бўлди. Ана шундай ғояларни ишлаб чиқишда ХХ асрнинг бошларида шаклланган жадидчилик ҳаракатини алоҳида ўрганиш зарур.

Туркистон миллий давлат мустақиллиги учун курашда озодлик ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда шарт-шароитларини сиёсий жиҳатдан таҳлилига эътибор қаратиш лозим.

Бунда жадидларнинг мустақиллик учун кураш ғояларининг вужудга

⁸⁴ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Ўзбекистон, 1995, 182-бет.

⁸⁵ Беҳбудий. Танланган асарлар. Сўз боши. Т: Маънавият, 1999, 28-б.

⁸⁶ Абдурашидхон М. Хотираларим. -Т.: Шарқ, 2001.

⁸⁷ Авлоний. Танланган асарлар 1, 2-жилдлар. Маънавият. 1998; Беҳбудий. Танланган асарлар, Маънавият. 1999, Фитрат. Танланган асарлар 1, 2, 3-жилдлар, 2000-2003.

⁸⁸ Беҳбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. Жаҳон адабиёти, 2003 йил, август, 146-б.

⁸⁹ Дўстқораев Б. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати. Жамият ва бошқарув, 1997 йил, 2-сон, 13-бет.

келиши назарда тутилади. Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмаслиги Беҳбудий келган биринчи хулосалардан эди⁸⁵. Айни пайтда, бундай ғоя миллий истиқполчилик ҳаракатининг асосини ташкил этган.

Жадидчилар асосий эътиборини жамиятда маънавиятнинг ривожлантиришга қаратадилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр эттириш, ғарбнинг янги маданият ва технология услубиятларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиби этиш орқали миллий-дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш орқали миллий ўзлигини англашни юксалтиришга замин яратишга интиланганлар. Бундай сиёсий ёндашув бевосита жамиятда адолатли-демократик давлат қурилишининг асосларининг ривожланишига хизмат қиладиган назарий омиллар эканлигини эътироф этмасдан бўлмайди. Албатта, улар демократиянинг том маънодаги кўринишларидан узокда бўлганлар.

Туркистонда мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш ва унинг ижтимоий-сиёсий асосларини ёритувчи манбалар Мунавварқори Абдурашидхон ўғли⁸⁶, Беҳбудий, Фитрат, Авлоний⁸⁷, Ҳувайдо ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ўз даврида жадидлар миллий-маданий мухторият қурилиши тамойилларини улкан ривожлантиришнинг амалий дастурларини, Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш ваколатлари, барча соҳалар бўйича қонунларни жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш каби масалаларга катта эътибор берган. Аммо, шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлар бир мунча чекланганлигини кўраемиз. Беҳбудийнинг “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”⁸⁸ дастурида тўла мустақил демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади. 1917 йилдаги Умумтуркистон муслмонларининг қурултойида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашларда демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо, уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиқиб кетолмайди.⁸⁹

XIX аср охири XX аср бошларида Ўрта Осиёда чоризм истилочилик сиёсатиға қарши маърифатпарварлик ғоялари билан боғлиқ. Чор Россияси Ўрта Осиё ҳудудини ўзига мустамлака қилиб олгач, ўз сиёсатини юргиза бошлади. Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намоёндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришишнинг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий Исмоил Гаспиринский ғояларини Марказий Осиёга ёйишда бош роль ўйнади. У “Шўрои Ислом” ташкилотига асос солди. Мунавварқори Абдурашидов Туркистонда жадидизм раҳбарларидан бири эди. У “Шўрои исломия” ташкилотини тузди. Бу ташкилотлар Туркистон ўлкасини Чор Россиясидан ажратиб олиб, уни маърифатли қилиш ғоялари билан яшади. Улар Россия таркибида миллий-диний мухторият тузиш тарафдори эди. Фитрат, Чўлпон ва бошқа жадидчилик оқими намоёндалари мамлакат аҳолисини фақат саводли, илм бериш йўли билан бу мустамлакачилик сиёсатидан қутулиш йўлларини кўрсатдилар. Лекин собиқ совет тузуми даврига келиб ана шу жадидчилик оқими намоёндалари қатағон қурбони бўлдилар. Лекин биз бугунги кунда ана шу жадидчиларнинг мамлакат аҳолисини маърифатли қилиш, жаҳолатга қарши маърифат йўли билан кураш олиб борганлигини кўраимиз. Улар мустамлакачилик сиёсатини тубдан қораладилар, ерли аҳолини саводли қилиш учун кураш олиб бордилар.

Ўтмишда мамлакатимиз ҳудудида яшаган олимларнинг асосий мақсади ижтимоий адолатни қарор топтиришга қаратилган фаолият бўлганлиги туфайли, умумлаштирган ҳолда уларни фуқаролик жамияти куришга бўлган интилиш дея баҳолаш мумкин. Фақат мустақил тараққиёт босқичига келиб бу қарашлар ўз тасдиғини топмоқда.

2.1.

Фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик

II БОБ

ЗАМОНАВИЙ ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

Мазкур мавзунинг асосий мақсади фуқаролик жамиятини барпо этишда фуқароларнинг фаоллиги қандай аҳамиятга эга эканлигини ёритишдан иборат. Зеро фуқаролик жамияти фуқаровий онги ва фаоллиги юксак бўлган фуқаролар ёрдамида барпо этилиши мумкин. Фуқаровийлик мамлакатнинг ривожланиш босқичларида, бошқача айтганда ўтиш даврида яққол намоён бўлади. Бугунги кунда ҳам ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни бошидан кечираётган, аниқроғи фуқаролик жамияти барпо этаётган турли мамлакатларда фуқаровийлик муҳим аҳамият касб этмоқда. Фуқаровий фаолликнинг негизини англаш учун, аввало, фуқаровийликнинг назарий моҳиятини тушуниш талаб этилади.

Манбаларда қайд этилишича ўз ватани тараққиёти учун ҳар қандай йўл билан; жисмоний ёки маънавий меҳнат билан хизмат қилган киши ҳақиқий фуқарога айланади. Бундай қараш бироз фалсафий аҳамиятга эгадек туюлса-да, аслида фуқаролик жамияти барпо этишда айнан фуқаронинг ватан тараққиёти йўлидаги амалий фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Фуқаровийлик дастлабки қарашда ҳуқуқшуносликка оид атама сингари туюлади. Аслини олганда бу ҳодисанинг фалсафий, ҳуқуқий, социологик ва сиёсий моҳияти мавжуд.

Фуқаровийлик бир давлатга мансубликни англаш, давлатга содиқлик ҳамда ватанпарварлик ҳисси сифатида талқин этилиши мумкин. Бунда

давлатни, конституцияни, давлат рамзларини ҳурмат қилиш, давлат тузумини ва қонун устуворлигини ҳимоя қилишга тайёрлик назарда тутилади. Фуқаровийликни инсонга ҳуқуқий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий жиҳатдан лаёқатли эканлигини ҳис этишни таъминловчи жамловчи тушунча сифатида ҳам талқин этиш мумкин.

В.Дальнинг қайд этишига қараганда, “фуқаровийлик фуқаролик жамиятини тузиш учун жамиятнинг онги ва билими даражасини ифода этган ҳолатдир”⁹⁰.

Кўрииб турганидек, фуқаровийлик нафақат инсоннинг ҳуқуқий мақоми, балки унинг билими ва жамиятнинг ҳолатини англаши, ижтимоий меъёрлардан хабардорлиги ва уларга риоя қилишига боғлиқ. Бу ерда фуқаролар томонидан жамият тараққиёти йўлида амалга ошириладиган бирдамлик, ўзаро ҳамкорлик сингари ихтиёрий фаолият ҳам назарда тутилади. Бундай ҳолатда фуқаровийликда ҳуқуққа нисбатан маънавиятнинг устуворлиги намоён бўлмоқда. Аслида кўпгина анъанавий жамиятларда ҳамиша фуқаровийлик ҳуқуқий мазмунда эмас, балки кўпроқ маънавий ахлоқий кўринишда намоён бўлади.

Шўро даврида фуқаровийлик албатта ватанга садоқат ва ватанпарварлик сифатида талқин этилса-да, кўпроқ мафқуралашган кўринишда намоён бўлган. Кўпгина ҳолларда фуқаровийлик ватанпарварлик билан аралаш ифодаланган. Аслида эса ватанпарварлик фуқаровийликнинг бир кўриниши, холос. Фуқаролик жамияти фуқароларнинг оддийгина йиғиндиси бўлмагани сингари фуқаровийлик ҳам индивидуал аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эмас. Фуқаровийлик бир мамлакат ҳудудида яшовчи фуқароларнинг ўз ватанларига содиқлиги, қонунларни ҳурмат қилиш, уларга бўйсунуши, шунингдек ватанни ҳимоя қилиш ва умуммиллий аҳамиятга эга бўлган масалаларда фаолликни назарда тутати. Фуқаровийликка нисбатан берилган фикрларни умумлаштирган ҳолда уни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Фуқаровийлик бир тарафдан жамиятда шахснинг олий даражада мустақиллигини, иккинчи тарафдан эса кишиларнинг жамият ҳаётидаги иштирокида намоён бўладиган юқори даражадаги бирдамликни назарда тутувчи қарашлар мажмуини ифода этади.

Фуқаронинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини тушуниши ва уни амалиётда қўллаш куникмаси, бошқа фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, фуқаронинг ўз хатти-ҳаракати учун шахсий жавобгарлиги,

⁹⁰ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (современное написание слов). Изд. “Цитадель”, г. Москва, 1998 г

давлат ва жамият олдида ўзининг ҳуқуқий ва ахлоқий масъулиятини англаш, фуқароларнинг тенглиги, юксак маънавий-ахлоқий мезонларга асосланган ҳолда ижтимоий воқеликка нисбатан ҳолисона ва танқидий ёндашув, ҳокимият билан, бошқа фуқаролар ва жамоат бирлашмалари билан ижобий мулоқот юритиш қобилияти, бир мамлакат, жамият ва давлатга, шунингдек унга тегишли ҳуқуқий, маданий ва тил маконига мансубликда ифодаланган фуқаровий ўзликни англаш фуқаровийликни ифода этувчи муҳим жиҳатлар қаторига киради.

Фуқаровийликни фаоллик нуқтаи назаридан шартли равишда даражаларга ҳам ажратиш мумкин. Фуқаро масъулиятли, онгли ва виждонли бўлса у дастлабки поғонада, яъни фуқаровий хусусиятларга эга бўлган шахслар қаторига киритиш мумкин. Агар фуқарода атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан маълум бир муносабати шаклланган бўлса уни фуқаровий позициясига эга бўлган шахс сифатида эътироф этиш мумкин. Агар фуқарода ўз ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда бурчи учун амалий ҳаракатни бажариш кўникмаси мавжуд бўлса уни фаол фуқаро сирасига киритиш мумкин.

Айнан ана шу сўнги поғонанинг ўзи бир неча жиҳатлар билан ажралиб туради. Фаол фуқаро гуруҳига мансуб кишилар сиёсий ва иқтисодий тизим тўғрисида билим олишга тайёр бўлган кишилардан иборат бўлади. Бундан ташқари уларда ўз ҳақ-ҳуқуқларини фаол амалга ошириш учун билим ва қобилият мавжуд бўлади. Бундан ташқари, уларда ана шу билимларни жорий қилиш учун кўникмалар мавжуд бўлади⁹¹.

Фуқаровийликнинг тугал ёки тўқис эканлигини қуйидаги мезонлар воситасида талқин қилиш мумкин. Агар фуқаровий позиция ҳали шаклланмаган, фуқаровий хусусиятлар, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашиш истаги тўлиқ намоён бўлмаса фуқаровийликнинг энг қуйи даражаси намоён бўлади. Фуқаро ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишга мойил бўлса, у ҳақда ўз билим ва қобилиятини намоён қилишга тайёр бўлса, бунда фуқаровийликнинг ўрта даражаси намоён бўлади. Агар фуқарода фуқаровий хусусиятлар ҳамда фаол фуқаролик позицияси тўлиқ шаклланган, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун амалий ҳаракатга кириш иштиёқи яққол намоён бўладиган бўлса уни юқори даражада фуқаровийлик сифатида талқин этиш мумкин.

Фуқаровийлик жамият аъзоларини сафарбар этиш ва йўналтиришга хизмат қилади. Фуқаровийлик теварак-атрофда

Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўзини ўзи камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади.

И. Каримов

⁹¹ Карпова Н.В. Политическая культура в процессе становления гражданского общества// Вестник Московского университета. – Сер. 18 : Социология и политология. – 2006. – №1.

бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан фаол муносабатни, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилади. Фуқаровийлик жамият олдидан маълум бир мақсаднинг шаклланишига хизмат қилади. Албатта жамиятда фуқаровийликнинг ривожланиши учун тегишли тарбиявий чора-тадбирлар, қулай ижтимоий муҳит муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаровийлик шахснинг сиёсий жиҳатдан комилликка эришиши билан боғлиқ бўлиб, бундай даражага етган киши сиёсий жараёнлар ва ҳодисаларга қизиқиш билан қарайди, рўй бераётган воқеликни таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлади. Айнан ана шундай қобилиятга эга бўлган фуқаро кези келганда ўз ватани тақдири учун амалий ҳаракат қилиш учун зарур бўлган қарорга келиш қобилиятига эга бўлади. Ватанпарварлик руҳига, масъулият, сиёсий маданият ва тараққий топган сиёсий онга эга бўлган жамият аъзосини фуқаровийликка эга бўлган шахс сифатида эътироф этиш мумкин.

Энди бевосита фуқаровий оннинг мазмун-моҳиятига эътибор қаратиш ўринлидир. Фуқаровий онг демократик қадриятлар, идеаллар, ҳуқуқ ва эркинликлар нуқтаи назаридан шахс, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни англашдан иборат. Албатта ҳар бир давлат ва жамиятда демократик қадриятлар ўзига хос тамойиллар ва меъёрлар асосида қабул қилинади. Фуқаролик онги жамият тараққиётининг шундай босқичидаги руҳий ҳолатини англатадики, бу даврда демократик меъёрлар ва қадриятлар ҳаётнинг асосига айланади.

Фуқаровий онг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий соҳаларда меъёрий, шакллантирувчи, йўналтирувчи, мулоқотга етакловчи сингари ранг-баранг вазифаларни бажаради. Бу вазифалар таъсирлашган ҳолда ўзаро кесишадилар ва бир-бирини тўлдиради. Уларнинг кўпчилиги давлат ва унинг институтларига хосдир. Аммо давлат органлари қонунлар, меъёрий ҳужжатлар, қоида ва талаблардан иборат ҳуқуқий доирада фаолият юритса, фуқаролик онги эркин шаклланади. Фуқаровий онг меъёрлари ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида шаклланади, уни мувофиқлаштирадиган ёки уни амалга оширадиган махсус тузилмалар бўлмайди. Фуқаролик онгининг вазифалари алоҳида индивид эмас, балки бутун жамият фаолияти билан боғлиқ.

Фуқаровий онг жамият ҳаётида турли шаклларида намоён бўлади. Кишилар шахсий ва ижтимоий қадриятлар борасида ўз қарашлари, тасаввурлари, қадриятлари, интилишлари, меъёрларини турли

Фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари фуқароларнинг ўз салоҳиятини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда...

И. Каримов

кўринишларида намоён этишади. Жамият, гуруҳлар, шахснинг ижтимоий манфаатлари намоён бўладиган фуқаровий манфаатлар тизим ҳолига келади. Айнан тизим ҳолида бўлганлиги туфайли фуқаровий манфаатлар ҳар бир шахснинг қадриятларини ҳаётга татбиқ этади, унинг жамиятга, давлатга, бошқа фуқароларга нисбатан муносабатини шакллантиради. Фуқаронинг масъулияти, мақсадлари, вазифаларини белгилашга, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хусусиятларини шакллантиришга кўмаклашади. Айнан ана шу тарзда шаклланган фуқаровий онг фуқаролик жамиятининг шаклланишига хизмат қилувчи қадриятлар, меъёрлар, ғоя ҳамда тасавурларни шакллантириш, жамиятни комиллик ва эркинликка етаклашга хизмат қилади.

Фуқаролик жамияти бир неча авлод алмашувини талаб этадиган жараён бўлгани сингари фуқаровий онг ҳам тарихий давр мобайнида шаклланади. Ҳар бир мамлакатдаги фуқаровий онг шу мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий тизимнинг табиатига мос равишда шаклланади. Шу мамлакатга хос бўлган ижтимоий тизим, алоқалар ва муносабатларни акс эттиради.

Фуқаровий онг табиий ва тадрижий тараққиёт маҳсули бўлиб, уни сунъий жиҳатдан тезлаштириш мумкин эмас. У ижтимоий, иқтисодий ҳамда сиёсий омиллар негизида тадрижий тарзда шаклланади. Ҳар бир авлод мавжуд демократик қадриятларни ўзлаштиради ва янгиларини яратади. Бу жараёнда фуқаролик онгини белгилаб берувчи меъёрлар ва қадриятларни сақлаш ҳамда узлуксиз такомиллаштириш энг муҳим фаолият ҳисобланади.

Тадрижий тараққиёт натижасида демократик тасавурлар мустаҳкамланиб, аста-секинлик билан фуқаролик тажрибаси тўпланиб боради.

Фуқаровий онг бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Фуқаролик онги ижтимоий тизимнинг ўзгариши билан янгиланадиган қадриятларга мослашиб боради. Бошқа тарафдан фуқаролик онги ижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи фаол омил ҳисобланади. У фуқароларни фаол ҳаракатга бошловчи тасавурлар билан боғлиқ бўлганлиги туфайли, жамият ўзлигининг янгиланишига, ижтимоий тараққиётни тезлаштирувчи омилга айланиши мумкин. Фуқаролик онги ижтимоий тараққиётнинг руҳий негизини яратган ҳолда жамиятнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Фуқаровий онг янги ғояларни қабул қилиш даражасида очиқ характерга эга. Янги ғоялар шу тизимга мос эканлиги ўз исботини топган тақдирда аста-секин жамиятнинг моҳиятига сингиб боради.

Маданий янгиланишлар узлускиз тарзда ижтимоий онга таъсир кўрсатиш даражасида кўп рўй берган тақдирда жамиятда воқеликни ҳис этиш учун янгича усуллар вужудга келади ва бу ўз навбатида фуқаровий онгнинг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакатда сиёсатни тубдан ўзгартириш ҳатто мулкка нисбатан муносабатни ҳам бутунлай ўзгартириш мумкин, аммо кишиларнинг асосий қарашлари ва қадриятларини тезлик билан ўзгартириб бўлмайди.

Фуқаровий онг умумий тамойилларгагина асосланмасдан, моҳияти жиҳатидан ўзгариб боради. Албатта жамиятда барқарор бўлган, ҳар қандай сиёсий тизимга хос бўлган тарихий тажриба, аъналар сингари ўзгармас хусусиятга эга қадриятлар мавжуд бўлиб, улар фуқаровий онда рўй бериши мумкин бўлган тезкор ўзгаришларни тийиб туради. Янги тарихий тажриба эса айнан ана шундай қадриятлар негизида вужудга келади ва фуқаролар онгига сингиб боради.

Тушунча сифатида “фуқаровий онг” ҳақида гап кетганда, аввало, фуқаронинг давлат билан сиёсий-ҳуқуқий муносабатлари назарда тутилиб, кишининг бирор-бир давлатга мансублиги ва шу давлатнинг қонунларига бўйсунishi тушунилади. Кишининг ҳуқуқий мақомида ифодаланган фуқаролик давлат билан фуқаро ўртасида амал қиладиган бир қатор ҳуқуқ ва бурчлар билан мустаҳкамланган.

Турли ижтимоий субъектларнинг ўзаро таъсирлашуви рўй берадиган ва манфаатлари амал қиладиган жамият муносабатларига фуқаровий онг кириб боради ва уларни акс эттиради. Шунингдек, у кишилараро муносабатларга таъсир кўрсатган ҳолда уларга аниқлик, мазмун ва шакл бағишлайди. Кишиларнинг ижтимоий ҳаёт ҳамда давлатга нисбатан, шахс билан давлат ўртасида ҳақиқий ва меъёрий муносабатлар тўғрисидаги тасаввурлари фуқаровий онда мужассамлашган.

Ижтимоий-сиёсий, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа меъёрлар, талаблар, тамойиллар, қоидалар умумий фуқаровий дунёқараш шаклида фуқаровий онгнинг таркибий элементлари сифатида намоён бўлади.

Демократик жамиятнинг барқарорлиги демократик қадриятлар билан бойишни тақозо этади. Бу жараён жамиятдаги фуқароларнинг ижтимоий эркин шароитда яшашга қанчалик тайёр эканликлари, яъни

шахсларнинг фуқаровий етуклиги ва фаоллигига боғлиқ. Ўз навбатида фуқаровий етуклик ва фуқаровий масъулият жамият аъзоларининг фуқаровий онги даражаси билан белгиланади. Айнан фуқаровий онг жамиятнинг маънавий, интеллектуал ҳамда ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини шакллантиради.

Фуқаровий онг жамиятни бирлаштиришга хизмат қилади, умумий манфаатлар йўлида фуқаролар ўртасида келишув бўлишига хизмат қилади. Жамиятда рўй берадиган турли ижтимоий-маданий омиллар таъсирида фуқаровий онг ўзгариб боради ва фуқаровийлик тўғрисидаги ғоялар тараққиётида ўз аксини топади.

Давлат ва жамият, давлат ва шахс ўртасидаги муносабатларнинг табиати ҳақидаги билимларнинг кенгайиши “фуқаровийлик” тушунчасини қайта-қайта тафаккур қилишни тақозо этади. Ижтимоий жараёнлар натижасида сайқалланган фуқаровий маданият ва фуқаровий онг кишиларни иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий жиҳатдан шакллантиради.

Фуқаровийлик ва фуқаровий онгни ўрганишдан асосий мақсад фуқаролик жамиятини барпо этишда фуқаровий фаолликни ўрганишдан иборат. Зеро фуқаролик жамияти нафақат фуқаровийлик хусусиятларига эга онгли фуқаролар воситасида, балки фаол бўлган фуқаролар билан барпо этилади. Ана шу фаолликни келтириб чиқарувчи омилларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро улар фуқаролик жамиятини барпо этишнинг умумий ва хусусий қонуниятларини англаш имконини беради.

Фуқаровий фаолликни ижтимоий-сиёсий ва меҳнат фаолиятига ижодий ёндашув сифатида баҳолаш мумкин. Айнан инсоннинг фуқаровий фаоллиги шахснинг тўлақонли ривожланишига, ундаги имкониятларнинг тўлиқ намоён бўлишига хизмат қилади. Фуқаролик позицияси ҳамда фуқаровий фаолликка эга бўлиш жамиятда рўй бераётган барча воқеа-ҳодисаларни, уларнинг оқибатлари ва мавжуд муаммоларнинг ечимини чуқур англашни тақозо этади.

Ижтимоий фаоллик тушунчаси фуқаролик жамияти тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ерда жамиятнинг давлат фаолиятидан холи ҳолда жамоавий ташаббуслар билан ривожланиши назарда тутилмоқда. Бу партияларга аъзоликни назарда тутувчи сиёсий фаоллик, нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш, турли ижтимоий ташаббуслар ва ижтимоий ҳаракатларни англади. Шу маънода жамият учун фойдали бўлган турли дастурлар ва жамоат

бирлашмаларида иштирок этиш ҳам фуқаровий фаолликка киради.

Аслини олганда жамият аъзоларининг асосий кўпчилиги жамиятда мавжуд қоидалар асосида фаолият юритган ҳолда ижтимоий фаоллик кўрсатишмайди. Бундай пассивликнинг жамоат тартибини сақлаш нуқтаи назаридан қайсидир даражада ижобий жиҳатлари ҳам мавжуд бўлса-да, фуқаролик жамиятини қуришда фуқаровий фаоллик жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини эсда тутиш лозим. Зеро, пассив фуқаролар ҳеч қачон ўз ҳуқуқлари учун курашишмайди. Фуқаровий фаоллик ўз кучига ишониш, мавжуд вазиятни ўзгартиришга қодирлик ҳиссининг яққол намоён бўлиши билан вужудга келади. Кўпгина ҳолларда фуқаровий фаолликнинг бошланғич нуқтаси социологларни қизиқтирган масаладир. Зеро, аксарият жамиятларда ижтимоий ўзгаришлар давлат етакчилигида амалга оширилади ва жамият аъзолари кейинчалик бу ўзгаришларга мослашишади.

Кўпинча фуқаровий фаоллик ёшларда кузатилади. Албатта фуқаровий фаолликка таъсир кўрсатувчи омил фақат ёш билан чегараланмайди. Билим даражаси, дунёқараш, тарбия ва ҳатто яшаш манзили ҳам бунга таъсир кўрсатади.

Кўпинча ёшлар фуқаровий фаоллик кўрсатишни исташса-да, сиёсий соҳада бундай фаолият кўрсата олмайдилар. Бошқача айтганда, ёшлар давлат сиёсати мураккаб бўлганлиги тufайли ўз истакларини сиёсатчилар олдида тўғри шакллантиришга қодир бўлмайдилар. Бошқа тарафдан сиёсий соҳа ёшлардан анча узоқ бўлганлиги тufайли ёшлар ўз манфаатларини давлат сиёсати билан мувофиқлаштиришда мураккабликларга дуч келишлари мумкин. Шу тufайли уларнинг баъзилари сиёсий партияларга аъзо бўлишади, аксарияти эса умуман сиёсатга қизиқмай кўядилар.

Бирор-бир соҳадаги муаммоларни бартараф этиш имконияти нодавлат нотижорат ташкилотларида мавжуд бўлганлиги тufайли ёшларнинг аксарияти шундай ташкилотларга аъзо бўлиб киришади. Давлатнинг сиёсий тузилмаларида профессионал фаолиятга кириш фуқаро/ёшлардан маълум иш тажрибаси, билим ва кўникма талаб қилса, жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиб кириш учун иш тажриба талаб этилмайди, балки фақат қизиқишнинг ўзи етарли бўлади.

Ўтиш даврни бошидан кечираётган мамлакатларда фуқаролар ижтимоий жараёнларни бошқариш, мавжуд вазиятни ўзгартириш, ижтимоий муаммоларни бартараф этиш бўйича ўз ташаббусларини илгари суриш зарурлигини англаб етдилар. Бу эса турли кўнгилчилар

жамиятларининг тузилишига сабаб бўлади. Инсонда бошқаларга ёрдам бериш, айниқса, муаммоли вазиятга тушган ватандошларига, кўшниларига кўмаклашиш ҳисси мавжуд. Айнан бошқаларга ёрдам кўлини чўзган киши нафақат муаммони бартараф этишга ҳисса кўшади, балки у ўзлигини ҳам янада чуқурроқ англай боради. Шунинг учун бўлса керак, кўнгиллилик бутун дунёда кенг тарқалган ҳодисалардан бирига айланган. Бу ҳодиса ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал этишга ўз ҳиссасини кўшишга бел боғлаган кишиларни умумбашарий миқёсда бирлаштирадиган жараёнга айланган. Кўнгиллилик турли шаклларда амалга оширилиши, жумладан турли касалликларга қарши курашиш учун хайрия фаолиятдан бошлаб қашшоқлик ёки табиий офатларга қарши курашиш шаклида бўлиши мумкин.

Инсонни ихтиёрий фаолият, яъни кўнгилли ишга чорловчи истакнинг негизида ҳар бир кишига хос бўлган шахсий ва ижтимоий эҳтиёжлар ётади. Жумладан, бошқаларга наф келтириш, ўзини намоён қилиш ва мулоқот истаги кишини фаолликка етаклайди. Кишида ижтимоий жиҳатдан эътирофга бўлган эҳтиёж ҳам мавжуд. Профессинал ва ҳаётий тажрибани кўллаш истаги ҳам кишини шундай фаолиятга чорлаши мумкин. Ўз имкониятларини ишга солиш, ўз ғояларини татбиқ этиш истаги ҳам кишини ҳаракатлантирувчи кучга айланиши мумкин. Ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатиш ва иштирок этиш эҳтиёжи ҳам кишини фаолликка етаклайди.

Кўнгилли фаолият инсон учун ўз шахсий эҳтиёжлари билан жамият эҳтиёжларини уйғунлашган ҳолда ҳаётга татбиқ этиш учун ўзига хос имкониятдир. Бу эҳтиёж кишиларнинг ўз ахлоқий бурчларини англаш ҳамда инсоннинг баркамоллигидан далолат беради. Инсон кўнгилли фаолият юритар экан, ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб боради, мулоқот маданиятини ривожлантиради, ўзаро ҳамкорлик ва биродарлик ҳиссига, инсонпарварлик туйғусига эга бўлади. Кўнгиллилик фаолияти фаол ва ижодий характерга эга бўлиб, инсон ўз салоҳиятини намоён этиш имкониятига эга бўлади. Бу фаолият теварак-атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан фаол муносабатнинг шаклланишига, сиёсий воқеликка зийрак назар билан қарашга ёрдам беради.

Фуқаролик фаоллиги бугунги кунда давлат учун мисли кўрилмаган кўмакчига айланмоқда. Турли ижтимоий лойиҳаларга бирлашган фуқаролар рўй бераётган, туғилаётган ва мавжуд муаммоларни

муҳокама қилиш, уларнинг ечимини топиш ва ҳукуматга таклиф этиш имкониятига эга. Турли нодавлат тузилмаларидаги етук мутахассислар бозор муносабатлари шароитида кутилмаганда рўй берадиган муаммолар, бозорнинг тартибга солиш жараёнларида юзага келадиган муаммоларни бартараф этишга ҳукуматга кўмакчилик қилмоқдалар.

Маълумки бозор муносабатлари шароитида ранг-баранг ижтимоий муаммолар юзага келаверади, аммо уларнинг ечимини ҳукумат ҳамиша ҳам ўз вақтида ҳал этавермайди. Бошқача айтганда, бундай муаммоларни ҳукумат ўз вақтида пайқаш имкониятига эга эмас. Шундай муаммолар мавжудки, уларнинг оқибати жамият учун қанчалик мудҳиш бўлмасин, уларнинг мавжудлигини тан олиш ёки уларни бартараф этиш учун аниқ белгиланган институтлар мавжуд бўлмайди. Агар ҳукумат фуқаровий фаолликни юзага чиқишига имконият яратмас экан, ёки турли нодавлат ва жамоат бирлашмаларига ана шундай муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича фаол бўлишга шарт-шароитлар яратмас экан, фуқаролик жамиятини барпо этиш муаммолигича қолиб кетаверади.

Фуқаролик жамияти ривож топган мамлакатларда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фаолият юритувчи жамоат бирлашмалари мавжуд бўлиб, улар серқирра фаолият юритадилар. Масалан, жамиятдаги маълумотлилик даражасини ошириш ёки замонавий таълим технологияларини жорий этиш бўйича маълум тадқиқотлар олиб боришади ва натижада парламентга тегишли қонунлар ва қонунларга ўзгартишлар таклиф этишлари мумкин.

Табиатни асраш ёки экологик муаммоларни бартараф этиш, юқумли касалликларнинг олдини олиш, шаҳар ҳавосининг ифлосланиши, чиқиндилардан тозалаш бўйича жамоат бирлашмалари ҳукуматга қимматли фикрлар билан бир қаторда амалий лойиҳаларни таклиф этадилар.

Бир сўз билан айтганда, фуқаролик жамияти учун фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Тараққиётни мақсад қилган ҳар қандай жамият учун инсон салоҳиятидан фойдаланиш, инсоннинг ўзлигида, унинг қалбида мавжуд бўлган бирдамлик, сахийлик, бағрикенглик каби фазилатларга муурожаат этишнинг ўзи кифоядир.

2.2.

Ижтимоий гуруҳлар ва нодавлат сектор

Бугун, эришилган марралардан туриб, ўз олдимишга демократик, сиёсий ислохотларни чуқурлаштириш вазифасини кўяр эканмиз, пировард мақсадга эришиш — фуқаролик жамиятини куриш заруратидан келиб чиқиб, иш тутмоғимиз даркор.

И. Каримов

Фуқаролик жамияти институтлари, хусусан, нодавлат ташкилотлар дастлаб жамиятнинг ўзини ўзи бошқариш ва уни мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида пайдо бўлди. XX асрнинг ўрталарига келиб эса нодавлат ва нотижорат ташкилотлар демократик жамиятнинг муҳим ва асосий институтларидан бирига айланди. Шунга кўра, нодавлат нотижорат ташкилотлар мазмун ва моҳиятини чуқур англаш, улар фуқаролик жамиятининг муҳим ва асосий институтларидан бири эканлиги тўғрисидаги тушунчаларни ўрганишга эҳтиёж сезилди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун аввало манфаат ва ижтимоий манфаат тушунчасини ўрганиш талаб этилади. Ижтимоий-сиёсий муносабатларда ижтимоий манфаатларни ҳисобга олиш, турли қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий эҳтиёжлари ва манфаатларини уйғунлаштириш, уларни қондиришнинг аҳамияти фуқаролик жамияти такомиллашиб боргани сайин янада кучайди.

Маълумки, манфаат индивидлар ва гуруҳларнинг ижтимоий хатти-ҳаракатларини белгиловчи сабабдир. Манфаат – жамият, ижтимоий гуруҳлар ва индивидлар томонидан анланган эҳтиёж бўлиб, онгли равишда шакллантириб борилади.

Ривожланган мамлакатларда ҳукумат алоҳида олинган фуқароларга нисбатан улар аъзо бўлган ижтимоий гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Ижтимоий гуруҳларни бирлашишга, ҳаракат қилишга ундовчи куч, бу уларнинг манфаатидир. Манфаат алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг манфаати сифатида шаклланган бўлса-да, бу гуруҳларнинг аъзолари фақат мазкур бир гуруҳнинг эмас, балки бир вақтнинг ўзида бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳам аъзоси бўлиши мумкин. Бунинг сабаби шуки, ҳар бир ижтимоий қатламнинг ўзи бир неча кичик гуруҳларга бўлиниб, улар бир-биридан малакаси, қандай машғулот билан бандлиги ва бошқа

⁹² Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. общ. ред. П. С. Гуревича -М.: Прогресс, 1989, с.16-17

ижтимоий белгилари билан фарқланади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси иш жойида биринчи, бўш вақтида иккинчи гуруҳнинг аъзоси бўлиши мумкин.

Фуқароларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублигидан келиб чиқиб, нодавлат ва нотижорат ташкилотларга уюшиши натижасида манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Қайси индивиднинг қандай ижтимоий аҳамиятли гуруҳга аъзолиги, унинг манфаатларининг қай бири устувор ва барқарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқиб, у ўзининг муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳ аъзолигига кўпроқ эътибор беради. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсири ижтимоий тузулмалар иродасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиб бориши тақозо этилади.

Институтлашган ижтимоий гуруҳлар шаклини олган манфаат гуруҳлари турли мамлакатларда уларнинг тарихий тажриба ва анъаналаридан келиб чиқиб, турлича номларда аталади. Масалан, АҚШда манфаат гуруҳлари фуқаролик институтлари, кўнгиллилар ташкилоти, умумий манфаат гуруҳлари, босим ўтказиш гуруҳлари деб аталса, ғарбда нодавлат нотижорат ташкилотлари, хайрия ташкилотлари, жамғармалар каби номлар билан аталади. Ўзбекистонда эса мустақилликнинг илк давридан бошлаб бу ташкилотлар жамоат ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, номи билан кенг оммалашди.

Жамиятнинг сиёсий тизими ижтимоий гуруҳларнинг хилма-хил эҳтиёжлари ва манфаатларини ўзида ифодалашга ва уларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилгандир. Ўз ўрнида нодавлат нотижорат ташкилотлар ва сиёсий институтлар бевосита ёки билвосита сиёсий ҳокимиятнинг амал қилишига ҳисса қўшади ёки бу жараёнларда иштирок этади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолияти натижасида жамият сиёсий тизими соҳасида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига мансуб бўлган турли-туман ижтимоий табақалар манфаатлари муносабатларга ва зиддиятларга киришиши натижасида ривожланиш рўй беради. Шунингдек, бу жараёнлар турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг ўзаро келишуви ва ҳамкорлигига имконият яратади.

Ривожланган давлатларда ишчилар, фермерлар, ишбилармонлар, турли касбларга доир уюшмалар, диний, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар бирлашмалари каби юз минглаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган индивидларнинг манфаатлари

ва эҳтиёжларини қондиришнинг ўзига хос зарурий фаолият кўрсатиш майдонидир. Ижтимоий фанларнинг сўнги натижаларига мувофиқ, манфаат гуруҳлари, бу — унга аъзо бўлган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлардир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб айрим соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаат гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун ёрдам беришидан ташқари, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборот ва бошқа маълумотларни етказиб бериб туриши мумкин⁹³.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар индивидларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасиз бўлиши лозим. Манфаат гуруҳларининг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чегараланади.

Шунингдек, сиёсий партияларнинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш нодавлат нотижорат ташкилотлар, гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларнинг фаолияти ва ҳаракат доирасини ўрганмай туриб, амалга ошмайди. Лекин, классик демократик назарияларда сиёсий гуруҳларнинг мақсадлари маълум бир сиёсий йўлни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланган бўлса, манфаат гуруҳларининг мақсади сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир, деб ифодаланган. Сиёсий партия, асосан, турлича сиёсий манфаатлар, кўрсатмалар ва йўналишларга эга бўлган кишиларни бирлаштирса, манфаат гуруҳлари кўпроқ ўз аъзолари учун хос бўлган манфаат, асосан бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга

⁹³ Основы политической науки. Под. ред. В.Пугачева, Учебное пособие для вузов. Москва: МГУ, 1996, с. 7-8.

Ўз диққат-эйтиборини қаратади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар самарали рақобат йўлларини ва сиёсий жараёнда оммавий тарзда қатнашиш усулларини шакллантиради. Улар ўз манфаатини ҳимоя қилган ҳолда давлатнинг у ёки бу соҳадаги сиёсати ҳаракатларини мувозанатда сақлаб туриш имкониятларига эга бўлади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳар бир алоҳида индивидга, сиёсий етакчига таъсир ўтказа олиш ва унга сиёсатда иштирок этиш имкониятини яратади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳар бир давлатда ўзига хос номланади. Жумладан, ноҳукумат ташкилотлар (неправительственные организации (НПО) нотижорат ташкилотлар (некоммерческие организации (НКО) нодавлат ташкилотлар (негосударственные организации (НГО) Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ бундай бирлашмалар нодавлат нотижорат ташкилотлари деб номланади⁹⁴.

Нодавлат нотижорат ташкилот деганда, жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий равишда тузилган, ўз фаолияти давомида фақат фойда олишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўймаган ва олинган фойдани унинг иштирокчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқарадиган ташкилот тушунилади⁹⁵.

ННТларнинг 4 та асосий белгилари бор:

- » ўзини ўзи бошқариши;
- » жисмоний ёки юридик шахслар томонидан ихтиёрий равишда ташкил этилиши;
- » ўз фаолиятдан фойда олишни кўзламаслик.

ННТлар фойда олиши мумкин, аммо фойда аъзолар томонидан бўлиб олинмайди, балки Низомда кўрсатилган вазифаларни ҳал этишга сарфланади.

Хўш ННТлар нима учун керак? Давлат жамиятдаги барча соҳаларни ўзи назорат қилса бўлмайdimи? Биз давлатга солиқ тўлаймиз, давлат эса бизнинг ижтимоий муаммоларни ҳал этади. Ҳамма ўз бурчини бажаради. Бир жиҳатдан бу тўғри фикр. Ростдан ҳам давлат ижтимоий муаммолар билан аввало ўзи шуғулланади. Аммо, дунёда ҳеч бир давлат жамиятдаги ижтимоий муаммоларни ёлғиз ўзи

⁹⁴ Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида⁹⁴ги. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 14.04.1999. №763-1

⁹⁵ Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида⁹⁵ги. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 14.04.1999. №763-1., 2-модда.

тўлиқ ҳал эта олмайди. Чунки ижтимоий соҳа жуда кенг: таълим, фан, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, иш билан таъминлаш ва ҳ.к.

Демак, ННТлар нима учун керак, деган саволга жавоб қидирсак. Фикримизча ННТлар:

- » давлат харажатларини (бюджетини) иқтисод қилади. Чунки, ННТлар давлат бюджетидан тўғридан тўғри маблағ олмайди. ННТлар томонидан грант ва субсидиялар шаклида олинadиган маблағлар ижтимоий муаммоларни анча арзон ҳал этиш имконини беради;
- » жамиятда юзага келадиган ижтимоий муаммоларни ўз вақтида аниқлайди ва барчани хабардор этади;
- » ижтимоий муаммоларни ҳал этиш борасида тавсиялар беради, янги тажрибаларга эга бўлади, татбиқ этади;
- » жамиятда юзага келадиган “бош оғриғидан” халос этади, уларнинг камайишига эришади ва ҳ.к.

Нодавлат нотижорат ташкилот жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, шунингдек бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва таълим соҳасидаги мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия ишларига оид фаолиятни амалга ошириш учун ва бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлаган ҳолда тузилади. Ривожланган мамлакатларда ННТ раҳбарлари ва ходимларини давлат тузилмаларига ишга қабул қилиш амалиёти кенг тарқалган. Нотижорат ташкилотлар иш жараёнида улар томонидан эгалланган амалий тажриба аҳоли ва ҳудуд муаммоларини чуқурроқ англашга, уларнинг ечимини топишда янада кенгроқ дунёқарашга эга бўлишга, янги ностандарт механизмларни қўллашга имкон яратади. Демак, ННТ бугунги кунда нафақат жамиятнинг кадрлар ресурсига айланиб бормоқда, балки у давлатнинг кадрлар захирасини ҳам тайёрлаб бермоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг функциялари турли-тумандир. Лекин, уларнинг асосий функцияларидан бири турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини ифода қилишдир. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар кўплаб айрим

манфаатларни мувофиқлаштиришга қаратилган (мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш) фаолиятни ҳам олиб боради. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар танлаб олинади ва уларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари кўрилади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларни кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши – сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Қолаверса, бунда кўплаб манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

Манфаат гуруҳларининг яна бир функцияси бирлаштиришдан иборатдир. Бу – айрим ижтимоий гуруҳлар ташқарисида ўз аъзолари манфаатлари асосида фаолият кўрсатаётган турли ижтимоий гуруҳлар билан бошқа бир гуруҳ манфаатларини яқинлаштириш демакдир. Ана шу жараёнда турли гуруҳлар ўртасида битимлар тузилиб, ижтимоий келишувлар ва муросасозликлар мустақамланиб боради⁹⁶.

XXI аср бошларидан фуқаролик иттифоқларининг тармоғи глобаллашиб бормоқда. Пиёдаларга қарши қўйиладиган миналарни таъқиқлаш бўйича Халқаро компания ёки «Чегара билмас шифокорлар» ташкилотининг муваффақиятлари амалда трансмиллий фуқаролик жамиятининг шаклланишига, глобал (умумбашарий) фуқаролик сиёсатининг юзага келишига олиб келди. Аммо, жамоатчилик бирлашмаларининг глобаллашуви тўғрисидаги хулосалар маълум маънода босиқлик билан қабул қилиниши лозим, зеро, **биринчидан**, трансмиллий фуқаролик жамияти тузилиши мумкин бўлгани каби унчалик янги эмас, улар ўтмишда ўзининг кўтарилиш ва инкироз даврларига эга бўлган. Ўз даврининг сиёсатига улкан таъсир эта олган шундай жамиятлар бўлган. Масалан, рим-катolik черкови, тинчликни ҳимоя қилиш ҳаракати, Пагуош ҳаракати. **Иккинчидан**, ривожланаётган ва янги мустақил давлатлардаги «фаол

---

⁹⁶ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафқуралар, сиёсий маданиятлар. -Т.: Шарқ, 1998, 25-28-бетлар.

ҳаракатларнинг аксарият кўпчилиги ғарб бирлашмаларининг соф нусхаси ёки чет эл ноҳукумат ташкилотларининг атиги шўбаларидир. Уларнинг «глобаллиги» шубҳали ва ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. **Учинчидан**, фуқаролик жамияти институтларининг глобаллашуви ҳам миллий давлатлар доирасидаги бирлашмаларнинг фаолияти каби муқаррар эмас. Уларнинг фойдали ёки зарарлилиги (мавжуд) вазиятга боғлиқ. Ахир нафақат барча мамлакатларнинг ҳуқуқ ҳимоячилари бирлашмоқдалар, балки экстремистик гуруҳларнинг мувофиқлашуви ҳам ўсиб бормоқда, жиноий олам ўзаро лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида жипслашмоқда.

Манфаат гуруҳларининг яна бир функцияси – давлат, ҳукумат ва партияларнинг турли даражаларда қарорлар қабул қилиши учун ахборот тўплаш ва уларни етказиб беришдан иборат.

Шунингдек, манфаат гуруҳлари фаолиятида кенг иштирок этиш унинг аъзолари ҳуқуқий ва сиёсий маданиятининг шаклланишига, демократик жамият шароитларида жамоат ишларида фаол иштирок этишини рағбатлантиришга амалий тажриба сифатида катта ёрдам беради.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар ичида фақат сиёсий партияларгина сиёсий фаолият билан бевосита шугулланиши мумкин. Сиёсий партияларнинг давлат билан халқ оммаси ўртасидаги муносабатларида турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатларини ва иродаларини ифодалаши муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий манфаатлар деб, ижтимоий субъектларнинг ўз ҳолатини сиёсий фаолиятлар воситасида барқарорлаштириш ва яхшилашнинг объектив ва субъектив имкониятларини англашга айтилади. Сиёсий манфаатлар субъектлари, асосан, ижтимоий бирликлар, индивидлар ва ташкилотлардан иборатдир. Ижтимоий бирликлар синфий, этник, касбий, ҳудудий, демографик, меҳнат жамоаси ва оилавий характерларга эга бўлади. Ташкилотлар эса давлат, жамоат, конфессия, лобби, таъсир кўрсатиш ҳамда манфаат гуруҳлари ва ижтимоий ҳаракатлардан ташкил топади.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий тузумга нисбатан ҳам турличадир. Сиёсий манфаатларнинг характери тузумни ўзгартириш, уни модернизация қилиш, шунингдек, мавжуд тузумни барқарор ушлаб

туриш каби функцияларга эгадир. Ижтимоий тараққиётга нисбатан эса манфаатларнинг характери прогрессив, реакция ва мўътадил шаклларда ифодаланади.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий йўналишларга нисбатан ультрасўл, сўл, сўл мўътадил, мўътадил, ўнг мўътадил, ўнг ва ультраўнг шаклларда намоён бўлади. Ташкилотларга нисбатан эса давлат, сиёсий партия, жамоат ташкилотлари, жамоат ҳаракатлари ва индивидлар кўринишида ифодаланади⁹⁷.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар доираси манфаатларини ифода этувчи манфаат гуруҳлари бирлашмалар сифатида кўплаб уюшмалар Муствақил Бизнес Миллий федерациясига бирлашганлар. ГФРда эса Немис касаба уюшмаси федерал бирлашмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал бирлашмаси, Германия саноатчилари федерал бирлашмаси, Солиқ тўловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият кўрсатади. Ҳудудий, минтақавий ва федерал даражаларда ҳам ҳунармандлар, талабалар, врачлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари фаолият кўрсатади. ГФР да 4–5 минг атрофида ана шундай бирлашмалар фаолият юритмоқда. Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам манфаат гуруҳлари жамиятнинг асосий қисмини ташкил этади. АҚШда 1 млн. дан кўпроқ нодавлат нотижорат ташкилоти фаолият юритади. Уларда Америка аҳолисининг 7,8 %и хизмат қилади. АҚШда айнан жамоат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат ва фуқароларни ижтимоий таъминлаш ва муҳофазалаш соҳасида давлатнинг асосий ҳамкори ҳисобланади. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда жамоат тузилмаларига, биринчи навбатда нодавлат нотижорат ташкилотларига таянади. Ривожланган 22 та мамлакатда иш билан банд аҳолининг 4,9 фоизи бевосита нодавлат соҳада меҳнат қилади. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Бельгияда 10,5, Исроилда 9,2, Австралияда 7,2, Буюк Британияда 6,2 фоизга тенгдир⁹⁸.

Манфаат гуруҳлари ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Уларнинг сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиши партия ичидаги ҳуқуқий ва сиёсий маданиятни ҳамда интизомни мустаҳкамлайди. Бунинг сабаби шундаки, одатда у ёки бу манфаат гуруҳлари етакчилари партия

⁹⁷ Политология в логических схемах и таблицах. Авт.-сост. В.А.Варьвин. Под ред. А.В.Миронова. -М.: Соц.-полит.журн., 1995, с.55.

⁹⁸ Анхайер Хельмут. Гражданское общество и «Третий сектор». «Deutschland» журналы, 2000, N5, 22-23-бетлар.

раҳбар органларида таъсирчан мавқеларни эгаллаб турадилар.

Кейинги ўн йилликлар ичида **ижтимоий-сиёсий ҳаётда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги муносабатларда маълум ўзгаришлар рўй берди**. Партиявийликка интилишнинг сусайиши сабабли кўплаб кишилар манфаат гуруҳлари томон оға бошладилар. Баъзи сиёсий кузатувчиларнинг фикрича, манфаат гуруҳларининг ўсиши шу даражада тезлашдики, бу гуруҳлар энди партиянинг баъзи функцияларини ўз зиммасига олмоқда. Баъзи таъсирчан манфаат гуруҳлари эса ўзларининг сиёсий ҳаракат кўмиталарини ташкил этаётганлиги кўзга ташланмоқда. Бу кўмиталарнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ҳам кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда АҚШнинг ўзида шу каби кўмиталарнинг сони тўрт мингдан ортиб кетди⁹⁹.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳоқимиятга дахлдор мақсадлари, парламент воситасида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолари фақат партиялар билан ҳамкорликда бажарилиши ёки ҳал бўлиши мумкин. Ўз навбатида, сиёсий партияларнинг ҳам манфаат гуруҳларисиз сайлов кампанияларида муваффақиятга эришиши, жамиятни англаши қийин кечади.

Демократик жамиятнинг муҳим белгиларидан бири бу – кўппартиявийлик билан бир қаторда ўз аъзоларининг ихтиёрийлиги ва юсак сиёсий маданиятига таянган манфаат гуруҳларининг мавжудлиги, уларнинг жамият ва давлатнинг барча институтлари билан ўзаро тенг ҳуқуқлилик асосида фаол муносабатда бўлишидир. Сиёсий партиялар ўз ўрнида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг турли манфаатларини бирлаштиради, ўзида ифода этади. Шу билан бирга ўз манфаатлари йўлида бу гуруҳлардан фойдаланади ва ҳамкорлик қилади.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш омилларида бири сиёсий майдон кенгликларида **демократик мамлакатларга хос бўлган партиявийлик тизимини қарор топтиришидир**. Фақат кўппартиявийликка асосланган ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуасигина фуқаролик жамияти куриш учун шарт-шароитлар яратади. Ҳар бир мамлакатдаги давлат, ҳукумат ва парламентни шакллантиришда сиёсий партияларнинг қандай мавқега эгалиги, бу жараёнлардаги иштирокининг қандай кечиши, халқнинг партиявийлик тизими асосида кечган сайловлардаги фаоллик даражаси ҳозирги даврга келиб демократия меъёрларини белгилаб бормоқда.

⁹⁹ Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. - 2-е. -М.: Международные отношения, 1995. - С.147-150.

Нодавлат сектор ривожининг хориж тажрибаси

Маълумки ўтган асрнинг сўнги чорагида ғарбда нотижорий секторнинг тез кенгайиш тенденцияси кузатилади. Америка Қўшма Штатларида 1967 йилдаги 309 минг ННТ билан таққослаганда, 1997 йилда икки миллиондан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилотлари бор эди. Иш билан банд бўлганлар умумий сонининг 13,4% га яқини шу соҳага жалб қилинган эди (6,4 млн. кўнгиллиларни ҳисобга олмаганда, даромадсиз ташкилотларда ишлаётганларнинг мутлақ сони 9,3 млн. кишини ташкил этди). Нотижорат секторнинг иқтисодийдаги роли ҳақидаги тасаввурни унинг миллий даромаддаги улуши ҳам беради, яъни 1990 йилда АҚШда даромадсиз сектор улуши ялпи даромаднинг 6,8% га яқинини ташкил этди, бу кўрсаткич 1985 йилдагидан 1,5 баравар юқори эди.

Швеция, асосан, ижтимоий йўналтирилган давлат ҳисобланади. Бу кучли ва мафкуравий фаол касаба уюшмалари ҳаракатининг мавжудлигида намоён бўлади. Швеция тажрибасида давлат ва фуқаролик жамияти ўз эътиборини, асосан, аҳолининг ижтимоий муаммоларига қаратган.

Францияда давлат ноҳукумат ташкилотларни ҳукумат сиёсатини шакллантиришга фаол жалб қилади, вазирлик ва идоралар ҳузурида ташкил этилган кенгашлар фаолиятнинг бошқа шакл ва усуллари орқали фуқаролик институтлари билан ҳамкорликни самарали йўлга қўяди.

Россияда Адлия вазирлиги томонидан 500 мингга яқин нодавлат ташкилотлар рўйхатга олинган, яна шунчаси рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритмоқда¹⁰⁰. Россия фуқаролик жамияти сегментини ташкил этувчи барча сиёсий партиялар, оммавий ахборот воситалари ва нодавлат ташкилотлар ўз салмоғига кўра демократик давлатларнинг фуқаролик жамияти билан солиштириш даражасигача етди. Сўнги йилларда Россияда ижтимоий ҳаракатлар ҳам жадаллик билан кўпайиб бормоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида айрим ривожланган Шарқ мамлакатлари, жумладан, Япония, Жанубий Корея, Сингапур, ҳатто Хитойда шаклланган бошқарув маданиятига доир мезон ва тамойиллар муҳим назарий ҳамда амалий аҳамият касб этади.

¹⁰⁰ Информация о зарегистрированных некоммерческих организациях. Министерство юстиции РФ (<http://unro.minjust.ru/NKO.aspx>).

Масалан, Япониянинг бошқарув маданияти япон халқининг кўҳна маданияти ва маънавий қадриятларига таяниши боис барча муаммо ва зиддиятларни кўп босқичли, норасмий учрашувлар, маслаҳатлашув ва доимий мулоқот воситасида ҳал этиш амалиётига асосланганлиги билан ажралиб туради. Дейлик, аксарият ғарб мамлакатларида ходим ва раҳбарият ўртасида низоли вазият вужудга келган ҳолларда, ўша заҳоти қонунга, судга мурожаат этилади. Гарчанд, Японияда ҳам мукамал қонунчилик тизими шаклланган бўлса-да, япон фуқароси ҳатто энг кескин низоли вазиятларда ҳам судга мурожаат этишдан ўзини тийишга уринади. У масалани раҳбарнинг нуфузи ва жамиятдаги мавқеига путур етказмасдан, норасмий келишув, яъни анъанавий усулларни қўллаган ҳолда ҳал этишга интилади. Эътиборли жиҳати шундаки, бундай ёндашув кундалик маиший ҳаётда ҳам, давлат миқёсида масалаларни ҳал этишда ҳам бирдек қўлланади. Чунончи, раҳбарият ходим ўртасида низо пайдо бўлган ҳолларда корхона раҳбари ёки унинг ўринбосари норозилик кайфиятида юрган ходим билан бирон-бир жойда норасмий учрашиб, масалани ҳал этади. Бундай анъаналар ходимлар ва раҳбарлар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлайди, жамоадаги ижтимоий-руҳий ва маънавий муҳитни соғломлаштиради, энг муҳими, ишчи-хизматчиларнинг корхона манфаатлари учун қайғуришга, тинимсиз изланиш ва ташаббус кўрсатиб меҳнат қилишга ундайди.

Ғарб давлатлари каби Япония ҳам ўз фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришга интилади. Бунда оила ва жамоавий-ватанпарварлик руҳи ушбу ривожланишга хизмат қилади. 1970 йилларда Японияда информацион фуқаролик жамияти концепцияси шаклланди. Япон политологи Шумпей Кумоннинг фикрича “информатизация”, “информацион саноат”, “информацион жамият” каби тушунчалар Японияда вужудга келган.

Японияда, асосан, жамоат ташкилотлари орқали ватанга ва ўз мулкига садоқат руҳини тарбиялаш, нодавлат ташкилотлар замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда давлатнинг ижтимоий сиёсатини ривожлантириш бўйича айрим давлат дастурларини ишлаб чиқиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Япон бошқарув маданияти тамойиллари билан танишган одам бу жамиятдаги кишилар ва гуруҳлар ўртасидаги муносабатларда қатъий тартиб, турли поғоналар бўйича бўйсунуш тамойили устувор эканига ишонч ҳосил қилади. Аммо бу ҳолат гуруҳ аъзоси бўлган

шахсга нисбатан зўравонлик, тазйиқ ва таҳқирлашни англамайди. Аксинча, япон бошқарув маданиятининг афзаллиги ва самарадорлиги шундаки, у гуруҳ аъзолари ўртасида муаммоларни оқилона ва амалий ёндашувлар асосида ҳал этишни кўзда тутадиган ўзига хос ички демократия тамойилларининг қарор топишига имконият яратади. Бунда ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган барча ходимларнинг фикри, салоҳияти, ташаббускорлиги, умумий ишга қўшаётган ҳиссаси, албатта, инобатга олинади. Сирасини айтганда, раҳбарларнинг қўл остидаги ходимларга нисбатан бу қадар юксак ишонч ҳеч қаерда, ҳатто демократия ўта ривожланган мамлакатларда ҳам кузатилмайди. Эҳтимол, бу ҳол бутун дунёни ҳайратга солган «япон мўъжизаси» етакчи омилларидан бири бўлса ажаб эмас. У, албатта, фақат миллий қадриятлар ва миллий менталитетга эмас, барча ривожланган ғарб мамлакатлари эришган ютуқларни ўзлаштириш, улардаги ижобий жиҳатларни сингдириш ва миллий шарт-шароитга мослаштиришга интилиб келган. Бир вақтлар таниқли япон файласуфи Ф.Юкити ушбу мамлакатнинг жадал тараққиёти ва гуллаб-яшнашига хизмат қилган назарий хулоса – Ғарб тамаддуни қадриятларини миллий анъана, хусусият ва идеаллар билан уйғунлаштириш, синтез қилиш ғоясини илгари сурган эди. Умуман олганда, япон бошқарув маданиятининг мазмун-моҳияти ҳақида сўз борар экан, уни шарқона анъанавийлик ва ғарбона қадриятларнинг ўта ноёб мужассами ва муштараклиги тимсоли десак муболаға бўлмаса керак ¹⁰¹.

Маълумки, мана ярим асрдирки, Япония ўзининг барқарор демократияси билан бошқалардан фарқ қилади, бироқ унда ўта жонбозлик кўрсатиш АҚШ ва Ғарбий Европаникига қараганда нисбатан заиф. Франция ва Испания тўлиқ маънодаги демократик мамлакатларга мисол бўла олади, зеро уларда ўта кучли давлат ва нисбатан заиф иттифоқчилик ҳаёти мавжуд; сиёсий партиялар ва демократик сайловлар механизмини бу ерда плюрализм ва сиёсий сайлов ҳуқуқи таъминлайди. Баъзи бир сиёсий таҳлилчилар буларнинг ҳаммаси учун Япония, Франция ва Испанияни танқид қилишади. Лекин бу давлатларнинг таҳлилчилари, – “фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда ўз анъанамизга мувофиқ равишда яшашимиз”, – деб жавоб беришади.

Бу хулоса Жануби-шарқий Осиёнинг бошқа ривожланган мамлакатларига ҳам тааллуқлидир. Зеро, маълум маънода, япон бошқарув амалиётида қарор топган бундай ёндашувни Жанубий

¹⁰¹ Аҳмедов Ҳ. Бошқарув маданияти: ғарбона ва шарқона тамойиллар. Жамият ва бошқарув., 2013, №2.

Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия сингари Жанубий-шарқий Осиёнинг ривожланган давлатларида ҳам кузатиш мумкин. Бу мамлакатларнинг барчасида амалга оширилган ислохотларда ривожланган ғарб давлатлари тараққиёт моделлари ва демократик қадриятлар, шу жумладан, бошқарув тамойиллари кўр-кўрона кўчириб олинган эмас. Уларнинг ҳар бири ғарб мамлакатларининг бу борада эришган ютуқ ва тажрибасини инкор этмаган ҳолда ўзининг тарихий шарт-шароити, миллий қадриятлари ва халқининг менталитети билан уйғун ҳолда амалиётга татбиқ этганини кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам Шимолий Америка ёки ғарб мамлакатларига хос бўлган бошқарув маданияти тамойилларини ривожланган Шарқ мамлакатларидаги андозалар билан таққослаш мумкин эмас. Р.Д.Льюис Шарқ халқлари бошқарув маданиятининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр юритиб, хушмуомалалик (ёши улуғ кишиларга ҳурмат, қўл остидаги ходимларга юмшоқ муносабат), сабр-тоқат, ўзаро муносабатларда муросою мадора, прагматизм (ҳар қандай масалага амалий ёндашув) уларнинг барчасида ғоят қадрланадиган тамойиллар эканини таъкидлайди¹⁰².

Нодавлат ташкилотлар табиийки, ривожланган мамлакатларда ҳукуматга тузатувчи босим ўтказди ва махсус масалаларда сиёсатчиларга маслаҳатлар берган ҳолда муҳим рол ўйнайди. Бундан ташқари, манфаат нуқтаи назаридан бундай ташкилотлар черковлар, касаба уюшмалари, палаталар, спорт клублари ва бошқалар сифатида кенг аъзолик базасига ва ўзларининг ички молиявий манбаларига эга. Улар ўз аъзоларини ўзларига мутлақо алоқадор бўлмаган сараланган фаолларнинг ниҳоятда тор қатламидан рекрут қилишади (жалб қилишади ёки ёллашади) ва бу фаоллар уларнинг номидан иш кўришади.

Шундай қилиб, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, **биринчидан**, давлат функцияларини аста-секин жамоатчилик ташкилотларига топшириш жараёни юз бераяпти; **иккинчидан**, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалардаги вазифаларни ҳал қилишда нодавлат фуқаролик институтлари ролининг кўтарилиш тенденцияси ортиб бормоқда; **учинчидан**, маҳаллий аҳамиятга молик вазифаларни давлатлараро фуқаролик органлари орқали ечиш йўналишлари пайдо бўлаяпти; **тўртинчидан**, таълим ва маданият, шунингдек, ахборот технологияларини тарқатиш соҳасида фуқаролик институтларига қизиқиш кучаймоқда; **бешинчидан**, кенг миқёсли, халқаро, трансмиллий нодавлат нотижорат ташкилотлар пайдо бўлмоқда.

¹⁰² Льюис Р.Д. Деловая культура в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. – С.388-389.

Ҳозирги вақтда дунё бўйича нодавлат нотижорат ташкилотларни кенг қўллаб-қувватлашга алоҳида урғу берилмоқда. Россияда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни яхшилаш, ижтимоий инновацияларни амалга ошириш, ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, соғлиқни сақлаш ва таълим тизимидаги муаммоларни бартараф қилиш, соғлом авлодни шакллантириш, аҳолини иш билан таъминлаш ҳамда демократияни ривожлантиришда ННТларнинг ўрнига муҳим аҳамият берилмоқда¹⁰³. Ҳозирги кунда ушбу мамлакатдаги ННТлар сони 600 мингдан ортиқ. Улар бутун мамлакатдаги юридик шахсларнинг 16,18%и ҳисобланади. Уларда алоҳида асос солинган ННТлар 43,6%ни, жамоат ва диний ташкилотлар 27,7%ни, кооперативлар 11,4%ни, фондлар ва бошқа кўринишдаги ташкилотлар 4,2%ни ташкил этади. Аммо давлат томонидан ННТларни қўллаб-қувватлаш уларнинг жами маблағларининг 1,2%ни ташкил этади. Асосий даромад юридик шахслардан бериладиган хайрия ёрдами (46,3%), жисмоний шахслардан бериладиган маблағ (9,8%), тадбиркорликдан тушадиган даромад (8,4%), четдан бериладиган хайрия ёрдами (6,8%), бошқа маблағлар (27,5%) ҳисобланади.

Дунё бўйича нодавлат нотижорат секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши турлича ҳисобланади. Бу Венгрияда 2,8%ни, Колумбияда 2,1%ни, Нидерландияда 15,8%ни, АҚШда 7,5%ни ташкил этади. Шу боис давлат томонидан ННТларни молиявий қўллаб-қувватлаш турли давлатларда турлича. Дейлик давлатни ННТларни қўллаб-қувватлаш салмоғи Белгияда 76,5%ни, Нидерландияда 59,0%ни, АҚШда 30,5%ни, Шарқий ва Марказий Европада 20–40%ни ташкил этади¹⁰⁴.

Давлат томонидан кўрсатиладиган ёрдам МДҲдаги бошқа давлатлар амалиётида ҳам бор. Чунончи, Озарбойжон республикасида 2009 йилда 2 миллион манат, 2011 йилда 2,8 миллион манат ва 2012 йилда 3,8 миллион манат давлат бюджетидан ННТларга маблағ ажратилган¹⁰⁵.

Демак, илғор хорижий тажриба шуни кўрсатадики, ННТларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, уларнинг фаолиятини яхшилаш билан бирга, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатади. Қолаверса, давлатнинг кўпгина ваколатларини ўз зиммаларига олган нодавлат нотижорат ташкилотлар бошқарувининг тўлақонли иштирокчисига айланган.

¹⁰³ <http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/research/document4693.shtml>; яна қаранг: <http://agentstvo.gokrk.ru/activity/podderjka/>

¹⁰⁴ <http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/research/document4693.shtml>

¹⁰⁵ http://www.azerbaijans.com/content_1742_ru.html

2.3.

Ижтимоий капитал ва ишонч

Қачонки Қўшма Штатлардаги бир неча киши бир хил ҳис туя бошласа, улар ўзларига маслақдош қидира бошлайдилар ва топгач, бирлашадилар... Уюшмалар ташкил этишга бўлган қобилият — демократик мамлакатларда ижтимоий ҳаётнинг асоси; бошқа барча соҳалардаги тараққиёт ана шу соҳанинг ривожига боғлиқ.

А.де Токвиль ¹⁰⁶

Асрлар мобайнида маҳаллаларда кўпдан-кўп ҳаётий муаммолар ўз ечимини топиб келади. Тўй-маъракалар ҳам, ҳайиту ҳашарлар ҳам маҳалла аҳлисиз ўтмайди. Маҳаллаларда сиёсий, иқтисодий ва бошқа масалаларга доир жамоатчилик фикри шаклланади. Бу эса халқимизнинг турмуш тарзи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келаётган тафаккур тарзидир.

И. Каримов

Мазкур мавзуда узоқ вақт давом этган мустаҳкам ижтимоий алоқалар натижасида шаклланган ўзаро ишонч асосида вужудга келадиган, жамоавий қадриятларда намоён бўладиган ижтимоий капитал ҳодисаси таҳлил этилади. Зеро, бугунги кунда ривожланган мамлакатларда бу ҳодиса фуқаролик жамиятининг муҳим мезони сифатида эътироф этилмоқда. Нисбатан янги бўлган бу ҳодиса фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидан бораётган Ўзбекистон учун ҳам муҳимдир. Ғарбда узоқ давом этган мураккаб тараққиёт ҳосиласи сифатидаги ижтимоий капитални ўзбек жамиятида ҳам яққол кузатиш мумкин. Демак, ижтимоий капиталнинг миллий ва хорижий жиҳатларини ўрганиш мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантириш нуқтаи назаридан муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Ижтимоий капитал социология, иқтисодиёт ва сиёсатшуносликда мавжуд бўлган концепция бўлиб, жамиятдаги ижтимоий тармоқлар ва уларнинг алоқадорлигини ифода этади. Бундан ташқари маданий капитал, фуқаролик капитали сингари яна бошқа кўплаб таъриф ва тушунчалар ҳам мавжуд бўлиб, қиёсий таҳлилда уларни жамиятнинг муҳимлигини ифодаловчи ғоялар бирлаштиради. Моддий капитал (масалан автомашина) ва инсон капитали (кишининг олий таълимга эга бўлиши) билан бир қаторда, ижтимоий капитал ҳам шахсий, ҳам жамоавий фаолият унумдорлигини оширади. Бу ерда “капитал” атамасининг қўлланилишига сабаб бор. Ижтимоий алоқадорлик ёки мустаҳкам ва барқарор ижтимоий тармоқлар (уларнинг кучи ва шакллари) жамият (миллат)нинг секин ўзгарувчи хусусияти бўлиб, улар асрлар оша тўпланиб ва сақланиб боради. Шу нуқтаи назардан ижтимоий капитални қайсидир маънода жамият маданиятининг кўрсаткичи сифатида ҳам тушуниш мумкин.

Бугунги кунда Янги Зеландия, Швеция ва Швейцария ижтимоий капитал бўйича етакчи мамлакатлар қаторидан ўрин олишган. Аммо маҳалладаги ижтимоий алоқадорлик ҳамда мустаҳкам ва барқарор муносабатлар назарда тутилса, Ўзбекистонда ҳам ижтимоий капитал энг юқори даражада намоён бўлишини кузатиш мумкин. Ижтимоий

капиталнинг қиёсий таҳлилини ўтказишдан олдин, унинг генезиси ва эволюциясига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий капитал дастлаб Пьер Бурдьё томонидан 1983 йилда ўзаро фойда олиш мумкин бўлган ижтимоий алоқаларни ифодалаш мақсадида киритилган тушунчадир. Бурдьёнинг ижтимоий капитал концепцияси “ўзаро мажбурият ва масъулиятга асосланган у ёки бу даражада институтлашган ёки мустақкам тармоқ алоқаларини ўз ичига олган мавжуд ва эҳтимолий захиралар мажмуаси” ни ифода этади¹⁰⁷. Унинг қараши амалий аҳамиятга эга бўлиб, асосий мақсади шахсий манфаат йўлида кишиларнинг ўзаро муносабатларга киришган ҳолда ўртада фойдаланиш мумкин бўлган ресурс тўплаш имкониятларини ифодалашдан иборат. Унинг фикрига кўра, “гуруҳга аъзолик туфайли тўпланадиган фойда, бўлажак ҳамкорликнинг пойдевори ҳисобланади”¹⁰⁸.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун ниҳоятда муҳим бўлган бу тушунча аҳамияти нуқтаи назаридан батафсилроқ ёндашишни талаб этади. Демак, ижтимоий капитал (social capital) инсон капиталининг ажралмас қисми ҳисобланади. Кишилар ўртасидаги алоқалар ва уларга боғлиқ бўлган ишонч ва ахлоқ меъёрларини ифода этган ижтимоий капитал ижтимоий таъсирлашиш механизмини ташкил этади. Корхонада ижтимоий капитал ҳамкорлик ва билимларни тарқатишнинг асосий нуқтаси бўлиб, ўзаро ҳамжиҳатлик ва уйғун хатти-ҳаракатга асос бўлади.¹⁰⁹

Ижтимоий капитал иқтисодий адабиётларда ҳам кенг қўлланилаётган тушунча бўлиб, унинг миқдори жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида иқтисодиётнинг тузилишини белгилаб беради. Айни вақтда, ижтимоий капитал жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг сифат ва миқдор жиҳатидан шакллантирувчи институтлар, муносабатлар ва меъёрларни ифодалайди. Бироқ ижтимоий капитал ижтимоий институтларнинг миқдорий жамланмасини эмас, балки горизонтал алоқалар ва меъёрлар воситасида уларни бирлаштириб турувчи омилларни ифода этади.

Ижтимоий капиталнинг ички хусусиятларини ҳам таҳлил этиш мақсадга мувофиқ. Қайд этиш керакки, ижтимоий капитал индивидуал эмас, балки жамоавий табиатга эга бўлган ҳодисадир. Ўзгалар билан алоқада бўлган инсон кўпгина устунликларга эга бўлиши нуқтаи назаридан ижтимоий капитал инсонлараро муносабатларнинг ўзида мужассамлашганлигини англатади. Шу нуқтаи назардан

¹⁰⁶ Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – С. 380-381.

¹⁰⁷ “Aggregation of real and potential resources, connected in strong new relationships and institutionalized inter acknowledges and responsibilities”. Bourdieu P. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, ed. JG Richardson, New York: Greenwood, 1985, 248-бет.

¹⁰⁸ Bourdieu P. Ўша жойда. 249-бет.

¹⁰⁹ Smart-Edu.Com

ижтимоий капитал бирор-бир кишининг мулкига айланмасдан, барча фойдаланиши мумкин бўлган ижтимоий бойликка айланади.

Ижтимоий капиталнинг тузилмавий ва ҳиссий (когнитив ёки англанадиган) икки турини ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи турга ижтимоий институтлар, тармоқлар, уюшмалар ҳамда улар бўйсунадиган қоидалар кирса, ишонч, муносабатлар, қадриятлар, меъёрлар ҳамда ахлоқ қоидалари иккинчи турга киради.

Бу икки шакл нисбий мустақилликка эга бўлиб, кишилар маълум бир низомга эга бўлган жамоат бирлашмасига нисбатан ишончи жуда паст бўлганлиги туфайли у билан фаол муносабатга киришмаслиги ва айни вақтда бирор-бир расмий жамоат институти ёки бирлашмасига аъзо бўлмасалар-да ўзаро ишонч, умумий меъёрлар ҳамда қадриятлар воситасида у билан мустаҳкам алоқада бўлишлари мумкин. Бунга Ўзбекистондаги маҳаллалар яққол мисол бўла олади. Масалан, маҳалла аъзолари расмий оқсоқол билан ёки маҳалланинг расмий идораси билан мустаҳкам алоқа қурмасликлари мумкин, аммо ҳар бир оиланинг ҳаёти миллий, маданий, диний анъаналар ва қадриятлар орқали норасмий жиҳатдан маҳалла институти билан чамбарчас боғлиқдир. Тўй ёки суннат маросимида расмий маҳалла оқсоқолининг иштироки тадбирнинг қонунийлигини таъминлаб беради, маҳалладаги норасмий оқсоқолларнинг иштироки, тадбир **ўтказаяётган оиланинг маҳалла аъзолари олдида** қонуниятлилиги, яъни легитимлигини таъминлаб беради.

Баъзи мамлакатларда ижтимоий капиталнинг минтақавий хусусиятлари ҳам яққол бир-биридан фарқ қилади. Масалан Италияда давлат ҳокимиятининг номарказлаштирилиши жараёнида шимолий ва жанубий минтақалар ўртасида жиддий фарқлар кўзга ташланган. Ижтимоий капитал нисбатан жадал ривожланган шимолда номарказлаштириш жараёни анча-мунча осонлик билан кечган бўлса, ижтимоий алоқалар паст бўлган, яъни ижтимоий капитал тўпланмаган жанубда эса, бу жараён нисбатан мураккабликлар билан кечган.¹¹⁰ Айнан шунинг учун бўлса керак, Италиянинг жанубий қисми ижтимоий назорат кучи мавжуд бўлмаганлиги туфайли турли жиноятчи гуруҳларнинг маконига айланган.

Ижтимоий капиталнинг барча даражалари ўзаро чамбарчас алоқадорликда бўлиб, бир-бирини тўлдириб боради. Ҳар уч даражанинг етарли даражада ривожланганлик шароитидагина жиддий ижобий таъсир рўй бериши мумкин.

¹¹⁰ Robert D. Putnam, Making Democracy Work, Princeton 1993, The Lonely Bowler. 2000.

Шу билан бир қаторда ижтимоий капитал ўз функциялари билан ҳам белгиланади. Ижтимоий тузилмалар шаклида бўлган ҳолда у ўз таркибида бўлган субъектларга у ёки бу хатти-ҳаракатни амалга оширишни енгиллаштиради. Шахслар, гуруҳлар, масалан корпорациялар ҳам шундай субъектлар сифатида намоён бўлишлари мумкин.

Ижтимоий капитал моддий капитал сингари захирада сақланиши мумкин, аммо бу ердаги фарқ у қўлланилгани сари ҳажми жиҳатидан камаймайди, аксинча қўлланилмагани ҳолда ўз таъсирчанлигини йўқота боради. Айни вақтда, у моддий капитал сингари ишончни қўллаб-қувватловчи ижтимоий таъсирлашув ва ҳаракат шаклидаги кўйилмаларни талаб этади.

Ижтимоий капитал ишбилармонлар, ишчилар ўртасидаги алоқаларни ривожлантиради, шунингдек маълумот олиш, жамоавий қарор ва самарали жамоавий хатти-ҳаракатга имконият яратган ҳолда иқтисодий ривожланишга тўртки беради. Ўзаро ишончнинг юқори даражаси, ҳамкорлик, ўзаро тушуниш – буларнинг барчаси ҳамжамиятнинг ижтимоий капиталини ташкил этади ва у қанчалик ривожланган бўлса, ҳамжамият шунчалик кўп муваффақиятга эришади. Ижтимоий капитални ривожлантириш учун шароитлар махсус шакллантирилиши ва қўллаб-қувватланиши ҳам мумкин. Бир ташкилот доирасида қараладиган бўлса, ижтимоий капиталга путур етказувчи бир қатор омиллар ҳам мавжуд.

Жумладан, ташкилотларда махсус ихтисосликка мўлжалланган лавозимларнинг бўлмаслиги, яъни қабул қилинган ҳар қандай ходим мутахассислигидан қатъи назар бўш лавозимга тайинланиши амалиёти. Бундай амалиёт ходимга корхона билан ўзининг шахсий алоқасини ҳис қилиши ва уни ифода этишига халақит беради. Жамоода шаклланган меъёрлар, қадриятлар ва муносабатларга путур етказган ҳолда ташкилотдаги жараёнларни кескин равишда ўзгартиради. Ташкилот етакчисига ўта ортиқча эътибор қаратиш, унинг роли ва аҳамиятини ошириб юборишга олиб келади. Охир оқибатда кўзбўямачилик, корпоратив сиёсатнинг шаффоф бўлмаган меъёрлари, яъни ташкилот эълон қилган қадриятларга унинг раҳбарияти амалга ошираётган амалий хатти-ҳаракатларнинг номувофиқлиги кўзга ташланади.

Ижтимоий капитални кўпайтириш учун уни емирувчи омилларни четлаб ўтишнинг ўзи етарли бўлмайди. Юқорида қайд этилган

Ишонч йўқ жойда шижоат, ғайрат бўлмайди. Донишманд боболаримиздан бири бежиз “Маърифат — бу шижоатдир” демаган. Маърифатдан йироқ амалдор ҳеч қачон халқ дилидагини англашга қодир бўлолмайди. Қолаверса, у бунга интилолмайди ҳам.

И. Каримов

ижтимоий капитал мавжуд бўлган барча бўғинларда ишонч категорияси муҳим ўрин тутлади.

Маълумки, ишонч мураккаб ахлоқий категория бўлиб, у бировнинг ва ўзининг хатти-ҳаракатига нисбатан унинг ҳақлиги, тўғрилиги, ҳаққонийлиги, самимийлигига, ишончга асосланган муносабатдир. Ишонч ҳодисасининг бир нечта энг муҳим белгиларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Аввало, ишонч кишилар ўртасидаги ахлоқий муносабатдир. Ишончда бир-бирининг кимлигини билиш муҳим ўрин тутлади. Ишонч тўлиқ ихтиёрийликка асосланади, уни зўрлик билан уйғотиш мумкин эмас. Ишонч энг эзгу фикр ҳамда ҳиссиётларни намоён этиш тарзида амалга ошади.

Бу фикрлар ижтимоий капиталда энг асосий жиҳат кишилар ўртасида ишонч эканлигидан далолат бермоқда. Ишонч бўлмаган жамиятда ўзаро таъсирлашув ва билимлар алмашинувининг кўп қиррали шакллари мавжуд бўла олмайди. Иқтисодий тузилмалар ўзларига нисбатан ишонч уйғотишга жуда кучли эҳтиёж сезадилар, зеро ишончсиз улар билан ҳеч ким ҳамкорликка киришмайди, сармоя киритмайди. Барқарор фаолиятни таъминлаш учун сиёсий ҳамда давлат тузилмаларига ҳам худди шундай ишонч зарурдир. Ишонч у ёки бу даражада рационал асосга эга бўлиши, соф эътиқодга асосланиши ёки аксинча билим ва тажрибага таяниши мумкин.

Америкалик иқтисодчи ва социолог Жеймс Коулмэн¹¹¹ ижтимоий капитал ҳодисасини чуқур таҳлил этган. Мазкур ҳодисани тушуниш шу олимнинг фикрларига алоҳида эътибор талаб этади. Ижтимоий капитал ижтимоий муносабатларнинг нозик жиҳатини акс эттиришини у қуйидаги мисоллар орқали кўрсатиб беради. Унинг фикрига қараганда, ижтимоий капитал баъзи соҳаларда мавжуд бўлган ўзаро ишончни қузатиш орқали сезилиши мумкин. Масалан, Нью-Йоркдаги бриллиант савдогарлари бир неча юз минг долларга тенг бўлган олмос тошларнинг сифатини текширишни ҳеч қандай кафолатларсиз ўзаро алмашиш орқали амалга оширадилар. Ўзаро ишонч шу қадар юқорики, текшириш жараёнида тошларни ўғирлаш, қиймати ва сифати пастроқ бўлган тошлар билан алмаштириш эҳтимоли йўққа чиқарилган. Ж. Коулмэн фикрига кўра, бу бозор вакиллари бир миллатга, бир динга мансуб Нью-Йоркда яшовчи жуда ёпиқ бир жамоадир. Миллий, диний ва маданий бирлик улар ўртасида ана шу ўзаро ишонч, қолаверса ижтимоий капиталнинг шаклланишига олиб келган.¹¹²

¹¹¹ Coleman James, (1927-1995) – америкалик иқтисодчи ва социолог Чикаго Университети профессори бўлган.

¹¹² Коулмэн Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. 2001. № 3. 124–бет.

Ж.Коулмэн юқори даражада эркинликни истаб Детройтдан Қуддусга кучган аёл ҳақида навбатдаги мисолни келтиради. Детройтда ўз болаларини ҳар қадамда етаклаб юришга мажбур бўлган аёл Қуддусда бемалол ёш болаларини шаҳар автобусида мактабга юбора олишини олим бу мамлакатда ижтимоий капиталнинг юқорилиги билан тушунтиради. АҚШда хавф-хатарнинг кучли эканлигидан кўчадаги болаларни ҳар бирининг ота-онаси кузатишга мажбур бўлишса, Исроилда кўчадаги ҳар қандай болани кузатиш ва ҳимоя қилишга барча катта ёшдаги фуқаролар масъул эканлиги бу ерда юқори ижтимоий капитал натижаси эканлиги қайд этилади.

Навбатдаги мисол Қоҳира бозори ҳақида бўлиб, унда бирор-бир сайёҳ чарм кийим сотиладиган жойдан қимматбаҳо тақинчоқлар қаерда сотилишини сўраганда, сотувчи сўралган жойни кўрсатиш ўрнига тезлик билан ўша тақинчоқларни ўзи топиб бериши, шу жойга келтиришни ташкил этиши, хуллас сўраган буюмни топиш учун юқори даражада хизмат кўрсатиши таъкидланади. Бу ерда меҳмонга бир жойнинг ўзида пул валюта алмаштириш ва савдо қилиш бўйича хизматларнинг юқори даражада кўрсатилиши савдогарлар ўртасидаги ўзаро чамарчас алоқалар ва ишончнинг натижаси эканлигига урғу берилади. Бундай муносабатлар тадбиркорлар ўртасидаги ишончни янада ошириш билан бир қаторда барқарор муҳитни таъминлашга хизмат қилади.

Бу мисоллар ижтимоий капиталнинг иқтисодий самарадорлиги билан бир қаторда инсонлараро муносабатларнинг ривожини учун ниҳоятда муҳим эканлигини намоён этади.¹¹³

Энди инсон капитали ва ижтимоий капитал ўртасидаги алоқадорлик ҳақида батафсилроқ тўхталиш лозим. Юқорида қайд этилганидек, ускуналар, машина ҳамда бошқа ишлаб чиқариш дастгоҳлари сингари ишлаб чиқариш воситаларининг турли шаклларида ўз ифодасини топган моддий капитал, унга инсон капиталининг қўшилиши билан кенгайиб боради. Ишлаб чиқариш воситаларини такомиллаштириш орқали моддий капитал қанчалик ўстирилса, инсон капитали ҳам кўникма ва қобилиятларни ривожлантириш билан ички жараён орқали ривожлантирилади.

Ижтимоий капиталнинг мавжудлиги кишилараро муносабатларнинг ўзгаришига боғлиқ бўлиб, фаолиятни осонлаштиради. Моддий жисмларда ифодаланган моддий капитални кўриш ва ҳис қилишнинг имкони бўлса, инсон капиталини ҳис қилиш

Агар инсон, оила бадавлат бўлса, ундан кейин жамият бадавлат бўлади, ундан кейин давлат ҳам кучли-қудратли бўлади.

И. Каримов

¹¹³ Коулмэн Ж. Ўша жойда. 125-бет.

анча мураккаб. Кишилар ўртасидаги муносабатларда ўз ифодасини топган ижтимоий капитални ҳис қилиш эса янада мураккаб. Худди жисмоний ва инсон капитали сингари ижтимоий капитал ҳам ишлаб чиқариш унумдорлигини оширади. Масалан, ўзаро мутлақ ишончга эга бўлган гуруҳ ана шундай хусусиятга эга бўлмаган гуруҳга нисбатан мисли кўрилмаган даражада кўп натижаларга эришишга қодир.

Ижтимоий капитал манбалари

Юқорида таъкидланганидек, ижтимоий капитални фақатгина илғаш мумкин. У инсон капитали сингари одамларнинг миясида, моддий капитал сингари воқеликда ёки иқтисодий капитал сингари банклардаги ҳисоб рақамларда эмас, балки ижтимоий муносабатларда, яъни кишилараро ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Ижтимоий капитал шундай ресурски, унга эгаллик қилиш бошқалар билан қиёсланганда намоён бўлади. Бошқача айтганда, кишиларнинг ижтимоий капиталга эга бўлишлари учун бошқалар унинг эҳтиёжларини қондирадиган манба бўлишлари керак.

Ижтимоий алмашинув иштирокчиларининг иштиёқи ресурсга эга бўлиш учун барчага кенг имконият яратади. Айни вақтда турли ресурсларнинг алмашинув усуллари бир-биридан фарқланиши мумкин. Масалан, кишилар хайрия тарқатиш каби фаолият билан жамият олдидаги қарзини узишлари мумкин. Улар турли омиллар негизда жамиятда шаклланган меъёрларга бўйсунганликлари туфайли бундай фаолиятни амалга оширишади. Бундай фаолиятни юзага келтирган ички меъёрлар, жамиятдаги бошқа аъзолар томонидан эгалланадиган ресурсга айланган ҳолда, жамиятда мавжуд меъёрларнинг бажарилишини назорат қилишга имкон яратади. Шу тарзда ижтимоий капиталнинг кучайиши натижасида кишилар ўзаро ишонган ҳолда моддий ва номоддий ресурсларни ўзаро улашади. Дж.Коулмен айнан ана шундай меъёрларнинг самараси туфайли тунда кишилар шаҳарда, ўз уйлари деворларидан ташқарида бежавотир юришлари мумкинлигини таъкидлайди. Ғарб олимларининг бундай мулоҳазалари билан жиддий мунозарага киришган ҳолда ижтимоий

капиталнинг Шарқда, айниқса, муслмон оламида ниҳоятда юксак бўлган манбаларига эътибор қаратиш ўринли.

Дарҳақиқат, ижтимоий капиталнинг манбаларини фақатгина баъзи соҳалардан қидириш ҳақиқатдан ҳам Ғарб дунёсига тегишлидир. Зеро, ғарб дунёсида ижтимоий капиталнинг пойдевори бўлган ишонч капиталистик муносабатлар кириб келиши билан аллақачон йўқотилган ва тараққий топган мамлакатларда баъзи соҳалардагина қайтадан намоён бўлмоқда. Фуқаролик жамияти учун ниҳоятда муҳим категория ҳисобланган ижтимоий капитал ўзбек жамиятида ҳам мавжуд бўлиб, Ғарб жамиятидан фарқли ўлароқ у иқтисодий эмас, балки чуқур маънавий, маданий, диний ва миллий илдизларга эга.

Ғарб олимлари жамият миқёсида аллақачон йўқотилган ёки умуман мавжуд бўлмаган ижтимоий капитални баъзи соҳалардан қидиришмоқда. Бундан ташқари, Ғарб жамиятидаги хайрия фаолияти ёки ижтимоий хавфсизликнинг илдизлари ижтимоий капиталда эканлиги қайд этилмоқда.

Биз ижтимоий капиталнинг сифати ва такомиллашиб бориши ўзбек жамиятида қандай кечишига эътибор қаратамиз. Масалан, азалдан ўзбек маҳалласида ҳеч бир хонадонда қулф осилмаслиги ижтимоий ишончнинг мавжудлигидан далолатдир. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикояси ёки “Суюнчи” кинофильмидаги дарвозага солинган қулф билан боғлиқ сахнани эслаш билан ўзбек жамиятида ишонч мустаҳкам эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Ўзбек маҳалласидаги етакчилардан биридан маҳалла тўғрисида олинган маълумот ҳақиқат эканлиги ҳам ижтимоий капиталнинг ўзига хос аксидир. Маҳалладаги ҳар бир болага маҳалла аъзоларининг барчаси масъул эканлиги, барчанинг боласига барча тарбия бериши ўзаро алоқадорликнинг тимсолидир.

Ўзбек маҳалласида қаровсиз қолган қария ёки касал ётган кишининг қаровсиз қолиши мумкин эмаслиги ҳам кучли ижтимоий алоқадан дарак беради. Оқсоқоллар бировнинг фарзандига у ўз ота-онасига беэътиборлиги учун бемалол дакки бериши мумкин ва бу дакки қонуниятли тарзда қабул қилинади.

Бу мисоллар ўзбек жамиятида серқирра негизга эга бўлган қонуният бўлиб, унга, асосан, кишилар ҳашар уюштиради, маҳалладаги оммавий маросимлар бақамтилиқда олиб борилади. Ўзбек жамиятидаги энг муҳим ижтимоий ҳодисалардан бири бўлган дафн маросимининг таҳлили орқали жамиятдаги ижтимоий капиталга янада аниқроқ баҳо бериш мумкин. Ўзбек жамиятида ҳеч бир хонадон дафн маросимини ўтказишда жиддий

[...] биз маънавий ҳаётимизни, миллий онг ва қадриятларимиз, эътиқод ва тафаккуримиз, урф-одат ва анъаналаримизни асраб-авайлаш, анаънавий оламимизни юксалтиришга интилар эканмиз, буларнинг барчаси маҳалла идорасига янада кўпроқ имконият бериш, унинг ҳуқуқий ва амалий ваколатларини кенгайтириш билан бевосита алоқадор эканини ўзимизга яхши тасаввур қиламиз. Шу орқали биз ўзимизнинг эзгу мақсадимиз бўлмиш эркин фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида, ҳеч шубҳасиз, улкан қадам қўйган бўламиз.

И. Каримов

ташвишга тушмайди. Бундай пайтда маҳалла шу қадар жипслашадики, ҳар бир иш жамоа аъзолари томонидан мукамал тарзда бажарилади. Зеро бундай вазиятда ҳар бир хонадон вакиллари ўз бошига тушиши муқаррар бўлган ҳолатни кўз олдига келтиради ва шунга кўра бошқаларнинг маросимларида хизмат қилади. Кўришиб турганидек, иқтисодий тизимнинг табиатидан қатъи назар, ижтимоий капитал муслмон жамиятида, хусусан ўзбек жамиятида мустаҳкам тарихий илдизлар асосида шаклланган. Шу ерда бошқа муслмон жамиятлари билан ўзбек жамияти ўртасида ҳам жиддий фарқ кўзга ташланади. Масалан ислом маданияти устувор бўлган жамиятларда қарз беришда уч кишининг гувоҳлиги зарурлиги ёки кафолат бериши мумкинлиги таъкидланади.

Ўзбек жамиятида камдан-кам ҳолатда қарз берганда ёзма тилхат олинади ёки гувоҳликка бошқа кишилар таклиф этилади. Аксарият ҳолатларда ўзбеклар ўзаро қарз берганда соф ишонч асосида икки киши ўртасида амалга ошади. Гарчи бозор муносабатлари кириб келаётган “ўтиш” даврида фирибгарликлар кўзга ташланган бўлса-да, қарз бериш ёки олиш масаласида кишилар камдан-кам ҳолатда нотариусга мурожаат этадилар. Ана шу “ўтиш” даврида қарз беришда ислом қоидаларидан, яъни гувоҳлар воситачилигидан фойдаланиш ҳам кенг тарқалганлигини таъкидлаш қийин. Умуман ўзбек жамиятида фирибгарлик ҳодисаси жуда кам тарқалган ҳодиса бўлиб, аслида кишиларнинг қарзларини ўз вақтида қайтара олмасликлари, асосан, фавқулодда ҳолатлар билан боғлиқдир. Бошқача айтганда, ўзбек жамиятида бошқаларнинг моли ва пули эвазига бойишни касб қилган кишилар камдан-кам учрайди. Аксарият ҳолларда фирибгарликка дучор бўлмаганлигига амин бўлгани учун қарзларини ўз вақтида ола билмаган кишилар қарзларини қайтаришни узоқ муддат бўлса-да кутадилар. Кута олмаганлар эса давлат органларига мурожаат этмасдан, жамиятда обрўга эга бўлган кишиларни воситачи сифатида қарздорлар томон йўллайдилар.

Ўзбек жамиятида кишилар ўртасидаги ишонч ҳанузга қадар энг олий даражадаги ижтимоий капитал ҳисобланади. Расмий идораларни бу муносабатларга қўшиш истиқболда жамиятнинг илдизларига путур етказишини англаган ўзбек халқи имкон қадар ана шу капиталдан унумли фойдаланишга, уни такомиллаштириш ва кўпайтириш йўлидан бормоқда. Ижтимоий капиталнинг бу қадар юқори даражада сақлашда албатта диний аъмолларнинг ҳиссаси юксакдир.

Харомдан ҳазар қилиш, бировнинг молига хиёнат қилмаслик, инсоф, диёнат ўзбек жамиятида ҳар қандай расмий қонундан кучли

таъсирга эга бўлган қадриятлар ҳисобланади.

Ишонч даражасига кўра мамлакатлар бир-бирларидан фарқ қилишади. Ижтимоий ишончнинг юқори даражасига эга бўлган мамлакатлар сиёсий жиҳатдан нисбатан барқарор ва иқтисодий жиҳатдан тараққий топган бўлиб, ишонч даражаси паст мамлакатлар эса ижтимоий ва сиёсий беқарорлик, фуқаролар уруши, зўравонлик сингари хатарларга мойил бўладилар. Ишончнинг ривож ва унинг натижаси бўлган ижтимоий капиталнинг даражаси қобикқа ўралган ҳодиса бўлмасдан, у давлатнинг тарихи, унда амал қилаётган сиёсий тизим, ижтимоий кафолатлар ва ҳоказолар билан белгиланади. Ривожлантириш учун ҳаракат қилинадиган ва қўлай шарт-шароит яратиладиган бўлса, жамиятда ижтимоий капитални мақсадга йўналтирилган тарзда жамлаш мумкин.

Ишонч категорияси айна вақтда иқтисодий мазмундаги категория бўлиб, у жамият аъзоларининг бир-бирига, ҳокимият ва иқтисодиётга таъсири, шунингдек, давлат, ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчиларга нисбатан муносабатини акс эттиради. Бундай ишонч мавжуд эмас экан, мамлакат иқтисодий тараққиёти учун ҳам ноқўлайлик юзага келади. Шундай қилиб, ижтимоий капитални кўпайтиришга қаратилган сармоя нафақат фуқаролик жамиятини ривож топтириш, балки иқтисодиёт тараққиёти учун ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблиги ижтимоий капитал ҳодисасининг нафақат ижобий, балки салбий жиҳатларини ҳам намоён этади. Принстон университети профессори А.Портес буни атрофлича ёритиб беради.¹¹⁴ Унга кўра, ижтимоий капитал қанчалик муҳим бўлмасин, унинг салбий оқибатлари ҳам мавжуд. Ижтимоий капитал ривожланган шароитда “ташқаридагилар”ни гуруҳга киритмаслик, гуруҳ ичидаги ташаббусларни йўққа чиқариш, шахсий эркинликларни чеклаш ва меъёрларнинг қотиб қолиши сингари тўрт салбий жиҳат намоён бўлади. Бу борада Р. Уолдингер келтирган мисоллар ўринлидир. Нью-Йоркда қурилиш соҳасидаги тижорат, ёнғин ва полиция соҳасидаги касаба уюшмалари италиялик, ирландиялик ва польшалик мухожирлар томонидан қаттиқ “назорат” қилиниши, бу соҳаларга бошқа гуруҳларнинг “кириш” эҳтимолини йўққа чиқаради. Шарқий қирғоқдаги ишлаб чиқариш соҳаси тобора корейлик мухожирлар “қўлига” ўтиб бораётганлиги, бундан ташқари Нью-Йорк бриллиант бозори тўлиғича этник яҳудийлар қўлида эканлиги бу соҳаларнинг ўз ичига ўралиб олганлигини ва бошқаларни “йўлатмаслигини” намоён этади.¹¹⁵

¹¹⁴ Portes A. Social capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / Annual Review of Sociology. 1998. 24. 1–24-бетлар.

¹¹⁵ Waldinger R. The Other Side of embeddedness: a case study of the interplay between economy and ethnicity / Ethnic Racial Studies. 1995, 555–580-бетлар.

Навбатдаги мисол гуруҳ ичидаги ташаббусларни йўққа чиқаришни ифодалайди. Мустақкам ижтимоий алоқалар устига қурилган баъзи гуруҳларда қаттиқ иерархия мавжуд бўлиб, унга кўра илгаридан бой бўлган оилалар ёки кишилар мавжуд ҳолатни сақлаб қолишдан манфаатдордирлар. Шу мақсадда улар шу жамоа ичида вужудга келиши мумкин бўлган ҳар қандай ташаббусни йўққа чиқаришга ва пайдо бўлаётган тадбиркорликни барбод қилишга ҳаракат қилишади.

Учинчи салбий жиҳат шахснинг мухторияти билан боғлиқ. Ижтимоий капитал мустақкам бўлган жамиятларда жамоатчилик назорати шу қадар юксак бўладики, кишиларнинг ҳаёти шаффоф ҳолга келади. Бундай ҳолатда ўз ҳаётининг мухторлиги ёки “сирли”лигини истаган кишилар муаммога дуч келадилар. Бундай жамиятларда қандайдир хатога йўл қўйган кишилар ёки оилалар жамиятнинг “қаҳрига” учраб, қувғин остида қолишлари мумкин.

Ижтимоий капиталнинг мустақкамлиги баъзи анъанавий жамиятларда ақидаларнинг “қотиб” қолишига олиб келиши мумкин. Масалан, анъанавий жамият шароитида ўз ҳаётини ўзгартиришга бўлган интилиш жамиятнинг асосини ташкил этган гуруҳ ёки кишилар томонидан “қораланиши” мумкин. Бу эса ўз навбатида жамиятда турғунликни вужудга келтиради.

Ижтимоий капиталнинг фуқаролик жамиятида тутган ўрнини янада кенгроқ аниқлаш учун уни социологик ҳамда иқтисодий жиҳатдан ўрганиш тақозо этилади. Мазкур мақола доирасида амалга оширилган таҳлиллар бу ҳодиса тўғрисида дастлабки илмий тасаввур уйғотиш учун хизмат қилади.

2.4.

Фуқаролик жамиятида ижтимоий шериклик

Жамият тараққиётини сиёсий тизим элементлари: давлат, жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, маҳалла, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзаро ҳамкорлигисиз

тасаввур этиш қийин. Чунки, улар ўз мақсад ва манфаатларидан келиб чиққан ҳолда доимо бир-бири билан ҳамкорлик қилади ҳамда шу асосда ривожланади. Ижтимоий шериклик – юқоридаги субъектлар ўзаро ҳамкорлигининг нисбатан замонавий шакли ҳисобланади.

Тараққиётнинг ҳозирги босқичига келиб давлат билан нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасидаги самарали ҳамкорликка алоҳида эҳтиёж сезилмоқда, унинг янги ва замонавий шакллари, усуллари ҳамда кўринишлари пайдо бўлмоқда. Улардан бири – ижтимоий шерикликдир.

Илмий адабиётларда ижтимоий шериклик тушунчасининг қуйидагича талқинларини учратиш мумкин: «Ижтимоий шериклик – давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигининг алоҳида шакли бўлиб, бу муносабатларда ҳокимият тизими, касаба уюшмалари ва иш берувчи ташкилотлар бирлашмалари ҳамда тадбиркорлик соҳаси субъектлари иштирок этади»¹¹⁶. Ёки, «Ижтимоий шериклик – бу муайян муносабатлар тизими бўлиб, жамиятдаги турли қатламлар, ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг ўзаро манфаатли алоқаларидир»¹¹⁷.

Ижтимоий шерикликнинг нисбатан тўлиқ ва мукамал талқини қуйидаги таърифда ўз ифодасини топган: «Ижтимоий шериклик — бу меҳнат соҳасидаги ижтимоий муносабатларнинг энг тараққий этган, замонавий шакли бўлиб, ишчилар, иш берувчилар, давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа институтлар томонидан жамият ҳаётининг муҳим ижтимоий-иқтисодий, сиёсий соҳасида мақсадга муайян мақсадга эришиш учун ўзаро манфаатли шартлар асосидаги келишув ҳисобланади»¹¹⁸.

Ижтимоий шериклик – ўзаро ҳамкорликнинг янги ва замонавий шакли бўлиб, бунда ўзаро муносабатга киришаётган субъектларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тенглик асосида вужудга келиб, улар бир хил ҳуқуқий мақомга эга бўладилар.

Айрим илмий манбаларда «ҳамкорлик» ва «ижтимоий шериклик» тушунчалари бир хил кўрсатилади. Фикримизча, улар ўртасида муайян фарқ мавжуд. Агар ижтимоий ҳамкорликда ўзаро муносабатга киришаётган томонлардан бири юқори ёки қуйи мақомга, ёхуд бир томон буюрувчи, иккинчи томон бўйсунувчи шаклида муносабатга киришсалар, ижтимоий шерикликда ҳар икки томон ҳам бир хил мақомга эга бўлади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки,

Фуқаролик жамияти институтларининг янада ривожланишига эришиш, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг очиқ-ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлашда, уларнинг ролини кучайтиришда «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади.

И. Каримов

¹¹⁶ Бородин И.И. Понятие, система, стороны и субъекты социального партнерства (сравнительно-правовое исследование) // «Трудовое право», 2006, №1. –С. 21.

¹¹⁷ Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации / Под ред. А.М.Куренного, С.П.Маврина и Е.Б.Хохлова. М.: Юристъ, 2005. –С. 129.

¹¹⁸ Чуча С.Ю. Социальное партнерство в сфере труда: становление и перспективы развития правового регулирования в Российской Федерации: Автореф. дис. на соискание уч. ст. д-ра юрид. наук. М., 2004. С. 19.

ижтимоий ҳамкорлик кенг маънога эга бўлиб, у субъектлар ўртасидаги ҳар қандай муносабатларни ифода этса, ижтимоий шериклик эса, моҳиятан субъектлар ўртасидаги ўзаро тенгликка асосланган муносабатни акс эттиради.

Ҳозирги кунга қадар «ижтимоий шериклик» дейилганда, кўпроқ мауайян ҳуқуқ тармоқлари доирасидаги ҳуқуқий муносабатлар, масалан, меҳнат муносабатларидаги иш берувчилар ва ходимлар, касаба уюшмалари ва иш берувчи ташкилотлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларга эътибор қаратилган бўлса, бугунги кунга келиб, бу масалага кенгроқ ёндашиш талаб этилмоқда. Эндиликда ижтимоий шериклик субъектлари сифатида нафақат кичик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ҳисобланган иш берувчи ва ходим, балки давлат билан нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларга, ижтимоий алоқаларга киришган давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари назарда тутилмоқда. Яъни, ижтимоий шерикликнинг мазмуни, моҳияти, ижтимоий аҳамияти ва фаолият доираси тобора кенгайиб бормоқда¹¹⁹.

Ўзбекистонда ижтимоий шерикликни давлат ва «учинчи сектор» ўртасидаги ҳамкорликнинг янги шакли сифатида эътироф этилишини жамият ҳаётида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ролининг юксалиб бораётганлиги, уларнинг давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлигига эҳтиёж ортиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Ҳозирги кунга келиб нодавлат ташкилотлари ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳада давлат ва унинг органлари билан тенг ҳуқуқли ҳамкорликка кириша оладиган субъект даражасига чиқиб бормоқда.

«Ижтимоий шериклик» атамаси халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Иқтисодиёт соҳасида ижтимоий шериклик дейилганида жамият асосий қатлам ва гуруҳларининг энг муҳим ижтимоий-иқтисодий манфаатлари уйғунлиги ва мутаносиблигини таъминлаш мақсадини кўзлаган ижтимоий муносабатларнинг алоҳида бир тури ҳамда бозор иқтисодиёти ривожланишининг қонуний натижаси тушунилади.

Олимлар **ижтимоий шерикликнинг қуйидаги икки турини** алоҳида ажратиб кўрсатадилар:

1. Икки томонлама (бипатризм) шериклик – иш берувчилар ва ходимларнинг ихтиёрий, томонларнинг мустақиллиги ва тенг

¹¹⁹ Набираев А. Ижтимоий шериклик – фуқаролик жамияти институтлари ва давлат тузилмалари ўзаро муносабатларининг ўзаги. Фуқаролик жамияти. 2011. № 3 (27). –Б. 26-28; Облокулов О. Ижтимоий шерикликни ривожлантириш – ҳокимлик институтининг муҳим вазифаси. Фуқаролик жамияти. 2012. № 1 (29). –Б. 45-48; Якубов Ш.У, Яшнарбеков А.Я. Ижтимоий шерикликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш – давр талаби. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2012. № 1 –Б. 24-28.

ҳуқуқчилиги асосида манфаатларини мувофиқлаштиришга қаратилади.

2. Уч томонлама (трипартизм) шериклик – иш берувчилар ва ходимлар билан бирга давлат ҳам иштирок этадиган, ихтиёрий, томонларнинг мустақиллиги ва тенг ҳуқуқчилиги асосидаги келишув¹²⁰.

Бунда, қоида бўйича, ходимлар манфаатларини уларнинг ваколатли ташкилоти – касаба уюмлар, иш берувчиларники – уларнинг уюмлари, давлатники эса – ижро этувчи ҳокимиятнинг тегишли органлари ҳимоя қилади.

Ижтимоий шериклик томонларининг қонуний манфаатлари музокаралар жараёнида мувофиқлаштирилади, бунда меҳнат шароитлари ва меҳнатга ҳақ тўлаш, ходимларнинг ижтимоий ҳимояси ва бошқа кафолатлар ҳамда уларнинг корхона фаолиятидаги роли ва бошқа ҳаётий муҳим масалалар ўзаро келишиб олинади. Юқоридаги келишувлар тегишли ҳужжатлар – шартномалар, битимлар орқали расмийлаштирилади¹²¹.

«Ижтимоий шериклик тўғрисидаги келишувлар ва шартномалар томонларнинг келишувига биноан икки томонлама ҳамда кўп томонлама бўлиши мумкин. Кўп томонлама келишувлар ижтимоий шерикликнинг исталган даражасида тузилиши мумкин, ижтимоий шериклик субъектлари ўртасида тузиладиган маҳаллий келишувлар бундан мустасно»¹²². Ижтимоий шериклик шакли унинг мақсади ва ижтимоий аҳамиятини инкор этмайди. Асосий мақсад – ҳамкорликка киришаётган томонлар, улар икки, уч ёки кўп томонлама бўлсин, муайян самарали натижага эришишдир.

Ижтимоий шерикликнинг аҳамияти шундаки, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларини қучайтиришга хизмат қилади.

Модернизация жараёнларининг муҳим босқичида давлат фаолиятининг асосий йўналишлари инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга, улар учун фаровон турмуш шароитини яратишга қаратилади. Албатта, «учинчи сектор» ҳам бу йўналишда давлатга

¹²⁰ Қаранг: Молодцов М.В., Трудовое право России: Учебник для вузов / М.В.Молодцов, С.Ю.Головина. – М.: Издательство НОРМА, 2008. – С. 116; Трудовое право: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция»: с учетом новой ред. Трудового кодекса РФ / Н.А.Бриллиантова и др.; под ред. О.В.Смирнова и И.О.Снигиревой; Академия труда и социальных отношений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2007. – С. 96.

¹²¹ Қаранг: Саидов А.Х. Ҳамкорлик: халқаро ва хорижий тажриба. Ижтимоий шериклик ва давлат қарорларини қабул қилишда жамоатчилик иштироки масалалари бўйича халқаро тажриба / тузувчилар: Н.Боржели ва бошқ.; тарж.: Э.М.Эрназаров, О.О.Оқолов. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази. –Т.: ART FLEX, 2012. –Б. 10.

¹²² Шодмонов А. Ижтимоий шериклик – фуқаролик жамияти тараққиётида муҳим омили. Маҳалла. 2011 йил 30 июнь. № 43.

¹²³ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. —Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. —Б. 45.

¹²⁴ Маматов Х.Т. Ҳуқуқий маданият ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиш муаммолари. —Т.: 2009. —Б. 202.

¹²⁵ Одилқориев Х.Т. Конституция ва баркамол жамият орузи. —Т.: O'qituvchi, 2012. —Б. 187.

Келгусида энг муҳим ижтимоий-иқтисодий дастурларимизни амалга ошириш, аҳоли турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилиш, давлат ҳоқимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг самарали ҳуқуқий механизмларини яратиш борасида фуқаролик жамияти институтлари ва давлат тузилмалари ўртасида ижтимоий шерикликни янада мустаҳкамлаш бўйича қонунчиликни, ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилади.

И. Каримов

асосий ёрдამчи, таъбир жоиз бўлса, тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида майдонга чиқади.

Президентимиз И.А.Каримов томонидан эътироф этилганидек, «Фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳозирги кунда демократик қадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда»¹²³. Умуман, фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари давлат органлари билан ижтимоий шериклик асосидаги ҳамкорликдан манфаатдордир. Чунки, улар бу орқали ўз аъзолари, маслақдошлари ёки ўзи мақсад қилган муайян аҳоли қатламининг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришда самарали натижаларга эришади.

Фуқаролик жамияти институтлари давлат билан алоҳида фуқаролар ўртасидаги тўсиқларни бартараф этиб, демократиянинг куйидан ривожланишини таъминлайди¹²⁴. Улар жамият ишларини бошқариш борасида давлат фаолиятини тўлдиради, чунки, фуқаролик жамияти институтлари ўз қўлами, оммавийлиги ва мослашувчанлиги туфайли ижтимоий ҳаётда юзага келадиган муаммоларни аниқлаши ҳамда давлат идораларининг имкониятлари чекланган ўринларда, айниқса, маҳаллий даражада таъсирчан ҳаракат қилиши мумкин¹²⁵.

Ижтимоий шерикликдан унинг барча субъектлари, хусусан, давлат, нодавлат нотижорат ва тижорат сектори бирдек манфаатдордир. Давлат шериклик орқали муайян, айниқса, маҳаллий аҳамиятга эга дастурлар ижросини таъминлашда кам куч сарфлаб, юқори самарага эришиши мумкин.

Фуқаролик жамияти институтлари эса, ўз дастурий мақсадларини рўёбга чиқариш учун давлат бюджетидан моддий маблағ олишда, ўз имижи ва сиёсий майдондаги нуфузини юксалтиришда ижтимоий шериклик институтидан оқилона фойдаланишлари мумкин. Тижорат тармоғи учун эса ўзининг асосий мақсади бўлган фойда, даромад олишда ижтимоий шериклик қўл келади. Бунда давлат буюртмачи, нодавлат ташкилоти ижрочи, бизнес сектори моддий қўллаб-қувватловчи сифатида майдонга чиқади. Тижорат ташкилоти ўзининг бу ҳаракати орқали алоҳида солиқ имтиёзлари ёки муайян преференцияларни қўлга киритади.

Юқоридаги субъектлар қаторида ижтимоий шерикликнинг самарали ташкил этилишидан жамият ва кенг аҳоли қатлами ҳам манфаатдордир. Улар шериклик асосида юзага келадиган имкониятлар, ўз ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши, қулай турмуш шароитига эга бўлиши мумкин. Ўзбекистонда ижтимоий шерикликни ривожлантириш, уни нафақат кичик меҳнат муносабатлари доирасида, балки давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва бизнес сектори иштирокида ташкил этилишидан юқоридаги самарали натижалар кўзланганлигини англаш мумкин.

Албатта, бундай вазифаларни амалга ошириш осон кечмайди. Чунки, ижтимоий шериклик нафақат муайян томоннинг манфаатларини, балки тенг даражадаги шерикларнинг хоҳиш-истакларини ҳам ҳисобга олишни назарда тутати. Бу эса, томонлардан ўзаро бир-бирига ён бериш, муросага келишни талаб этади. Айни пайтда манфаатларнинг бундай келишувга эришиш ижобий натижаларга, яъни жамиятдаги зиддиятларнинг ҳал этилишига, яратувчанлик жараёни барча иштирокчиларининг фаоллигига ҳамда сиёсий ва ижтимоий барқарорликнинг мустаҳкамланишига олиб келади. Бу мамлакатнинг ҳар томонлама тараққий этишига замин яратади.

Учта субъект: «фуқаролик жамияти институтлари – давлат – тадбиркорлик фаолияти субъектлари» ўртасидаги ижтимоий шериклик жамият учун бирдек фойдалидир. Чунки, мазкур ташкилотлар айрим сабабларга кўра давлат томонидан тўлалигича амалга оширилиши қийин бўлган муайян вазифаларни бажаришни ўз зиммаларига оладилар. Ўз навбатида, бу борада қонунчилик асосларининг такомиллашуви асносида фуқаролик жамияти институтларининг мавжуд муаммоларни давлат кўмагидан ташқари грантларни жалб этиш, бадаллар, хусусий тартибдаги ҳомийлик маблағлари, кўнгиллилар меҳнати натижаларини ёки муайян иқтисодий фаолият асосида оладиган даромадлари ёрдамида турли хил ижтимоий лойиҳалар ва дастурларни амалга ошириш имкониятлари янада ортади. Ижтимоий шерикликнинг энг муҳим натижаси – унинг жамиятда ижтимоий келишувга асосланган тинч-тотув ҳаётни таъминлашга қаратилганлигидадир. Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ижтимоий шерикликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ҳамда

¹²⁶ Нажимов М.К., Джаббаров А.Ж. Фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ижтимоий шерикликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш масалалари. Фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назорати институтларини такомиллаштириш муаммолари. Давра суҳбати материаллари тўплами. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2013. –Б. 15.

фуқаролик жамияти институтларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини янада ошириш масалалари муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Зеро, ушбу институтлар «кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига» ўтишда ўзига хос кўприк вазифасини ўтайдилар¹²⁶.

Асосий қоидаларнинг қонунчиликда ифодаланиши

«Фуқаролик жамияти институтлари ва ўзини ўзи бошқариш органларини ривожлантириш учун энг мақбул ташкилий-ҳуқуқий механизмларни, тегишли қонунчилик асосларини шакллантириш, ташкилий-техникавий, моддий шарт-шароитларни, давлат ва жамоат бирлашмалари ҳамкорлигининг самарали усул-услубларини вужудга келтириш ўта муҳим аҳамият касб этади».¹

И. Каримов

Ижтимоий шериклик тушунчаси, объекти ва субъекти, уни амалга ошириш тартиби, асосий тамойиллари ва бошқа ўзига хос жиҳатлар бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва миллий қонунчиликда ўз ифодасини топган. Лекин уларнинг асосий мазмуни меҳнат соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Жамоавий шартнома тизимини қонунчиликда акс эттиришга оид жараёнлар XX асрнинг бошларида кўпгина ғарб мамлакатлари амалиётида кузатилди. Жамоавий шартнома муносабатларига оид алоҳида меъёрлар 1907 йилдаги Дания Фуқаролик кодексига ва 1911 йилдаги Швейцариянинг Мажбуриятлар тўғрисидаги кодексига киритилди.

Кейинчалик меҳнат соҳасидаги жамоа-келишув муносабатларини тартибга солувчи махсус қонун ҳужжатларини яратиш амалиёти шаклланди. Хусусан, бундай ҳуқуқий ҳужжатлар Норвегияда – 1915 йилда, Германияда – 1918 йилда, Финляндияда – 1924 йилда қабул қилинган¹²⁷.

Бу халқаро ҳамжамият томонидан ҳамкорлик муносабатларига оид ҳужжатларнинг яратилишига туртки бўлди. Натижада Халқаро Меҳнат Ташкилоти «Бирлашиш эркинлиги ва бирлашиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги 1948 йилдаги Конвенцияни, «Жамоа музокараларини олиб бориш ва бирлашиш ҳуқуқи тўғрисида»ги 1949 йилдаги Конвенцияни, «Жамоа шартномалари тўғрисида»ги 1951 йилдаги Тавсияни, «Ихтиёрий ўзаро муросага келиш ва арбитраж тўғрисида»ги 1951 йилдаги Тавсияни, «Меҳнат соҳасини тартибга

¹²⁷ Зарубежный опыт социального партнерства // Украина: аспекты работы. - 1998. - №1. - С. 38-43

солиш тўғрисида»ги 1978 йилдаги Конвенция ва Тавсияни, «Корхона даражасидаги ҳамкорлик тўғрисида»ги 1952 йилдаги Тавсияни, «Уч томонлама маслаҳатлашувлар (халқаро меҳнат стандартлари) тўғрисида»ги 1976 йилдаги 144-Конвенцияни, «Давлат хизматидаги меҳнат муносабатлари тўғрисида»ги 1978 йилдаги Конвенция ва Тавсияни, «Жамоа музокараларини олиб бориш тўғрисида»ги 1981 йилдаги 154-Конвенцияни қабул қилган¹²⁸. Улар меҳнат соҳасидаги ҳамкорлик муносабатларини тартибга солишга хизмат қилмоқда.

Айнан бугунги кундаги ижтимоий шерикликка оид ғояларнинг миллий қонунчиликда, айниқса, Конституцияларда акс этиши, асосан, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни иккинчи жаҳон урушидан сўнг ғарб мамлакатларида шакллана бошлаган. Мисол учун, 1948 йилдаги – Бельгия, 1952 йилдаги – Германия Федератив Республикаси, 1957 йилдаги – Австрия, 1958 йилдаги – Франция ва 1970 йиллардаги Шимолий Европа мамлакатлари Конституцияларида уларни учратиш мумкин¹²⁹.

Халқаро қонунчиликда «ижтимоий шериклик» сифатида, қоида бўйича иш берувчи, ёлланма ходимлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар тушунилади. Масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатларнинг парламент ассамблеяси томонидан 2006 йил 16 ноябрда қабул қилинган «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги намунавий қонунда ижтимоий шериклик тушунчаси худди шу маънода талқин этилади¹³⁰.

Бир қатор хорижий мамлакатлар қонунчилиги, хусусан, Қозоғистон Республикасининг 2000 йил 18 декабрдаги «Қозоғистон Республикасининг ижтимоий шериклик тўғрисида»ги 129-2-сон қонуни, Москва шаҳрининг 2009 йил 11 ноябрдаги «Москва шаҳрида ижтимоий шериклик тўғрисида»ги 4-сон қонуни ҳамда Россия Федерациясининг бошқа минтақалари (Псков вилояти, Новосибирск вилояти ва бошқалар) меъёрий ҳужжатларида ҳам ижтимоий шериклик шу маънода ишлатилган. Европада меҳнат муносабатлари соҳасидаги ижтимоий шерикликни тартибга солиш асослари Европа Иттифоқи Парламенти томонидан қабул қилинган «Ишчи кенгашлари тўғрисида»ги Европа директивасида (The European Works Councils Directive (EWCD, 1994 & 1997) ҳамда «Ходимларни хабардор қилиш ва улар билан маслаҳатлашувлар тўғрисида»ги Низомда (The Transnational Information and Consultation of Employees Regulations 1999 (TI&CE Regs 1999) ўз ифодасини топган¹³¹.

¹²⁸ Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари, –Тошкент: «Адолат» нашриёти, 2008. –Б. 174-236.

¹²⁹ Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. - Г., 1996; Социальное партнерство: котормым ему быть? // Голос Украины. - 1996. - 6 мая.

¹³⁰ Информационный бюллетень, 2007, №39. –М.: –С. 12.

¹³¹ Боржелли Н. Давлат ва фуқаролик жамияти ҳамкорлиги // Ижтимоий шериклик ва давлат қарорларини қабул қилишда жамоатчилик иштироки масалалари бўйича халқаро тажриба / тузувчилар: Н.Боржели ва бошқ; таржимонлар: Э.М.Эрназаров, О.О.Оқюлов. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази. –Тошкент: ART FLEX, 2012. –Б. 17.

Ўзбекистон Республикаси миллий қонунчилик тизимида ҳам ижтимоий шерикликка оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган 50 дан ортиқ ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Улар 10 дан ортиқ амалдаги қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Улар жумласига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992 йилда 8 декабр), Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси (1995 йил 21 декабрь) ва «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги (1991 йил 15 февраль), «Касаба уюшмалари, унинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги (1992 йил 2 июль), «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги (1993 йил 6 май), «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (1993 йил 2 сентябрь), «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги (1999 йил 14 апрель), «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги (2000 йил 14 декабрь), «Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» (2007 йил 3 январь) Ўзбекистон Республикаси қонунларини киритиш мумкин.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасига асосан: «Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради». Ёки, «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 5-моддасида қайд этилишича: «Давлат жамоат бирлашмалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда Конституцияга мувофиқ улар ўз низомларидаги вазифаларни бажаришлари учун шарт-шароит яратилишига кафолат беради. Давлат ёшлар ва болалар ташкилотларига моддий ва маънавий мадад беради, уларга нисбатан имтиёзли солиқ сиёсати ўтказилишини таъминлайди, болалар ташкилотларига, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар биноларидан, клублардан, маданият саройлари ва уйларида, спорт иншоотлари ва бошқа иншоотлардан бепул ёки имтиёзли шартлар билан фойдаланиш ҳуқуқини беради»¹³².

Ёки, Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасига асосан, «Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Нодавлат нотижорат ташкилотларининг алоҳида ижтимоий фойдали

¹³² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991 йил, № 4, 76-модда; 1992 йил, № 9, 363-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, № 4-5, 126-модда; 1998 йил, № 3, 38-модда; 2004 йил, № 1-2, 18-модда, № 5, 90-модда.

дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин»¹³³, деган қоида ўз ифодасини топган.

Шу каби ҳуқуқий меъёрни 2003 йил 29 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат фондлари тўғрисида»га Қонунининг 8-моддасида ҳам кузатиш мумкин. Унда белгиланишича, «фондларнинг давлат органлари билан ўзаро муносабатлари ижтимоий шериклик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш асосида қурилади. Давлат органлари фондларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига рия этилишини таъминлайди, фондларнинг ижтимоий аҳамиятга молик дастурлари ва лойиҳаларини қўллаб-қувватлаши мумкин. Шу билан бирга давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари фондлар фаолиятига аралашшига, шунингдек, фондларнинг давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди»¹³⁴.

Ёхуд, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 28-моддасида белгиланишича, «иш берувчиларнинг жамоат бирлашмалари ихтиёрий жамоат ташкилотлари сифатида тузилиб, фаолият юритади. Уларнинг мақсади иқтисодий, тадбиркорлик ташаббусини ривожлантириш, самарадорлигини ошириш, шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, касаба уюшмалари ҳамда ходимларнинг бошқа вакиллик органлари билан ўзаро муносабатларда корхоналар, улар мулкдорларининг манфаатларини ифода этиш йўли билан ижтимоий шерикликни амалга ошириш, хўжалик ва меҳнатга оид муносабатлар соҳасида уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир».

Шунингдек, мазкур кодекснинг 52-моддасида белгиланишича, «жамоа келишувларида ижтимоий шериклик ҳамда уч тарафлама ҳамкорликни ривожлантириш, жамоа шартномаларини тузишга кўмаклашиш, меҳнат низоларининг олдини олиш, меҳнат интизомини мустақамлаш тўғрисидаги қоидалар назарда тутилиши мумкин»¹³⁵. Мазкур меъёрни хорижий мамлакатлар амалиёти, уларнинг қонунчилигидаги меҳнат соҳасидаги ижтимоий шериклик муносабатларини тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрларга қиёслаш мумкин.

Ижтимоий шерикликка оид меъёрлар «Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, унинг 4-моддасида: «Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини кафолатлайди,

¹³³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1999 й., № 5, 115-модда.

¹³⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2012 йил. УРҚ-322-сон Қонуни.

¹³⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 1-сонга илова.

¹³⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007 йил. 1-2-сон, 2-модда.

¹³⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2011 йил. 12-сон, 8-модда.

¹³⁸ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 йил, 52-сон, 583-модда.

уларни қўллаб-қувватлаш шакллари ва шартларини белгилайди. Юридик ва жисмоний шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятини молиявий ёки бошқа жиҳатдан қўллаб-қувватлашлари мумкин»¹³⁶лиги белгиланган.

Юқорида баён этилган қоидалар айнан Ўзбекистон тажрибасида қўланилиши кўзда тутилган ижтимоий шериклик, яъни давлат ва нодавлат ташкилотлари ва бошқа фуқаролик жамияти институти ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик муносабатларининг муайян шаклини ўзида ифода этади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорлигига оид махсус меъёрлар ҳам мавжуд. Хусусан, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонунининг 12-моддасида Вазирлар Маҳкамасининг нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ўзаро муносабатларига оид меъёрлар ўз ифодасини топган бўлиб, унга асосан: «Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатига кирувчи масалалар юзасидан нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорлик қилади ва қонун ҳужжатларига мувофиқ уларга зарур кўмак кўрсатади»¹³⁷. Бу қоида ижтимоий шерикка оид муҳим меъёр сифатида баҳолаш лозим. Чунки, Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига асосан, ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади. Айнан унга нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш ваколатининг ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланиши бу Ўзбекистонда давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўзаро ҳамкорлиги ҳуқуқий тартибга солинганлигини англатади.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини давлат органлари билан шериклигининг яна бир муҳим шакли, яъни қонун ижодкорлигидаги ўзаро ҳамкорлик масалалари ҳам қонунчиликда ўз ифодасини топган. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунининг 20-моддасида лойиҳаларни жамоатчилик муҳокамасидан ўтказишга оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга асосан: «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик муҳокамаси манфаатдор давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа ташкилотлар вакиллари, олимлар ва мутахассислар иштирокида ўтказилади»¹³⁸. Бу қоида нодавлат нотижорат ташкилотларининг қонун ҳужжатларини жамоатчилик экспертизасидан ўтказишдаги иштирокига ҳуқуқий асос бўлади.

Қайд этилган қонунларда ижтимоий шерикликнинг у ёки бу жиҳатларига оид муайян қоидалар учраса-да, Ўзбекистон Республикасида давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасидаги муносабатларнинг аниқ чегараларини ақс эттирган, мазкур муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга хизмат қиладиган ягона қонун қабул қилиш зарурати мавжуд эди. Бу, айниқса, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти институтлари фаолияти жадаллик билан юксалиб бораётган ҳозирги даврда муҳим аҳамиятга эга.

Шундан келиб чиқиб, “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да илгари сурилган таклифлар асосида 2014 йил 25 сентябрда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Мазкур Қонун 2015 йил 1 январдан бошлаб кучга кирди. Мазкур Қонунда ижтимоий шерикликнинг ташкилий, ҳуқуқий, институционал, молиявий жиҳатлари ўз ифодасини топган. Навбатдаги муҳим масала ушбу Қонуннинг амалга самарали татбиқ этишидир. У орқали давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги муносабатларни янги босқичга кўтаришга эришилади.

2.5.

Фуқаролик жамиятида жамоатчилик назорати

Жамоатчилик назорати тушунчаси

Давлат бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгиларидан биридир. Маълумки, жамият манфаатларини эътибордан четда қолдириш, баъзи ҳолларда ўзларига тегишли ваколатларни суиистеъмом қилиш давлат органлари фаолиятида кузатиладиган ҳолдир. Давлат ақсарият ҳолларда ўз ҳокимиятини халқ билан баҳам кўрмасликни маъқул кўради. Бундай салбий ҳолатнинг узлуксиз давом этиши давлат институтининг асл моҳиятига путур етказида ва у бажарадиган ижтимоий вазифаларнинг ўзгаришига олиб келади. Оқибатда, ҳокимиятни чеклаш, яъни уни назорат қилишга зарурат туғилади.

Давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ижтимоий фаоллик билан боғлиқ. Фуқароларнинг ижтимоий жараёнларда иштирок этишининг табиий ва сунъий омиллари мавжуд. Инсон ижтимоийлашув жараёнини бошидан кечирар экан, унда табиий равишда сиёсий жараёнларда иштирок этишга иштиёқ вужудга

Ҳеч шубҳасиз, депутатлар корпуси, сиёсий партиялар ва нодавлат, ноҳукумат, жамоат ташкилотларининг жамиятда обрў-эътибори ортиб бориши, мавқеи мустақамланиши билан улар давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг асосий воситасига айланади.

И. Каримов

келади. Жамиятдаги муаммоларнинг кўпайиши эса, ижтимоий фаол фуқароларни янада дадил бўлишга ундайди, кундалик муаммоларни бартараф этган ҳолда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларга эътибор қаратишга жалб этади. Давлат етакчилигида “юқоридан”, халқ вакиллари иштирокисиз амалга ошириладиган демократлаштириш ҳамisha ҳам жамият манфаатларини ифодаламайди. Бундай амалиёт салбий оқибатларга, жумладан, фуқароларнинг инертлашуви, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ англамаслик, ижтимоий ҳаётда юзага келадиган муаммоларга қарши курашиш кўникмасининг шаклланмаслигига олиб келади. Давлат – жамият муносабатларида юзага келадиган бундай мураккабликларни бартараф этишнинг самарали институтларидан бири бўлган жамоатчилик назорати илмий-назарий ёндашувни талаб этади.

Ғарб олимларининг қарашларида жамоатчилик назорати аксарият ҳолларда бирор-бир соҳада амалга ошириладиган назоратни англатади. Жумладан, америкалик социолог Травис Хирски (Travis Hirschi) жамоатчилик назоратини, асосан, жиноятчиликнинг олдини олиш ва унга қарши кураш нуқтаи назаридан талқин қилади. Унга кўра, ижтимоий сўровлар жамоатчилик назоратини шакллантиради ва аксилижтимоий характерга эга бўлган хатти-ҳаракатларни тартибга солади¹³⁹.

Бошқа бир америкалик социолог Чарльз Кулей (Charles Horton Cooley) ҳам мазкур фикрни давом эттирган ҳолда, жамиятдаги иллатларни бартараф этишда жамоатчилик назорати муҳим ўрин тутуши, мавжуд ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда у самарали хизмат қилишини таъкидлайди. Бу ҳодиса жамиятда ўзига хос рақобат муҳитини вужудга келтириши билан бирга, ўзига хос тарзда ижтимоий виждонни шакллантиришга ҳам хизмат қилади.¹⁴⁰ Айни вақтда, жамоатчилик назоратини амалга оширишда давлатнинг роли ҳам жуда муҳимлигини эсда тутиш лозим. Гарчи асосий назорат объекти давлат бўлишига қарамасдан, давлат умуммиллий манфаат нуқтаи назаридан жамоатчилик назоратига йўл бермаса, унинг самара бериши қийин. Қудратли миллий етакчилар раҳбарлик қилаётган баъзи мамлакатларда жамоатчилик назоратининг самарадорлигини таъминлайдиган омил айнан давлат раҳбаридир. Бу борада америкалик антрополог Рут Бенедикт (Ruth Benedict) шундай ёзади: “Яқуний жамоатчилик назоратини кишиларнинг ўзларига ташлаб қўйишнинг ўзи кишиларга эркин ҳаёт кечиришлари учун кафолат бўла олмайди. Ўзларини эркин, демократик жамиятда ҳис этаётган, аммо

¹³⁹ Hirschi, T. Causes of delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. 2002.

¹⁴⁰ Dictionary.Reference.Com

кучли етакчи ёки қиролга эга бўлган жамиятлар барча фуқаролар учун умумий бўлган баъзи эркинликларни кафолатлашдек умумий хусусиятга эга”.¹⁴¹

Бошқа таърифларда жамоатчилик назорати ижтимоий ҳамкорликнинг асосий воситаси ҳисобланади. У ижтимоий вазиятни барқарорлаштириш учун хулқ-атвор, инсонлараро муносабатлар ва тартиб-интизомни назорат қилади.

Ҳар бир киши жамиятда яшар экан, мавжуд қоидалар ва қадриятларга бўйсунуш, меъёрларга амал қилишга мажбур. Айнан ана шу меъёрларнинг амал қилиши учун жамоатчилик назорати зарур, бу ижтимоийлашувни келтириб чиқариб, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштиради ва жамиятда бирликни юзага келтиришга хизмат қилади. Жамиятда меъёрларнинг амал қилиши унинг аъзолари томонидан қабул қилинганлигини англатади. Уларга амал қилмаганларни жамоатчилик назорати аниқлайди ва жавобгарликка тортади.¹⁴²

Классик сиёсатшунослардан Ж.Ж.Руссонинг тадқиқотларига асосланилса, давлат ва жамият ўртасидаги назорат фақатгина ўзаро келишув асосида амалга оширилиши мумкин. Унга кўра, “жамиятда ижтимоий бирликнинг шундай шаклини топиш керакки, у ҳар бир аъзонинг шахси ҳамда мулкни чегаралаш ва ҳимоялашга қодир, унинг ёрдамида оммага қўшилган ҳар бир киши фақат ўз-ўзига бўйсунуши ва аввалгидек эркин бўлиб қолиши керак. Ижтимоий келишув бажарадиган асосий вазифа ана шундан иборат”.¹⁴³

Баъзи олимлар жамоатчилик назорати борасида суистеъмомчиликка йўл қўйилишини мисол келтиришади. Жумладан, таниқли америкалик олим С.Хантингтон АҚШда қуроли кучлар устидан фуқаролик назорати ўрнатиш масаласида доимо Конгресс ва Президент ўртасидаги мунозарага эътибор қаратади. Президент жамоатчилик назоратини Президент назорати билан тенглаштиради ва Конгрессда аъзоларнинг кўплиги қуроли кучлар устидан ўрнатиладиган назоратнинг самарасизлигига олиб келишини рўқач қилади. Конгресс эса, ўз навбатида, бу фикрга қарши чиқиб, Президент ҳарбий маслаҳатчиларга тобе эканлигини таъкидлаган ҳолда, ўзини Президентдан кўра халққа яқин “ҳис” этади ва жамоатчилик назоратини конгресс назорати билан тенглаштиради. Қўриқиб турганидек, гап ҳокимиятни қуроли кучлар ва фуқаролар ўртасида тақсимлаш эмас, балки қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти

Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар

Ўзбекистон Республикаси
Конституциясининг 2-моддаси

¹⁴¹ Benedict, R. /An Anthropologist at Work. Part 4, (1959). From a paper “Primitive Freedom, written in 1942.

¹⁴² Umar Farooq. What is Social Control Meaning Definition and Characteristics. Studylecturenotes.Com. Saturday, 10 March 2012.

¹⁴³ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. – С. 416.

¹⁴⁴ Huntington S.P. The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations. Belknap/Harvard, Cambridge, 1985. – P. 30.

¹⁴⁵ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. – М.: Статут, 2008. – С. 218.

¹⁴⁶ Лучин В.О. Конституционный строй России: основные политико-правовые характеристики // Право и политика. 2006. №10. – С. 27–31.

¹⁴⁷ Каранг: Зубарев С.М. Понятие и сущность общественного контроля за деятельностью государственных органов // Административное право и процесс. 2011. № 5. – С. 5.

ўртасида бўлишиш устида кетмоқда.¹⁴⁴ АҚШда Куролли кучлар жуда муҳим институт бўлганлиги туфайли уни назорат қилишда ҳокимият бўғинлари халқнинг иштирокисиз ўзаро мунозарага киришади. Гарчи халқ бу жараёндан тўлиқ бохабар қилинмаса-да, ушбу ҳолатда фуқаролар номидан иш кўрилади.

Ижтимоий вазиятдан келиб чиққан ҳолда жамоатчилик назоратининг турли кўринишлари вужудга келади. Ривожланмаган жамиятларда эътиқод ёхуд анъаналар жамоатчилик назоратини таъминлаш учун етарлидир. Қишлоқ жойларда эътиқод, бидъат, меъёрлар, анъана ва удумлар жамоатчилик назоратини амалга оширишга хизмат қилса, замонавий жамиятда эса жамоатчилик назоратини амалга оширишда полиция, армия, университетлар, газета, радио ва бошқа фуқаролик институтларидан фойдаланилади.

Ҳокимият хатти-ҳаракатларини назорат қилиш қадимдан жамият тараққиётида муҳим ўрин тутиб, олимлар “қонунга эмас, балки зўравонлик таҳдидига таянган назоратсиз ҳокимиятдан хавфлироқ нарса йўқ” эканлигини таъкидлашади¹⁴⁵. Бундан ташқари, “жамиятнинг ҳокимият устидан назорат ўрнатишга қодирлиги – фуқаролик жамиятининг белгисидир. Фақат ҳуқуқий шаклга эга бўлган назоратгина ҳокимиятни ҳуқуққа бўйсундиради ва фақат фуқаролик жамияти шароитидагина давлат “ҳуқуққа тобе” бўлади ва “ҳуқуқий давлат” мақомига эга бўлади.”¹⁴⁶

Раҳбарларнинг халқ томонидан назорат қилиниши сиёсий барқарорлик ва давлат тараққиётининг омили эканлиги Арастунинг тадқиқотларида учрайди. Давлатни фуқаролар, давлат ҳамда мансабдорлар иттифоқи сифатида талқин қилган Ш.Монтескье, унинг ҳукуматсиз мавжуд бўла олмаслигини таъкидлайди. Унга кўра, қонунлар фуқароларнинг ҳукумат фаолиятини назорат қилишига имкон яратади.¹⁴⁷

Маълумки, шўро давридаги адабиётларда жамоатчилик назоратига оид тадқиқотлар ўта мафкуравийлашганлиги билан ажралиб турган. У пайтда жамоатчилик назорати “социалистик назорат”, “партия назорати”, “халқ назорати” деган атамалар билан ифодаланган.

Манбаларда берилган илмий таърифларга эътибор қаратсак, жамоатчилик назорати деганда, умуман, жамият ёки алоҳида фуқаролар гуруҳи томонидан ижтимоий институтлар, шу жумладан, давлат бошқаруви органларининг фаолиятини оптималлаштириш мақсадида уларнинг шаклланиши ва фаолият юритишини қайд этиш ҳамда баҳо бериш механизми тушунилади.

Жамоатчилик назоратида фаолиятнинг самарадорлиги ва натижаси, шунингдек, амалга оширилган назорат амалиётининг таъсирчанлиги муҳим ўрин тутди.¹⁴⁸

Яна бир манбада “давлат бошқаруви соҳасида бирор-бир махсус вазифани бажариш жараёнида турли усуллар воситасида амалга ошириладиган умумий, кумулятив фаолият” давлатни назорат қилиш тарзида тушунилади¹⁴⁹. Ижтимоий бошқарув тизимларида назорат қайтувчи алоқанинг (feedback) муҳим шакли бўлиб, унинг ёрдамида давлат органлари мамлакатдаги ҳақиқий ҳолат, қарорларнинг бажарилиши ҳақида маълумотга эга бўлишади.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Зубарев С.М. Ўша жойда.

¹⁴⁹ Чиркин В.Е. Государственное управление. – М.: Норма, 2007. – С.250.

¹⁵⁰ Бахрах Д.Н. Административное право России. – М.: Норма, 2009. – С.712.

Юқоридаги таърифларга асосланган ҳолда, ваколатли фуқаролик институтлари томонидан давлат ҳокимияти органлари фаолиятида қонунийликни таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган ижтимоий назоратни давлат ҳокимияти устидан жамоатчилик назорати сифатида тушуниш мумкин. Яъни, жамоатчилик назорати фуқаролар ва фуқаролик жамияти ваколатли институтларининг тизимли фаолияти бўлиб, у давлат бошқарув органлари фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий мезонларга мослиги белгилаш, юзага келган қонунбузарлик ҳолатларини давлатнинг тегишли органларига муурожаат қилиш орқали ёки жамоатчилик фикрига таянган ҳолда бартараф этишдан иборат.

Жамоатчилик назоратининг социологик талқини

Социологик нуқтаи назардан ёндашилганда, жамоатчилик назорати бевосита ва билвосита, ижобий ва салбий, куч ёки тавсия воситасида, анланган ёки анланмаган, расмий ёки норасмий, яратувчи ва бузгунчи, табиий ёки сунъий кўринишларда намоён бўлади.

Оила, қариндошлар ёки маҳалла томонидан тарбия кўринишида, у ёки бу салбий хатти-ҳаракатни қоралаш ёки аксинча, ижобий ахлоқ, интизомни эътироф этиш орқали амалга оширилган назорат бевосита назорат дейилади. Билвосита назорат деганда, жамият аъзолари, миллий, диний урф-одатлар, анъаналар ёрдамида амалга ошириладиган тарбиявий жараён назарда тутилади.

Жамоатчилик назорати *ижобий* ва *салбий* характерда намоён бўлиши мумкин. Ижобий кўринишдаги назорат жамият томонидан у ёки бу хатти-ҳаракатни тан олиш, улуғлаш, ташвиқ қилиш тарзида амалга оширилса, иккинчи тарафдан, салбий хатти-ҳаракатларни қоралаш, жазолаш, қаҳр-ғазаб кўринишида амалга ошириладиган назорат салбий характерда намоён бўлади.

Куч воситасида амалга ошириладиган жамоатчилик назорати деганда, жамоа аъзоларининг у ёки бу шахс ёки шахслар гуруҳининг ноҳуя хатти-ҳаракатига турли тадбирлар воситасида, масалан, маҳаллий ОАВдаги чиқиш ёки маҳалла йиғилишларида мажбуран чек қўйилиши тушунилади. *Таъсиявий* жамоатчилик назорати деганда, бирор-бир ижтимоий фойдали аънанани жамоа аъзолари орасида ташвиқот қилиш ва жорий этиш назарда тутилади.

Анланган жамоатчилик назорати деб унинг жамият томонидан режа асосида, маълум муддат давомида амалга оширилишига айтилади. Жамиятда мавжуд урф-одатлар, миллий ёки диний аънаналар воситасида амалга ошириладиган назорат *анланмаган* жамоатчилик назорати дейилади.

Давлат институтлари томонидан қабул қилинган расмий меъёрлар воситасида амалга ошириладиган назорат жамоатчилик назоратининг *расмий* шакли бўлса, жамоа аъзолари ёки маҳалла етакчилари томонидан танқид, салбий ижтимоий фикрни шакллантириш орқали амалга ошириладиган фаолият *норасмий* назорат дейилади.

Ижтимоий ислоҳотларни амалга ошириш ва натижаларини турли тарбиявий воситалар ёрдамида тарғиб қилиш жараёнида жамоатчилик назоратининг *конструктив* моҳияти намоён бўлади. Цензуранинг турли усуллари, пўписа билан амалга ошириладиган назорат *бузғунчи* кўринишга эга бўлади.

Сунъий назорат деганда, шахс ёки гуруҳнинг жамият аъзоларининг тавсиясисиз амалга оширадиган хатти-ҳаракати тушунилади. Бундай назорат ўзини ўзи назорат қилиш ҳам дейилади. Жамият томонидан мажбурий равишда, кўркүв ёки уят ҳиссини туйдириш орқали амалга ошириладиган назоратда унинг *табиийлиги* намоён бўлади.¹⁵¹

¹⁵¹ Umar Farooq. Уша жойда.

Жамоатчилик назоратининг хусусиятлари

Давлат органлари устидан амалга ошириладиган жамоатчилик назоратининг умумий жиҳатлари қуйидагилар:

- » ҳокимият томонидан жорий этилмайди;
- » ҳуқуқий кўринишда ёки мажбурий хусусиятга эга эмас;
- » давлат бошқаруви органлари жамоатчилик назорати субъекти бўла олмайди;
- » жамият ва фуқаролар номидан амалга оширилади.¹⁵²

Жамоатчилик назоратининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд:

биринчидан, жамоатчилик назорати жамият аъзоларининг манфаатлари ва эҳтиёжларини умумий ижтимоий иродага жипслаштирган ҳолда жамият ёки унинг алоҳида институтларига таъсир кўрсатиш шакли сифатида намоён бўлади;

иккинчидан, жамоатчилик назорати турли ижтимоий гуруҳлар манфаатини мувозанатлаш ва бу манфаатларнинг ўзаро тўқнашувига йўл қўймасликнинг асосий воситаси ҳисобланади;

учинчидан, энг долзарб масалаларни ҳал этишда жамиятнинг истак ва интилишларини бирлаштириш ҳамда мувофиқлаштиришнинг усули ҳисобланади;

тўртинчидан, жамоатчилик назорати ижтимоий меъёрларнинг бажарилишини кафолатлайди, қонунбузарликларни аниқлаб, уларни қоралашдан, то мажбурий чоралар қўллашни таъминлашгача бўлган фаолиятни амалга оширади;

¹⁵¹ Umar Farooq. Ўша жойда.

¹⁵³ Гончаров В., Ковалева Л. Об институтах общественного контроля органов исполнительной власти в Российской Федерации // Власть. 2009. № 1. – С. 72.

¹⁵⁴ Гончаров В., Ковалева Л. Ўша жойда.

Ниҳоят, бешинчидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳар қандай жамиятга хос бўлган ваколат бўлиб, унинг асосий институтларидан бири ҳисобланади.¹⁵³

Жамоатчилик назорати ижтимоий фаолиятнинг турли соҳаларида: оилавий муносабатлар, маданият, анъаналар, ахлоқий муносабатлар, шунингдек, давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнида амал қилиши мумкин. Жамоатчилик назоратининг бундай тури кўп жиҳатлари билан бошқаларидан фарқ қилади. Жумладан, жамоатчилик назорати ўз функционал вазифаси, амалга оширилиш шакли, ижтимоий-ҳуқуқий табиати билан давлат назоратидан фарқ қилади.¹⁵⁴

Ижро ҳокимияти устидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати муҳим аҳамиятга эга. Чунки мазкур назорат жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун кундалик эҳтиёжларни қондиришдек зарур бўлиб, ҳокимият билан муносабатларда коррупция, қонунбузарлик ва адолатсизлик ҳукм сурган кўп сонли ходимларга эга бўлган кенг қамровли аппарат билан курашишга тўғри келади.

Ижтимоий тараққиётнинг умумий қонунияти жамият тараққиёти натижасида оддий халқ ва ҳокимият ўртасидаги бевосита алоқадорлик йўқолиб боришидан дарак беради. Агар оддий қишлоқда аҳолининг ҳар бир вакили фуқаролар йиғини раиси билан алоқа ўрнатишга имкони бўлса, шаҳарларда ижро ҳокимияти раҳбари билан бевосита мулоқот қилиш эҳтимоли ниҳоятда чекланган. Бундай ҳолатда давлат ва аҳоли ўртасида воситачилар вужудга келиб, улар бир тарафдан халқнинг хоҳиш-истакларини “юқори”га етказиш, бошқа тарафдан эса ҳокимият қўяётган талабларни халққа етказиш билан машғул бўлишади. Шу нуқтаи назардан, халқ ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг икки шакли мавжуд:

1. Кичик социал тизимларга хос бевосита алоқадорлик.
2. Ҳокимият ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни таъминловчи жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва ҳоказолар тарзидаги ўзига хос воситачилардан иборат билвосита алоқадорлик.

Агар оммавий ахборот воситалари ва жамоат ташкилотлари молиявий жиҳатдан давлатга бевосита боғлиқ бўлса, тобелик ҳолати юзага келади. Натижада, бундай фуқаролик институтлари ҳокимиятни назорат қилишнинг тўлақонли воситаси даражасига кўтарилмади. Зеро, моддий маблағ билан таъминлайдиган ижро ҳокимиятини назорат қилишнинг ўзи жуда мураккаб бўлиб, бундай оммавий ахборот воситаларининг раҳбари ҳам ўзини қайсидир маънода давлат мансабдоридек “ҳис” қилади. Бу эса ўз-ўзидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш самарадорлигига путур етказди.

Классик сиёсатшунослар фуқаролик соҳаси дастлаб Лондон, Париж ва Европанинг бошқа шаҳарларидаги клублар, салонлар, қаҳвахоналарда вужудга кела бошлаганини қайд этишади. Айнан шундай жойларда сиёсий мавзуларда оммавий баҳс-мунозаралар олиб борилган бўлиб, улар айнан фуқаролик муносабатларининг дастлабки институционал шакллари ҳисобланади. Фуқаролик жамияти институтлари ўз табиатига кўра ўзини ўзи бошқаришга асосланган бўлиб, уларнинг айнан ҳордиқ чиқариш ёки ўйинлар билан боғлиқ жойларда вужудга келганлиги бунга яққол мисол бўла олади.¹⁵⁵ Яъни бизда маҳалла гузарлари ва чойхоналар бўлса, Европада клублар жамоатчилик назоратини амалга ошириш институти бўлган. Бироқ улар самарадорлиги нуқтаи назаридан бир-биридан фарқ қилган. Ю.Хабермас таъкидлаган Европадаги клубларда ўша даврда шаклланган индустриал жамиятнинг мулкдорлари тўпланишган ва уларнинг давлатга нисбатан таъсири кучли бўлган. Марказий Осиёдаги гузарларда эса йирик ишлаб чиқарувчилар эмас, балки аграр жамиятнинг маҳалла аъзолари тўпланишган. Уларнинг давлат ҳокимиятини назорат қилиш ёки унга таъсир кўрсатиш қобилияти, албатта, заиф бўлган.

Жамоатчилик назорати органлари ўзларига бевосита берилган алоҳида ваколатга эга эмас. Улар, одатда, давлат органлари орқали ёки ижтимоий фикрга таянган ҳолда ҳаракат қилишади. Бу жамоатчилик назорати субъектлари ҳам ҳуқуқий, ҳам ижтимоий назорат механизмларидан тенг маънода фойдаланишлари мумкинлигини ифода этади. Дастлабки ҳолатда жамоатчилик назорати субъектлари давлат органлари ёки мансабдор шахслар

¹⁵⁵ Денежкин А. “Фактичность и значимость” Ю. Хабермаса: новые исследования демократического правового государства // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995. – С. 9.

томонидан йўл қўйилган қонунбузарлик аниқланган тақдирда ҳуқуқий механизмлардан фойдаланади. Хусусан, жабрланувчи тарафнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мурожаат этган ҳолда тегишли чоралар кўрилади.

Бошқа ҳолатда давлат мансабдорлари фаолиятида аниқланган қонунбузарликка ижтимоий фикрга таянган ҳолда назорат таъсири ўтказилади ва тегишли чора кўришга мажбур этилади. Жамоатчилик назорати институтлари маънавий-ахлоқий меъёрлар негизига қурилган мазкур ижтимоий институтни қўллаган ҳолда ҳуқуқбузарликларни кенг оммага маълум қилиб, ҳуқуқбузарга нисбатан оммада салбий муносабатни шакллантирадilar. Кўпинча, давлат томонидан кўрилган жазо чораларига нисбатан оммавий салбий муносабат, халқ газабининг таъсири кучли бўлади. Бундан ташқари, ҳокимиятдаги суиистеъмолчиликнинг ошқор қилиниши нафақат халқнинг нафратини уйғотиши, балки олий мартабали шахслар (масалан, давлат раҳбари ёки ижро ҳокимияти раҳбари) нинг бу масалага аралашувига ҳам олиб келиши мумкин.

Давлат назорати ва жамоатчилик ўртасидаги ўзаро чамбарчас алоқадорлик назоратнинг бу икки тури бир-бирининг ўрнини эгаллай олмаслигини кўрсатади, айтилиши вақтда, назоратнинг ягона мақсади йўлида ўзаро таъсирлашишни таъминлайди. Ушбу алоқадорлик давлат ҳокимияти, унинг марказий идораси ва фуқаролар ўртасидаги низоларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Давлат органлари ўз фаолиятида кўпинча жамоатчилик назорати субъектлари томонидан берилган маълумотлардан фойдаланса, жамоатчилик назорати ўз вазифасини давлатнинг тегишли органларига мурожаат этиш орқали бажаради. Давлат ва жамоатчилик назорати ўртасидаги ўзаро ҳамжиҳатлик жамият ва ҳокимиятга давлат бошқаруви соҳасида мавжуд бўлган ва ечимини кутаётган зиддиятлар тўғрисида объектив маълумот олишга ҳамда уларнинг мақбул ечимини топишга хизмат қилади. Бу эса фуқаролик жамияти ва демократик давлатчиликнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган давлат органлари тизимини ривожлантиришнинг янги йўллариини излаб топиш ва мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради.

Айтилиши вақтда, таъкидлаш керакки, жамоатчилик назорати институтининг шаклланиши жараёнида давлатнинг роли уларга

қўмаклашиш даражасидан ортмаслиги керак. Жамоатчилик назорати айнан давлат институтига қаратилганлигини унутмаслик керак, ушбу мутаносибликнинг бузилиши мазкур институтнинг шакллантирилишида субъективликка йўл очади.

Давлат фуқаролик институтларининг ихтиёрий тарзда вужудга келиши жараёнига аралашса, уларнинг моддий-техник асослари ва мувофиқлаштириш вазибаларини белгилаб берса, уларни табиий равишда ўз назоратига олади. Бу эса уларнинг ихтиёрий шаклланиши борасидаги асосий негизига путур етказади. Шуни таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратини амалга оширадиган институтларнинг асосий мақсади давлат органлари фаолиятини фақат танқидий нуқтаи назардан назорат қилишдангина иборат эмас. Фуқаролик институтларининг фаолияти уларнинг моҳиятан жипслиги ҳамда халққа норасмий таъсир кўрсатиш қобилияти туфайли давлатга қўмак беришга ҳам қаратилган.

Жамоатчилик назоратини мезон нуқтаи назаридан ўрганиш муҳим. Бу мезонлар қуйидаги кўринишларда бўлади: **тизим доирасида, тизимлараро миқёсда, сиёсий назорат ва жамоатчилик назорати**. Сиёсатшунослик фанида, одатда, давлатнинг назоратчилик функциясига алоҳида урғу берилмайди. Демократик давлатларда ҳокимият уч бўғинга бўлинганлиги туфайли улар бир-бирини мувозанатда ушлаб, қайсидир маънода “жировлаб туриши” назоратни амалга ошириш сифатида кўрсатилади¹⁵⁶. Аслини олганда, демократик давлатларда халқ сайловлар жараёнини кузатиш давомида ҳамда бошқа жамоавий шаклдаги фаолиятида сайлаб қўйилган давлат органлари фаолиятига баҳо беради. Айни вақтда, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай шаклдаги жамоатчилик назорати ривожланган баъзи мамлакатларга хос бўлиб, аксарият мамлакатларда сиёсий тизим ҳукмрон давлат ва халқ тобе тарзидаги анъанавий муносабатларга асосланган. Гарчи бундай иерархиявий муносабатларга асосланган бўлса-да, ушбу мамлакатларда ҳам сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги таъминланган. Бундай ҳолатда, назорат сиёсий бўғинлар ўртасида тақсимланмаган жамоатчилик назорати шаклида ҳам эмас, балки **прокуратура институти** орқали амалга оширилади.

Назоратни амалга оширишда баъзи ҳолларда прокуратуранинг мавқеи масаласи ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар, социологлар ва

Қонунлар ижросини таъминлаш, мамлакатда қабул қилинган ва амалда бўлган меъёрий ҳужжатларни ҳаётга жорий қилишда давлат ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади.

И. Каримов

¹⁵⁶ Автономов А.С. Правовая онтология политики. К построению системы понятий. - М.: ООО "Фирма Инфограф", 1999 г., - С. 271.

¹⁵⁷ Зародин В.В. Государственный контроль как фактор социальной организации : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.социол.н. : Спец. 22.00.08 - Саратов, 1999. - 15 с. В.В. Зародин, В.Б. Самсонов. Социальные инновации: организация и контроль – Саратов. Изд-во СГУ, 1999. – С. 207.

¹⁵⁸ К.В. Марков. Государственный контроль /. - М. : Известия, 2004. – С. 402.

файласуфларнинг, шунингдек, сиёсий арбобларнинг турли баҳс-мунозараларига ҳам сабаб бўлади. Айрим тадқиқотчилар маҳаллий ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини тадқиқ қилар экан, давлат назоратини ижтимоий жараёнларни бошқаришдаги энг муҳим омил сифатида кўрсатишади¹⁵⁷. Бошқа манбаларда ҳам қонунларнинг бажарилишини таъминлашда давлат назорати энг самарали институт сифатида қайд этилган¹⁵⁸.

Маълумки, кичик ташкилотларда лавозим йўриқномалари тузилади ва унга кўра, қонун-қоидаларга қандай риоя этилаётгани бевосита раҳбар томонидан назорат қилинади. Ташкилот мураккаблашиб боргани сари бажариладиган вазифалар кўпайиб боради ва назоратни амалга оширишга ихтисослашган махсус бўлим(лар) ташкил этишга эҳтиёж туғилади. Ижро ҳокимиятига оид вазирлик, қўмита сингари турли идораларни ўз ичига олган давлат бошқаруви ҳақида гап кетганда, ҳар бир вазирлик доирасидаги назорат бўлимларидан ташқари прокуратура сингари мустақил назорат тузилмаларини ташкил этишга эҳтиёж туғилади. Прокуратура қонунларнинг бажарилишини таъминлар экан, кучли тартибга асосланган назорат тизимини жорий этади. Прокуратурадек мустаҳкам ва мустақил назорат тизими мавжуд бўлишига қарамай, жамоатчилик назорати сингари муқобил институтларга эҳтиёж сезилаётган экан, демак, прокуратуранинг ўз вазифасини тўлиқ қонун доирасида ёки самарали ташкил эта олмаётганлиги намоён бўлади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил, яъни Омбудсман институти ҳам прокуратурадан ташқари мустақил мақомга эга бўлган яна бир назорат институти сифатида ташкил этилган. Халқро демократик амалиётдан кириб келган бу институт ҳам фуқароларнинг мурожаатларига мувофиқ мустақил равишда давлат фаолиятини назорат қилади. Фарбий Европа тажрибасига кўра, бир мамлакат ҳудудида Омбудсман институти пойтахтда ҳамда ҳудудларда, маҳаллий парламентлар томонидан тайинланган ҳолда, бир нечта бўлиши ҳам мумкин. Бу институт ҳам гарчи назоратни амалга оширсанда, прокуратурадан фарқли ўлароқ, Омбудсман институтида марказ – ҳудуд тарзидаги тузилма мавжуд эмас. Бундан ташқари, кўпгина мамлакатларда Омбудсман институти фуқаролик институтлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатганлиги туфайли маъмурий ислохотларни амалга ошириш, коррупцияга қарши кураш, қатор мамлакатларда

давлат хизматчисининг ахлоқий қиёфасини яратиш борасида самарали фаолият олиб борган.¹⁵⁹

Сиёсий назорат ўзро рақобатлашувчи сиёсий партиялар ўртасида амалга оширилади. Бунда амалдаги сиёсий партиянинг ўз фаолияти даврида электоратга берган ваъдаларини бажариши бошқа сиёсий партиялар томонидан мунтазам кузатилади ва танқид остига олинади. Назоратнинг кўпгина демократик давлатларга хос бўлган бу шакли ўзига хос тарзда ижтимоий тараққиётни таъминлайди. Ўзбекистон шароитида сиёсий назоратнинг ушбу шакли ҳанузга қадар тараққий топганича йўқ. Сайловларда ғалаба қозongan сиёсий партия ёки коалиция ҳукуматни шакллантира бошлаган пайтда сиёсий назорат ҳам ўз самарадорлигини тўлиқ намоён этади.

Энди назоратнинг **жамоатчилик назоратидан** иборат энг самарали бўлган шакли ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Гарчи бу институт илмий адабиётларда кўп учрамай, илмий тадқиқотлар предметига айланган бўлмаса-да кўп мамлакатларда бу борада қонунлар мавжуд. МДХ мамлакатлари сиёсий ҳаётида бу институт эндигина ҳаётга кириб келмоқда. Россия Федерацияси, Озарбайжонда айрим соҳаларда жамоатчилик назорати муваффақиятли амалга оширилатганлиги борасида қизиқарли маълумотлар бор. Баъзи мутахассислар фикрига кўра, жамоатчилик назорати маълум бир идора доирасида амалга оширилган тақдирда самарали бўлиши мумкин. Жумладан, бундай институт Россия Мудофаа вазирлиги қошида “Аскарлар оналари кенгаши” тарзида ташкил этилган. Оналар мамлакатнинг турли бурчакларида рўй бераётган ҳуқуқбузарликлар борасида бевосита вазирга ўз вақтида маълумот етказётганлиги туфайли кўпчилик ҳарбий қисмларда кенг авж олган “дедовщина” ҳодисасига қарши самарали кураш олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги қошида ҳам жамоатчилик кенгаши ташкил этилган.

Бундан ташқари, Озарбайжон Адлия вазирлиги қошида ҳибсхоналардаги қонунбузарликларга қарши кураш бўйича худди шундай фуқаролик институти самарали фаолият олиб бормоқда.¹⁶⁰ Бундай амалиёт жамоатчилик назоратининг самарали эканини намоён этиши билан бирга, мамлакат ижтимоий-сиёсий тараққиётида унинг зарурлигини англатади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратининг самарадорлигини оширишда оммавий

¹⁵⁹ Сунгуров А.Ю. Институт Омбудсмана: эволюция традиций и современная практика (опыт сравнительного анализа). – СПб.: Норма, 2005. – С. 384.

¹⁶⁰ Д.Милославская. Настоящее и будущее законодательного регулирования общественного контроля в России. / “Давлатни демократлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш шароитларида жамоатчилик назоратини амалга оширишда фуқаролик институтлари иштирокининг самарали механизмлари: Ўзбекистон ва хорижий давлатлар тажрибаси” номли халқаро илмий-амалий конференция материалларидан, 2012 йил 14-15 сентябрь.

Шуни тан олиш керакки, биз мустабид тузум мероси ва ақидаларидан, унинг мафқураси, маъмурий назорати ва цензурасидан жуда катта қийинчилик билан халос бўляпмиз.

И. Каримов

ахборот воситалари муҳим ўрин тутди, ўз ўрнида, оммавий ахборот воситаларининг ўзи ҳам жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг энг мақбул институти сифатида намоён бўлади.

Хорижий мамлакатларда жамоатчилик назорати

Кўплаб ривожланган демократик мамлакатларда жамоатчилик назорати куйидаги шаклларда амалга оширилади:

- » давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига петициялар билан мурожаат қилиш (фуқароларнинг индивидуал ва жамоа тартибида мурожаатлари);
- » ҳокимият фаолияти тўғрисида ахборотнинг фуқаролар учун очқлиги (фуқаролар учун давлат органларининг ахборот жиҳатдан очиқ-ошкоралиги);
- » маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, фуқаролар йиғилишлари ва йиғинлари орқали фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришда иштироки;
- » ошкоралик тарзида эшитишувлар;
- » қонун лойиҳалари ва давлат ҳаётининг бошқа муҳим масалаларининг жамоат муҳокамалари;
- » қонунчилик ҳужжатлари лойиҳаларининг жамоат экспертизаси;
- » журналистик текширувлар ва бошқалар.

Ғарб мамлакатларида жамоатчилик назоратининг кенг тарқалган шаклларида бири бўлиб давлат ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига петициялар билан мурожаат қилиш ҳисобланади. Германия Конституциясининг 17-моддасида кўрсатилишича, ҳар бир шахс ўзи ёки бошқа шахслар билан бирга ёзма тарзда илтимослар ёки шикоятлар билан ваколатли муассасаларга ёки халқ вакиллик органларига мурожаат этишга ҳақлидир. Бундестаг унга келиб тушадиган илтимослар ва шикоятларни кўриб чиқиши шарт

Бўлган петициялар бўйича қўмита ташкил этади. Мазкур қўмитанинг шикоятларни текшириш бўйича ваколатлари федерал қонун билан тартибга солинади.

Бельгия Конституциясининг 28-моддасига кўра, ҳар ким бир ўзи ёки бошқа шахслар билан бирга имзолаган петициялар билан ҳокимият органларига мурожаат этиш ҳуқуқига эгадир. Жамоа номидан петициялар билан фақат таъсис органлари мурожаат этишлари мумкин. Айни бир пайтда шахс ўзи номидан палатага петиция киритиши ман қилинган. Ҳар бир палата уларга келиб тушган петицияларни вазирларга юборишга ҳақли. Палата ҳар сафар талаб қилганда, вазирлар петицияларнинг мазмуни юзасидан тушунтиришлар беришлари шарт.

Давлат органларининг фаолияти ҳақида ахборот билан фуқароларнинг танишиш имконини таъминлаш фарб мамлакатларининг кўпчилигида жамоатчилик назоратининг энг муҳим воситаларидан бири сифатида қаралади.

АҚШда “Ахборот эркинлиги тўғрисида” ва “Электрон ахборот эркинлиги тўғрисида” қонунлар ҳар бир кишига ёки ташкилотга унинг фуқаролиги ва туғилган мамлакатидан қатъи назар, федерал ҳукумат органлари ихтиёрида бўлган ҳужжатларни сўраб олиш имконини беради. Айни бир пайтда тўққиз тоифа ахборот бўйича улар билан танишиш истисно этилади. Бундай ахборот жумласига миллий хавфсизлик масалалари, ташкилотларнинг ички қоидалари, ишбилармонликка оид ахборот, ҳокимият органларининг ишчи ёзувлари, шахсий ҳаёт ҳақида ахборот, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳисоботлари, молиявий институтлар ва нефть қудуқлари тўғрисида маълумотлар киради.

Францияда “Бошқарув органлари ва жамоатчилик билан муносабатларни яхшилашга қаратилган чоралар, маъмурий, ижтимоий ва молиявий қоидалар тўғрисида”ги 1978 йил 17 июлда қабул қилинган №78-753-сонли қонунга биноан, ҳар кимга шахсий характерга эга бўлган маълумотларни ўз ичига олмаган маъмурий ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқи кафолатланган. Маъмурий ҳужжатларга досъелар, маърузалар, тадқиқотлар, ҳисоботлар, баённомалар, статистик материаллар, директивалар, йўриқномалар, циркулярлар, вазирликларнинг ижобий ҳуқуқ талқини ва маъмурий тартиб-таомилларига оид сўровлари ва жавоблари, давлат кенгаши

ва маъмурий судларнинг хулосаларидан ташқари хулосалар, ёзма тарздаги кўрсатмалар ва қарорлар, аудио ва видео ёзувлар, банк маълумотлари ҳамда шахсий характерга эга бўлган маълумотлардан холи бўлган бошқа ахборот киради.

Бундан ташқари, Францияда фуқароларнинг маъмурий ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқини тўла таъминлаш ва судларга бўладиган мурожаатларни камайтириш мақсадида *Маъмурий ҳужжатлар билан танишиш комиссияси ташкил этилган (CADA)*. Маъмурий ҳужжатни тақдим этмаган маъмуриятнинг қароридан норози бўлган фуқаро мазкур комиссияга мурожаат этиши мумкин. Агар у комиссиянинг қароридан ҳам норози бўлса ёки комиссиянинг ижобий қарорига қарамасдан, маъмурият ахборот бермаса, бундай ҳолда фуқаро судга мурожаат этиши мумкин.

Агар шахс маъмурий ҳужжатларни олишда қийинчиликларга дуч келса, мазкур комиссия маъмурий ҳужжатлар билан танишиш эркинлигига риоя этилишини хулосалар бериш орқали кузатиб боради, тегишли органларга қонунни татбиқ этиш билан боғлиқ барча масалалар юзасидан маслаҳатлар беради, маъмурий ҳужжатларни тақдим этишга оид қонунчиликка ўзгаришлар қабул қилиш зарурати тўғрисида таклифлар киритади.

Шунга монанд қонунчилик ҳужжатлари Буюк Британияда (“Ахборот эркинлиги тўғрисида”ги қонун) ҳамда Финляндияда (“Ҳукумат фаолиятининг ошқоралиги тўғрисида”ги қонун) амал қилади.

Ғарб мамлакатларининг деярли барчасида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида қонунга мувофиқ, *фуқаролар йиғинлари, ошқоралик тарзида эшитувлар* орқали жамият ишларини бошқаришда иштирок этадилар. Фуқароларнинг маҳаллий ҳамжамият ишларини мустақил бошқариш ҳуқуқи маҳаллий ўзини ўзи бошқариш институтлари орқали мазкур ҳудудда яшовчи аҳолининг манфаатларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз ҳудудлари ҳаётидаги муаммоларни ҳал этишни зиммаларига олишлари қонун даражасида белгилаб қўйилган. Бунда маҳаллий бюджетнинг режалаштирилиши, шакллантирилиши ва ижроси катта роль ўйнайди. Бюджетнинг ижроси устидан маҳаллий даражада фуқароларнинг назорати бевосита ва тугал равишда амалга оширилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва ташкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини суистеъмол қилишга, коррупцияга қарши, айти вақтда, барча ўзбошимчалик ва волонтеристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбир, деб тан олинади.

И. Каримов

Қонун лойиҳаларини ва давлат ҳаётининг бошқа муҳим масалаларининг жамоат муҳокамалари. Фуқароларнинг давлат ва жамият ҳаётининг муҳим масалаларида, қонун лойиҳаларининг муҳокамасида иштироки Европа Иттифоқининг деярли барча мамлакатлари қонунчилиги кўзда тутади. Мазкур жараёнда фуқаролар ҳам жамоа бўлиб, ҳам индивидуал тартибда иштирок этишлари мумкин. Хусусан, Швейцария Конституциясига биноан, бу мамлакат фуқароларига парламентда кўриб чиқилиши шарт бўлган қонун лойиҳаларини таклиф этиш ҳуқуқи берилган.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоат экспертизаси давлат ва фуқаролик жамияти ҳамкорлигининг шаклларида бири эканлиги *Франциянинг иқтисодий-ижтимоий масалалар ва атроф-муҳит бўйича кенгаш* фаолиятида ўз ифодасини топади. 1958 йилда Франция Конституциясида Кенгаш мамлакатнинг учинчи конституцион ассамблеяси эканлиги белгилаб қўйилган (Миллий Мажлис ва Сенатдан кейин).

Франция Конституциясининг 69-моддасига кўра, Кенгаш ҳукумат сўрови бўйича қонунлар лойиҳалари ҳамда қонунчиликка оид таклифлар юзасидан ўз хулосаларини беради, уларни Парламент палаталарида баён қилиш учун Кенгашнинг вакилини тайинлашга ҳақли.

Журналистик текширув жамоатчилик назоратининг энг кенг тарқалган шакли ҳисобланади. Журналистик текширувлар орқали инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганига, турли соҳалардаги салбий ҳодисаларга жамиятнинг, ҳокимият органлари ва мансабдор шахсларнинг эътиборини қаратиш кўзда тутилади. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон декларациясининг 19-моддасида ҳар бир кишининг эътиқод эркинлиги ва уни эркин изҳор этиш ҳуқуқига эга эканлиги белгилаб қўйилган. Бу ҳуқуқ ҳеч қандай тўсқинликсиз шахснинг давлат чегараларидан қатъи назар, ҳар қандай воситалар билан ахборот ва ғояларни қидириш, топиш ва тарқатиш эркинликларини ўз ичига олади. Кейинги даврлар мобайнида АҚШ ва Европа Иттифоқи давлатларида журналистик текширувни амалга ошириш, унинг шакллари, услублари ва механизмлари конкретлаштирилди, уларни ҳаётга татбиқ этиш бўйича ташкилий-ҳуқуқий чоралар қабул қилинди.

Хусусан, Швейцариянинг “Жамоатчиликни хабардор қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 15-моддасида белгилаб қўйилган қоидалар бўйича, журналистлар ва парламентга кирувчи партияларга

улар ўтказадиган текширувларга ва ахборот йиғишларида имкон қадар кўмаклашиш лозим. АҚШда журналистик текширувларни амалга оширувчи Журналистлар ассоциацияси фаолият юритади. Ассоциация давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширадиган журналистлар ва оммавий ахборот воситалари ишларини ҳар томонлама ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди.

Хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва тажрибасини ўрганиш шундан далолат берадики, бу давлатларда жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг тартиб-тамомойиллари ягона қонунчиликда жамланмаган. Шундай бўлса-да, махсус қонунларда жамоатчилик назоратининг айрим шакллари батафсил тартибга солинган ва уларни таъминлаш бўйича махсус органлар тузилган бўлиб, ушбу институт йиллар давомида шаклланиб келган.

2.6.

Фуқаролик жамиятида ҳуқуқий маданият

Демократик ислохотларнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан аҳолининг *сиёсий-ҳуқуқий онги ва маданиятига* боғлиқдир. Бунда аҳолининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларига, қонунларга ҳурмат муносабатида бўлишини, унинг конституцион ҳуқуқларини англашини, Ватан тақдирига, мамлакатда ва дунёда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик туйғуси билан қарашини шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Жамият ҳуқуқий маданиятининг юқори даражада бўлиши аҳолининг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги фаоллигини, унинг белгилаб олинган мақсадларга муваффақиятли эришишга қизиқиши ва масъулиятини, юз бераётган ўзгаришларга дахлдорлик туйғусини ошишига ёрдам беради, муҳим қарорлар қабул қилиш жараёнида фуқароларнинг иштирокини жиддий кенгайтиради.

Ҳуқуқий маданият тушунчаси

Давлат жамиятнинг барча соҳаларини ва уларда кишиларнинг хулқини тартибга солишда ҳуқуқий маданиятнинг ролига алоҳида аҳамият беради. Чунки шахс кўп жиҳатдан қонунларга тегишли жазо ҳақида билиши сабабли эмас, балки унинг ўзи бундай ҳаракатни ҳаётий тамойилларга номуносиб ва зид ҳисоблагани боис риоя қилади. Бинобарин, ҳуқуқий маданият қонунларда кўзда тутилган нотўғри хатти-ҳаракатлар учун жавобгарликдан кўра ижтимоий муносабатларни тартибга солишда катта роль ўйнайди.

Ҳуқуқий маданият ижтимоий муносабатларни тартибга солиш асносида сиёсий, миллий, ахлоқий ва эстетик маданиятлар билан биргаликда таъсир кўрсатади. Шу сабабли мазкур тушунчани, унинг таркибий қисмларини ва вазифаларини аниқлаб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Юристарларнинг “ҳуқуқий маданият” тушунчасининг ҳуқуқий табиатига оид фикрлари ва таърифлари деярли бир-бирларига ўхшаш. Масалан, В.В.Лазаревнинг ҳисоблашича, “жамиятнинг ҳуқуқий маданияти жамият ҳуқуқий ҳаётининг сифатий ҳолатидир. У ҳуқуқий ҳужжатларнинг, ҳуқуқий ва ҳуқуқни қўллашга доир фаолиятнинг, шахснинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий ривожланиши мукаммалигининг эришилган савиясида ҳамда ижтимоий ривожланиш ва жамият мавжудлиги шароитларини сақлаб туришга ижобий таъсир қилувчи шахснинг хулқи эркинлиги даражасида ва унинг давлат билан ўзаро масъулиятларида намоён бўлади¹⁶¹.

С.Алексеев тавсифига кўра, ҳуқуқий маданият деганда, жамият ҳуқуқий ҳаётининг ижтимоий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий тузуми натижасидаги сифатий ҳолати тушунилади. Бу ҳолат ҳуқуқий фаолиятнинг, юридик ҳужжатларнинг, ҳуқуқий онгининг ва умуман субъект (инсон, турли гуруҳлар, барча аҳоли)нинг ҳуқуқий ривожланиши ҳамда *давлат ва фуқаролик жамияти томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланиши* даражаларида ўз ифодасини топади¹⁶².

Мазкур тушунчага меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам таърифлар берилган. Уларга мувофиқ, ҳуқуқий маданият – бу ҳуқуқий билимлар

Аҳолининг ҳуқуқий тарбиясини тубдан яхшилаш, унинг ҳуқуқий маданият даражасини ошириш, ҳуқуқий ахборотнинг кенг майдонини яратиб бериш — ҳуқуқий давлатнинг қарор топишида муҳим йўналишдир.

И. Каримов

¹⁶¹ Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси: Дарслик / В.В. Лазарев таҳрири остида – М : Юристъ, 2001. — 137-бет.

¹⁶² Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / С.С. Алексеев таҳрири остида.

¹⁶³ Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1997 й.ги қарори билан тасдиқланган).

(ҳуқуқ масалалари юзасидан фуқароларнинг хабардорлиги, уларнинг қонунларни билишлари), ҳуқуқий ишонч (фуқароларнинг қонунларни ҳурмат қилиш, риоя этиш ва бажаришга тайёрликлари), фаол амалий фаолият (фуқароларнинг амалдаги қонунчилик доирасидаги ҳулқи), ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасизлик (ҳуқуқбузарларга нисбатан фаол фуқаролик ёндашуви) йиғиндисидир¹⁶³.

Ҳуқуқий маданият деганда, ҳуқуқий билимлар, уларни қўллаш олиш қобилияти (маҳорати), қонунларни ҳурмат қилиш, уларга риоя этиш, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мукамаллиги ва ҳозирги кун талабларига ва амалга оширилаётган ислохотларга мувофиқлиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётида қонунийлик тамойилига амал қилиш, юридик фан ва амалиёт ютуқлари тушунилиши лозим.

Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У – қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У – одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани – турли мижозларни ҳал қилишда қонунга ҳилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир.

И. Каримов

Бундай таъриф ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо қилишга муҳим таъсир кўрсатувчи ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти ва вазибаларини тўла акс эттиради.

Бинобарин, ҳуқуқий маданият қуйидаги бир-бири билан ўзаро боғлиқ таркибий қисм (элемент)лардан иборат бўлади:

- » фуқароларнинг ҳуқуқий билимлари ва уларни қўллаш маҳорати ҳамда уларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишига ва қонун доирасида ҳаракат қилишига тайёр эканлиги билан ўз ифодасини топадиган ҳуқуқий фаоллиги;
- » қабул қилинаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мукамаллиги, сифати, асосланганлиги ва уйғунлиги билан ифодаланадиган қонун ижодкорлиги фаолияти;
- » ҳуқуқни қўллаш амалиётининг сифати, қонунларга ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларга риоя қилишлари билан ифодаланадиган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва суд органларининг фаолияти;
- » суд-ҳуқуқ соҳасида муаммоларни тадқиқ қилишга ва уларни олдиндан аниқлашга ҳамда жамиятнинг замонавий талабларига мос бўлган таклиф-тавсиялар ишлаб чиқишга йўналтирилган юридик фан;
- » ижтимоий-ҳуқуқий тажриба ва бошқалар асосида ҳуқуқий кўрсатмаларни қабул қилиш, шарҳлаш, қўллаш бўйича юридик амалиёт.

Хуқуқий маданият таркибий қисмларининг келтирилган рўйхати тугал эмас. Умуман олганда, улар жамиятнинг хуқуқий тизимига қириб, қонунийлик тартиботини, хуқуқ субъектларининг тўғри хатти-ҳаракатларининг йиғиндиси бўлган ижтимоий муносабатларнинг қай даражада йўлга қўйилганлиги аҳволини белгилайди.

Дарҳақиқат, келгусида умуман *аҳолининг хуқуқий маданияти даражасини баҳолаш меъёрларини* ишлаб чиқиш зарур. Чунки хуқуқий маданият ҳолатини таҳлил этиш уни юксалтириш механизмларида мавжуд бўшлиқларга эътиборни қаратишга, ушбу соҳада амалга ошириладиган тадбирлар сифатини ҳамда давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтларининг бу жараёнлардаги иштироки даражасини аниқлашга, мазкур йўналишдаги ишларни янада такомиллаштириш мақсадида таклифлар ишлаб чиқишга имкон беради.

Юридик адабиётда хуқуқий маданиятнинг турлари уларни ифодаловчиларга қараб фарқланиб, улар жамиятнинг хуқуқий маданияти, шахснинг хуқуқий маданияти, касб эгалари (профессионал) хуқуқий маданияти сифатида намоён бўлади.

Жамиятнинг хуқуқий маданияти – бу инсоният томонидан хуқуқ соҳасида тўпланган ва жамиятнинг хуқуқий воқелигига мансуб бўлган кадриятлар тизимини акс эттирувчи умумий маданиятнинг қисмидир.

Шахснинг хуқуқий маданияти – бу ҳар бир кишининг ўз фаолиятида ва хуқуқий онгида субъектив тарзда шаклланган хуқуқий билим, яъни амалдаги хуқуққа нисбатан муносабатни ифодаловчи тасаввурлар, қарашлар ва туйғулар йиғиндисидан намоён бўлади.

Маълумки, фуқаро унинг ишида, кундалик турмушида ва ўз оиласида хуқуқий билимларнинг энг кам қисмидан фойдаланади. Бу билимлар, одатда, конституция, меҳнат, оила, фуқаролик, тадбиркорлик хуқуқларига оид бўлади. Фуқароларнинг кенг юридик билимларга эга бўлишлари ҳам хуқуқий маданиятнинг юқори даражасини аниқламайди, чунки хуқуқий маданият нафақат хуқуқий билимларни, балки уларни қўллаш олиш ва хуқуқий фаолликни намоён қилиш маҳоратини ўзида мужассамлаштиради.

Касбий (профессионал) ҳуқуқий маданият шундай кишилар гуруҳига хос бўладики, улар махсус маълумот ва амалий тайёргарлик талаб қиладиган юридик фаолият билан касб тариқасида шуғулланади. Бундай гуруҳ касбий фаолиятнинг тегишли соҳаларидаги ҳуқуқий ҳодисаларни юқорироқ даражада билиш ва тушуниш билан ажралиб туради.

Ҳуқуқий маданиятнинг бундай тавсифи тўла ҳолда асосий вазифалари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий тартиб ва қонунийликни таъминлаш бўлган юристлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ҳамда суд органлари ходимларига мансуб бўлади. Улар қонун ва қонуности ҳужжатларининг зарурлигига, ижтимоий фойдалилигига, ҳуқуқнинг адолат мезони сифатида аҳамиятига қатъий ишончга эга бўлишлари ҳамда кундалик фаолиятда ҳуқуқий воситалардан фойдаланишни билишлари зарур.

Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги, муҳим давлат қарорларини қабул қилишдаги фаоллигининг ошиши аҳолининг нафақат ҳуқуқий маданиятини, балки сиёсий маданиятини ҳам шакллантириш заруратини белгилаб беради.

Сиёсий маданият тушунчаси

Тадқиқотчиларнинг аксарияти таъкидлашича, сиёсий маданиятнинг етарли даражасига эга бўлиш шахсга сиёсий вазият ҳақида яхши хабардор бўлиш, бўлиб ўтаётган воқеаларга тўғри баҳо бера олиш, улар тўғрисида ўз фикрига эга бўлиш ва моҳирлик билан керакли танловни амалга ошириш имкониятларини беради.

Сиёсий маданият ҳуқуқий маданият билан чамбарчас боғлиқдир, чунки фуқароларнинг, давлат органлари ва институтларининг фаолияти ҳуқуқий муносабатлар доирасида амалга оширилади.

Сиёсий маданият инсон ва жамиятнинг қадриятлар, йўл-йўриқлар ва эътиқодни ўз ичига олган сиёсий ривожланиши натижаси бўлиб, кишининг сиёсий тизимга бўлган муносабатини шакллантиради. Сиёсий маданият даражаси сиёсий тизимнинг

сифатини, фуқаролар, ижтимоий гуруҳлар, давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтларининг сиёсий хабардорлигини ҳамда сиёсий хулқини акс эттиради. Бу эса жамиятнинг сиёсий ҳаёти асосларининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади ва бошқарувнинг самарадорлигини белгилайди.

Юридик адабиётда сиёсий маданият бир-бири билан ўзаро боғлиқ сиёсий тажриба, сиёсий хулқ ва сиёсий онг каби тузилмавий таркибий қисмлардан иборат, деб тавсифланади.

Сиёсий тажриба узоқ вақт давомида юзага келади. У умуммиллий ва миллий қадриятларни, халқ анъаналари ва урф-одатларини, сиёсий муносабатларнинг тарихий ривожланишини, сиёсий анъаналарга мувофиқ қабул қилинадиган қонун ва меъёрларни қамраб олиб, пировардида сиёсий онгни шакллантиради.

Сиёсий онг сиёсий маданиятнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, кишиларнинг сиёсий билимлари, эътиқоди, йўл-йўриқлари йиғиндиси сифатида намоён бўлади ва улар асосида шахснинг сиёсий хулқи шаклланади.

Илмий адабиётларда қайд этиладики, сиёсий маданиятнинг шаклланишига мамлакатнинг геосиёсий ҳолати, миллий маданият хусусиятлари, миллий қадриятлар, анъаналар, жамиятнинг сиёсий структураси ва бошқалар таъсир кўрсатади. Шунинг билан бирга, аҳолининг сиёсий маданиятини шакллантириш турли усуллар ва йўللар билан амалга оширилади. Улар жумласига сиёсий қарорлар ва қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиш орқали *давлатнинг* амалга ошираётган фаолияти, *сиёсий партияларнинг* фуқаролар сиёсий онгини шакллантиришга қаратилган ишлари ҳамда фуқароларнинг уларнинг дастурларига муносабатлари, *оммавий ахборот воситаларининг* мамлакатда ва дунёда юз бераётган сиёсий жараёнлар тўғрисида фуқароларни хабардор қилишлари, уларнинг ҳуқуқий хабардорликларини оширишлари, *жамоат бирлашмалари, ҳаракатлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларининг* аҳолини ўз фаолиятларига жалб қилишлари, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишлари, шунингдек демократик ислохотлар доирасида амалга оширилаётган муҳим вазифаларни муҳокама қилишга қаратилган ташвиқот-маърифат ишларини олиб боришлари киради.

Бугун амалга оширилаётган барча ислохотларнинг диққат-марказида инсон ва унинг манфаатлари турибди. Шу сабабли аҳолининг сиёсий маданиятини ва онгини юксалтириш муҳим аҳамият касб этади, ҳар бир шахснинг фикри ва манфаатларини ҳисобга олишни, мунозарали ва муаммовий масалаларни ҳал этишга мутаносиб ёндашувни таъминлайди, кишиларнинг у ёки бу ҳаракатларнинг натижаларига қизиқишлари ва масъулиятларини оширади.

Шу билан бирга, сиёсий маданиятни шакллантириш ва унинг юқори даражасига эришиш, айниқса, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар бошида турган, сиёсий институтларга раҳбарлик қилаётган давлат бошқарувининг мансабдор шахслари фаолиятида муҳим ўрин тутаяди. Зеро, демократик ҳуқуқий давлатни қуриш жараёнида амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг мазмун ва моҳиятини тушунмаслик, шахсий ғаразли мақсадларни кўзлаб миллий манфаатларга эътиборсизлик салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шу боисдан аҳолининг сиёсий билимлари, қадриятлари ва эътиқодини шакллантириш учун лозим бўлган шароитларни яратиш, фуқароларнинг сиёсий онги ва маданиятини юксалтириш, уларнинг муҳим масалаларни ҳал этишда иштирок этишлари, мамлакатда ва унинг ташқарисида бўлиб ўтаётган сиёсий воқеаларни мустақил тушуниб олишлари қобилиятини ошириш учун тегишли тадбирлар самарадорлигини ошириш муҳим ўрин тутаяди.

Инсон ҳуқуқлари маданияти тушунчаси

Ўз ҳуқуқ ва манфаатларини самарали ҳимоя қилиш учун ҳар инсон юридик билимга эга бўлиши, уларнинг мазмунини ва амалга ошириш механизмларини тушуниши лозим, яъни ҳуқуқий маданиятнинг муайян даражасига эга бўлиши керак.

Жамият ва ҳуқуқнинг ривожланиши инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш асосий вазифаларидан бири бўлган

демократик институтларнинг пайдо бўлиши ҳамда кенгайиши билан бир вақтда бўлиб ўтади. Бу ўз навбатида жамият ҳуқуқий маданиятининг янги поғонасини – инсон ҳуқуқлари маданиятини яратади. Ҳар икки тушунча бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва ўхшаш бўлса-да, улар бир-биридан фарқ қилади.

Инсон ҳуқуқлари маданияти жамиятнинг ҳуқуқий маданияти билан чамбарчас боғлиқ ва инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда уларни ҳимоя қилиш йўллари тўғрисида билимларининг йиғиндисидир ҳисобланади.

Амалиётчилар фикрича, “ҳуқуқий маданият” ва “инсон ҳуқуқлари маданияти” тушунчалари айнан ўхшаш эмас, лекин улар жамият маънавий маданиятининг таркибий қисмлари сифатида мураккаб узвий бирликда туради. Шу билан бирга, инсон ҳуқуқлари маданияти ҳуқуқий маданиятнинг шаклланишида ғоят муҳим аҳамиятга эга ва инсон ҳуқуқлари кафолатларига мансуб омил сифатида хизмат қилади¹⁶⁴.

Халқаро ташкилотлар доирасида инсон ҳуқуқларини ўргатиш соҳасида фуқароларни демократик жамиятда фаол иштирок этиш учун зарур бўлган билимлар, малака ва маҳорат билан таъминлашга ҳамда халқаро миқёсда ҳамжиҳатликка ва тинчликка эришишга, инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ахлоқ меъёрларини ва қадриятларни англашнинг рағбатлантиришга қаратилган тавсиялар ва дастурлар қабул қилинади.

Хусусан, БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан “Инсон ҳуқуқлари соҳасида ўқиш-ўқитишнинг халқаро йили” номли № 62/171-сонли резолюция қабул қилинди. Мазкур резолюциянинг амалий аҳамияти шундан иборатки, резолюция барча давлатлар БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида тадбирларини кенг ёритишга саъй-ҳаракатлар қилишга ва тегишли халқаро ҳужжатларни тарқатишга биринчи навбатда эътиборни қаратишга ҳамда таълим муассасалари дастурларига инсон ҳуқуқлари тўғрисида материалларни киритишга даъват этади.

Халқаро ташкилотларнинг ўқиш-ўқитиш, хабардор қилиш соҳасидаги тавсияларини ҳамда дастурларини амалга ошириш инсон

Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, фақат ахлоқ, жамоат тартиби, умумий фаровонликнинг одилона талабларини қондириш мақсадида қонунда белгиланган чеклашларга риоя этиши керак.

Инсон ҳуқуқлари умуҷаҳон Декларациясининг 29-моддаси

ҳуқуқлари ва мажбуриятларини англашга, демократик фуқаролик ҳис-туйғусини шакллантиришга, фуқароларнинг масъулиятини оширишга қаратилган. Декларация ҳар бир кишининг ҳаёт, эркинлик ва шахсий дахлсизликка, қонун томонидан тенг ҳимояланишга, давлат ишларини бошқаришда иштирок этишга бўлган ҳуқуқларини эълон қилади.

Халқаро ҳужжатларнинг тамойиллари ва меъёрларининг иштирокчи давлатлар томонидан бажарилиши мажбурий бўлиб, уларнинг ички қонунчиликка изчиллик билан жорий қилиш, уларнинг қоидалари тўғрисида билимларни аҳоли ўртасида тарқатиш, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тушунтириш муҳим бўлиб, бу тадбирлар умумбашарий қадриятларнинг кишилар онгида мустаҳкам ўрнашишига, *инсон ҳуқуқлари маданиятининг* шаклланишига ёрдам беради.

Аҳолининг сиёсий-ҳуқуқий онгини ва маданиятини юксалтиришга йўналтирилган тарғиботни самарали ташкил этишда таълим муассасалари, давлат органлари ва уларнинг ҳуқуқ-тарғибот бўлинмалари билан бир қаторда *фуқаролик жамияти институтлари* ҳам муҳим роль ўйнайди.

Жамоат ташкилотлари аҳолининг муайян мақсадли гуруҳларини (ёшлар, хотин-қизлар, тадбиркорлар ва ҳоказо) ҳуқуқий маданияти ва уларнинг фуқаровий фаоллигини оширишда самарали фаолият олиб бормоқдалар. Шу билан бирга, фуқароларнинг амалдаги қонунчиликда хабардорлиги даражасининг оширишида *фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари* томонидан тузилган маслаҳат марказларининг вазифалари ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Аҳолининг ҳуқуқий онгини юксалтиришда *оммавий ахборот воситалари* муҳим роль ўйнайди. Оммавий ахборот воситалари фуқаровий фаолликни таъминлаш, маънавий қадриятларни шакллантириш, аҳолининг одоб-ахлоқ ва маданиятини ошириш бўйича мунтазам фаолият олиб боради.

Оммавий ахборот воситалари фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан фарқли равишда аҳолига ахборот бериш, унга долзарб ҳуқуқий маълумотни етказиш, муайян масалалар юзасидан фикр ва фаол ёндашувни шакллантириш бўйича доимий тарзда ишлар олиб боради. Умуман, фуқаролик жамияти институтларининг фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини кучайтиришда роли ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

3.1.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

III БОБ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, ўз олдига эркин, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Мазкур мақсадга эришиш жараёнида босқичма-босқич фуқаролик жамиятининг таркибий институтларини, хусусан, унинг муҳим бўғини ҳисобланган нодавлат нотижорат ташкилотларининг жамият ҳаётидаги ролини ошириш борасида туб ислохотлар амалга ошириб келинмоқда.

Бинобарин, самарали фаолият юритадиган нодавлат нотижорат ташкилотларини шакллантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Шу мақсадда, мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ Конституциямизда нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятига доир асосий тамойилларнинг мустаҳкамлаб қўйилгани барча аҳоли қатламлари манфаатларини акс эттирадиган бундай ташкилотлар кенг тармоқларининг ривожланиши учун қулай шароит яратди. Мамлакатимизни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг роли ва аҳамиятини кучайтиришга, фуқароларнинг

Конституциянинг қабул қилиниши, ўтган йиллар мобайнидаги жўшқин қонунчилик фаолияти ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг барча фуқаролар қонун олдида тенглигини, қонуннинг устуворлигини кафолатлайдиган мустаҳкам негизларини яратиш имконини берди.

И. Каримов

энг муҳим социал-иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қаратилган 200 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилингани ҳам бу соҳа ривожига бўлган катта эътиборни кўрсатади.

Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини демократлаштириш ва эркинлаштириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш жараёнидаги кенг иштирокини таъминлаш юзасидан ҳам салмоқли ишлар амалга оширилди. Хусусан, ушбу институтлар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIII боби жамоат бирлашмалари фаолиятининг конституциявий асосларига бағишланган бўлиб, унда ушбу ташкилотларнинг турлари, фаолият кўрсатиш тартиби, уларнинг давлат ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслардан мустақиллиги каби тамойиллар мустаҳкамлаб қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 56-моддасида “Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади”, деб белгилаб қўйилди¹⁶⁵.

Шунингдек, Конституциямизнинг бошқа моддаларида ҳам фуқаролик жамияти институтлари фаолиятига оид бўлган конституциявий тамойил ва қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган. Хусусан, Асосий Қонунимизнинг 34-моддаси Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эга эканлигини эътироф этиш билан бирга, сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмаслигини белгилаб қўйган. Асосий Қонунимизнинг 12-моддасида Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланиши ҳамда ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги конституциявий тамойил ўз ифодасини топган.

¹⁶⁵ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. –Б.11.

Фуқароларнинг бирлашишга бўлган конституциявий ҳуқуқлари ёки халқаро ҳужжатлар терминологияси билан айтганда, бошқалар билан бирга муайян ассоциацияларга уюшишга бўлган ҳуқуқлари ўз ичига: фуқароларнинг умумий манфаатларини ҳимоя қилиш ва умумий мақсадларга биргаликда эришиш асосида ихтиёрий равишда тузиладиган нодавлат нотижорат ташкилотларининг ташкил этиш ҳуқуқини ҳамда мавжуд нодавлат нотижорат ташкилотларига кириш ёки ундан чиқиш ҳуқуқини қамраб олади.

Муайян нодавлат нотижорат ташкилоти фаолиятида қатнашиш ёки қатнашмаслик ҳар бир фуқаронинг шахсий иши ҳисобланади. Фуқароларни нодавлат нотижорат ташкилотига аъзо бўлиб киришга мажбурий тарзда ундаш ёки ундан чиқишга тўсқинлик қилиш ҳуқуққа зид фаолият деб тан олинади. Бундан ташқари, Конституциянинг 18-моддасида Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенг эканликлари белгилаб қўйилган.

Асосий Қонуннинг 35-моддасида эса ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлиги эътироф этилган.

Шу билан бирга, нодавлат нотижорат ташкилотларига уюшиш эркинлиги муайян чегаралар доирасида амалга оширилади. Бунда мазкур ҳуқуқдан жамиятга қарши мақсадларда фойдаланиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан, “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолиятини ҳамда махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади”¹⁶⁶.

Юқоридаги конституциявий тамойиллар қатор қонун ҳужжатларида янада ривожлантирилди. Хусусан, “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги, “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари

¹⁶⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 40-б.

ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги, “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги, “Жамоат фондлари тўғрисида”ги, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги ва бошқа бир қатор қонунлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон ва қарорлари, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қонуности ҳужжатлари шулар жумласидандир.

Мазкур ҳуқуқий асосларнинг яратилиши мамлакатимиз миллий қонунчилик тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятига оид ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишининг мустақил соҳасини юзага келиши билан бирга, унга тизимлилик тусини ҳам берди. Юқоридагилар билан бирга, нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ масалалар ўз ичига конституциявий, фуқаролик, маъмурий, жиноий ҳуқуқ меъёрларини қамраб олувчи бутун қонунчилик тизимининг шаклланишига ҳам имконият туғдирди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги ижобий жараёнларнинг тамал тоши сифатида 1991 йилда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонунини кўрсатиб ўтиш мумкин. Мазкур қонунда илк маротаба жамоат бирлашмаси (ташкilotи) институтига ҳуқуқий таъриф берилиши билан бирга, уни ташкил этиш мақсади, фаолияти тамойиллари ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятлар доираси белгилаб берилди. Қонунда белгилаб қўйилган шакллардаги ҳар қандай жамоат ташкилотини камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузиш тартиби мустақкамлаб қўйилди¹⁶⁷.

Мазкур Қонуннинг 1-моддасига биноан, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, жисмоний тарбия-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари деб эътироф этилади.

Ушбу қонунга мустақиллик йилларида киритилган бир қатор

¹⁶⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг Ахборотномаси. 1991. –№4. –76-модда.

Ўзгартишлар баробарида жамиятда олиб борилаётган ислохотларга ҳамоҳанг тарзда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доираси ҳам кенгайиб борди. Қонунга биноан, улар ўзларининг ички тузилмасини, мақсади, фаолият олиб бориш шакли ва усулларини танлашда ҳамда низомларини қабул қилишда мустақил эканликлари белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда ННТлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари фаолиятига оид асосий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

№	Қонуннинг номи	Қабул қилинган йили
1.	Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддаси “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”	1992
2.	Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонуни	1992
3.	Ўзбекистон Республикасининг “Касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни	1992
4.	Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Қонуни	1996
5.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий бирлашмаларнинг низомларини қайд қилиш тартиби тўғрисида”ги Қарори	1999
6.	Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуни	1999
7.	Ўзбекистон Республикасининг “Ижтимоий жамғармалар тўғрисида”ги Қонуни	2003
8.	Ўзбекистон Республикасининг “ННТлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни	2008

№	Қонуннинг номи	Қабул қилинган йили
9.	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Кенгашларининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қўшма Қарори	2007
10.	Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрирда)	2013
11.	Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрирда)	2013
12.	Ўзбекистон Республикасининг “Иштимой шериклик тўғрисида”ги Қонуни	2014

Нодавлат нотижорат ташкилотлари манфаатларига дахлдор бўлган масалалар давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тегишли нодавлат нотижорат ташкилотларини иштироки ёки келишуви асосида ҳал этиладиган бўлди. Шу билан бирга, давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаши, уларнинг фаолиятига ҳар томонлама қўмаклашиши, хусусан, солиқ ва бошқа масалаларда имтиёзлар бериши лозимлиги белгилаб қўйилди.

Давлатимиз раҳбарининг 2005 йил 23 июнда қабул қилинган “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга қўмаклашиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида кўзда тутилган комплекс чора-тадбирларнинг амалга оширилиши ушбу ижобий жараёни ривожлантириш, ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал этишда фуқаролик жамияти институтлари родини кучайтириш, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий, социал ва ишбилармонлик фаоллигини оширишга ёрдам бермоқда.

2007 йилда қабул қилинган “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонун нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий асослари,

давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ижтимоий ҳамкорлиги ривожланишининг яхлит бир тизимини белгилаб берди.

2008 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати Кенгашларининг “Нодавлат нотижорат ташкилотларини, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қўшма Қарори қабул қилингандан сўнг бу жараён янада жадаллашди. Ушбу ҳужжатга биноан мамлакатимиз олий қонунчилик органи ҳузурида Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди ҳамда ушбу фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси ташкил этилди.

Халқро тажриба шуни кўрсатадики, кучли фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун шакланган ҳуқуқий база, давлатнинг фуқаролик институтларига ёрдам бериши, хусусан, молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши, уларнинг давлат органлари билан ўзаро ҳамжиҳатлиги, қўллаб жамоат ташкилотлари самарали фаолият кўрсатишида муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда ушбу йўналишларда муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Шуниси муҳимки, фуқаролик жамияти соҳасида фаоллик кучаймоқда. Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий юксалтириш, аҳоли турли қатламларининг ҳокимият органлари билан самарали алоқаларини мустаҳкамлашда фуқаролик жамияти институтлари ролини ошириш учун зарур чора-тадбирлар кўрилмоқда. Жумладан, бунда халқро ва республика конференцияларининг ўтказилиши ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу каби тадбирлар натижасида давлат ва жамият ўртасидаги амалий мулоқот ривожланмоқда.

Президентимиз Ислам Каримов томонидан илгари сурилган Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси ушбу муҳим соҳада ислохотларнинг янги босқичини бошлаб берди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари фуқаролик жамияти институтлари тизимида муҳим ўрин тутлади. ННТлар фаолияти мамлакатимизни ривожлантириш шартлари ва халқро стандартларга мос қонунчилик базаси билан таъминланган бўлиб, уларни давлат томонидан самарали қўллаб-қувватлаш механизми яратилган. 2007 йилда қабул қилинган ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг низомда белгиланган фаолиятни амалга ошириш мақсадида зарур

ахборотни олиш учун давлат органларига мурожаат қилиш, давлат органларининг ғайриқонуний қарорлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлигидан ҳимояланиш ҳуқуқи мустаҳкамланган “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун жамиятимизда уларнинг мақомини янада мустаҳкамлади.

ННТларнинг янада ривожланишига кўмаклашиш мақсадида 2005 йилда ташкил этилган Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси ижтимоий аҳамиятга эга лойиҳалар ва дастурларни амалга оширишда уларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштироқда, бу борада ҳар томонлама ёрдам кўрсатмоқда.

Пировард натижада эса, Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш доирасида ишлаб чиқилаётган қонун лойиҳаларини жамоатчилик томонидан муҳокама этиш ҳамда экспертизадан ўтказишда ННТлар фаоллиги ошмоқда.

“Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси”да фуқаролик жамияти ривожланишининг куйидаги устувор йўналишларини кўрсатиб берди:

биринчидан, фуқаролик жамияти институтларининг янада ривожланишига эришиш, амалга оширилаётган ислоҳотларимизнинг очиқ-ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлашда, уларнинг ролини кучайтиришда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳимдир. Ушбу қонунда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш каби масалалар бўйича ҳуқуқий меъёрларни амалда жорий қилиш назарда тутилган;

иккинчидан, маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий

бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, унинг давлат бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтириш муҳим аҳамият касб этади;

учинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан қонун ҳужжатлари ижроси назоратини жамоатчилик ва фуқаролик институтлари томонидан амалга оширишнинг самарали ҳуқуқий механизмларини яратиш, амалиётга дунёда тан олинган жамоат назорати турлари ва шаклларини татбиқ этиб, уларни амалга ошириш механизмларининг ҳуқуқий асосларини яратиш зарур;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасида миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш давр тақозосидир. Ушбу дастур, энг аввало, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, жамиятда инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантириш ва амалдаги қонунларга риоя этилиши устидан жамоатчилик мониторингини олиб боришга қаратилган чора-тадбирларни ўзида мужассам этади;

бешинчидан, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳолини, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш ва шу каби катта ижтимоий аҳамиятга молик бошқа масалалар бўйича муҳим давлат дастурларини амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирокининг ҳуқуқий асосларини яратиб берадиган қонун ҳужжатлари мажмуасини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Хусусан, атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг роли ва ўрнини белгилашга қаратилган “Экологик назорат тўғрисида”ги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб келмоқда.

Кўриниб турганидек, Концепцияда амалга оширилаётган демократик ислохотларни чуқурлаштиришда фуқаролик жамияти институтларининг ролини ошириш, уларнинг ошкоралиги ва самарадорлигини таъминлаш, давлат ҳамда жамият қурилишида

Турли сиёсий ва ижтимоий ҳаракатлар, нодавлат тузилмаларининг фаол, энг муҳими, амалий фаолияти учун кенг ҳуқуқий макон вужудга келтирилди. Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот сақлаб қолинди ва мустаҳкамланди.

И. Каримов

мазкур институтлар иштирокини кенгайтиришга доир тизимли чора-тадбирлар белгилаб берилган.

Шу мақсадда давлатимиз раҳбари илгари сурган қатор муҳим қонунчилик ташаббуслари асосида қонунлар мажмуи, хусусан, “Ижтимоий шериклик тўғрисида” ҳамда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунларнинг лойиҳалари ишлаб чиқилди. Бир қатор хорижлик экспертлар халқаро тажриба ва мамлакатимизни жадал ривожлантириш хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ишлаб чиқилган ушбу қонунчилик ҳужжатларининг қабул қилиниши бу борада белгиланган вазифаларни амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлайдилар.

Масалан, Концепция доирасида ишлаб чиқилган ва 2014 йилда қабул қилинган “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар масалаларни ҳал этиш, аҳоли турли қатламларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш кўзда тутилган. “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун лойиҳаси эса мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият ҳамда фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган.

Хорижий экспертларнинг фикрига кўра, Ўзбекистонда ижтимоий шериклик ва қонунчилик ижроси таъминланишининг жамоатчилик назорати бўйича катта тажриба тўпланган. Шунингдек, улар фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг барча жиҳатлари акс эттирилаётган махсус қонунларнинг ишлаб чиқилиши жаҳон амалиётида янгилик эканини таъкидлайдилар. Ушбу қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишга барча фуқаролик жамияти институтлари жалб этилгани, мазкур лойиҳаларнинг жамоатчилик томонидан кенг муҳокама этилгани ҳам ўзига хос тажриба сифатида баҳоланди. Мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари, сиёсий партиялар, бошқа жамоатчилик ташкилотларининг 1400 нафар вакили, шунингдек, чет эллик мутахассислар иштирокида қарийб юзта конференция, семинар ва давра

сухбатлари ўтказилди. Қонунлар лойиҳалари муҳокамасига бағишланган мазкур тадбирлар якуни бўйича 1000 дан ортиқ таклиф умумлаштирилиб, парламент комиссияларига кўриб чиқиш учун тақдим этилди.

“Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантиришга йўналтирилган ушбу қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда эксперт сифатида мен ҳам иштирок этдим, – деб таъкидлайди Нотижорат ҳуқуқи халқаро марказининг Марказий Осиё бўйича дастури директори Элизабет Уорнер. – Мазкур қонун лойиҳалари давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги ҳамкорликни янада чуқурлаштиришда амалий механизмлар сифатида хизмат қилиши, янада самарали мулоқот учун муҳим омил бўлишига ишонаман. Фуқаролик жамияти институтлари мамлакатингизда ижтимоий йўналтирилган турли лойиҳаларни амалга оширишда давлатнинг ҳамкорлари ҳисобланади, қонунчилик базасининг такомиллаштирилиши эса бу ҳамкорликни янада самарадор бўлишини таъминлайди”.

Хорижлик экспертларнинг фикрича, фуқаролик жамияти иштирокида янги қонунлар лойиҳаларини пухта ишлаб чиқишнинг бундай самарали механизми Ўзбекистонда одамларнинг фуқаролик фаоллиги ортиб бораётгани, уларнинг онгида жамиятимизда рўй бераётган ижобий ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси шаклланаётганидан ёрқин далолат беради. Мисол учун, Нотижорат ҳуқуқи халқаро маркази вице-президенти Натали Боржеллининг (АҚШ) эътирофи этишича: “Халқаро жамоатчилик Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотларни катта қизиқиш билан кузатиб бормоқда. Ушбу ислохотлар жадал тус олиб, фуқаролик жамиятининг ривожланишига кўмаклашадиган қонунчилик янада такомиллашиб бораётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бунинг учун мамлакатингизда сиёсий эркинлик мавжудлиги катта аҳамиятга эгадир. Мен “Ижтимоий шериклик тўғрисида” ва “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунлар лойиҳаларини экспертизадан ўтказишда бевосита иштирок этдим. Шуни айтишим мумкинки, бу қонунлар ўз мазмун-моҳиятига кўра ноёб ҳисобланади, уларда фуқаролик жамияти ва унинг барча институтларини ривожлантиришнинг муҳим асослари ифодаланган”.

“Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси” эълон қилингандан буён ўтган давр мобайнида унинг ижросини таъминлаш мақсадида яна бир қатор ишлар амалга оширилди. Чунончи,

Демократик қадриятлар ва инсонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг амалда муҳим омилига айланиши зарур бўлган фуқаролик институтларини, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, хусусан, маҳалланинг ҳуқуқ ва ваколатларини янада кенгайтириш ва мустақамлаш зарур.

И. Каримов

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан янги таҳрирдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги ҳамда “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари қабул қилинди ва ушбу қонунлар 2013 йилнинг апрель ойидан бошлаб кучга кирди.

Мазкур қонунларнинг янги таҳрирдаги лойиҳаларини тайёрлашда барча манфаатдор давлат органлари, ННТ, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда кенг жамоатчиликнинг таклиф-мулоҳазалари ўрганилди ҳамда инобатга олинди. Жумладан, янги таҳрирдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунда фуқаролар йиғинлари томонидан аҳолини манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлашни амалга оширишдаги иштирокини янада кенгайтиришга қаратилган янги нормалар ўз ифодасини топди, амалдаги нормаларга эса аниқликлар киритилди.

Бундан ташқари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамоатчилик назорати соҳасидаги ваколатлари кенгайтирилди. Жумладан, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига ҳудуддаги тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфатларига риоя этилиши устидан, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари томонидан коммунал хизматлар кўрсатиш сифати устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш бўйича қўшимча ваколатлар берилди. Шунингдек, жамоатчилик назоратини амалга ошириш шакллари ўз ифодасини топди.

Янги таҳрирдаги Қонунда маҳаллани хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни ривожлантириш марказига айлантиришга қаратилган қоидалар ҳам ўз аксини топди. Хусусан, фуқаролар йиғинлари томонидан ҳудудда хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга кўмаклашиш, тегишли маслаҳат марказларини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиш бўйича қўшимча ваколатлар берилди. Маслаҳат марказларининг ҳуқуқий мақоми аниқ белгиланди. Маслаҳат марказлари фаолиятини ташкил қилишда манфаатдор давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг фуқаролар йиғинлари билан ўзаро ҳамкорлигига оид меъёрлар киритилди.

Бундан ташқари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг мулк ҳуқуқи кафолатлари, йиғин ҳузуридаги асосий фаолият

йўналишлари бўйича комиссиялар фаолиятига оид муҳим қоидалар ўз ифодасини топди.

Шунингдек, янги таҳрирдаги “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги қонунда ҳам муҳим ўзгартиш ва қўшимчалар ўз аксини топди. Хусусан, фуқаролар йиғинлари раислари ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ва ўтказиш масалаларида ҳокимиятнинг вакиллик органлари, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг иштирокига оид қоидалар назарда тутилди. Чунончи, мамлакатимизда тўпланган тажрибадан келиб чиқиб, сайловни ўтказиш муддатларини белгилашга масъул орган сифатида Олий Мажлис Сенатининг Кенгаши белгиланди. Сайловни ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича ишчи гуруҳи таркибига, тегишли туман (шаҳар) халқ депутатлари Кенгашларининг депутатлари киритилиши мумкинлиги ўз ифодасини топди.

Янги таҳрирдаги Қонунда фуқаролар йиғини раиси лавозимига сайланадиган номзодларга қўйиладиган талаблар янада кучайтирилди. Жумладан, йиғин раиси этиб энг муносиб, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган ва аҳолининг ҳурмат ва ишончига сазовор бўлган фуқароларнинг сайланишини таъминлаш мақсадида, қонунда номзодларга қўйиладиган қўшимча талаблар белгиланди. Чунончи, номзодларнинг фуқаролигига қўйиладиган талаблар, маҳалла ҳудудида сайловга қадар камида 5 йил доимий равишда истиқомат қилиши, давлат органлари ёки нодавлат нотижорат ташкилотларидаги ёхуд хўжалик ва тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги муайян иш тажрибасига эга бўлиши, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлиши кабилар шулар жумласидандир.

Бундан ташқари, ишчи гуруҳлар томонидан сайловни ташкил этиш ва ўтказиш муддатлари, шунингдек сайловдан кейин фуқаролар йиғини органларини шакллантириш муддатлари аниқлаштирилди.

Бир сўз билан айтганда, амалиётга жорий этилган янги нормалар фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамиятдаги роли ва аҳамиятини янада оширишга, шу жумладан маҳаллаларда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, аҳолининг ижтимоий муҳофазага муҳтож қатламини қўллаб-қувватлашга, шунингдек, фуқаролар йиғини раиси ва унинг маслаҳатчилари сайлови тизимини янада такомиллаштириш ва демократлаштиришга қаратилган.

3.2.

Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари

Фуқароларнинг муайян ташкилотларга уюшиши қадимданок мавжуд бўлган. Турли ҳунармандчилик маҳаллалари, уюшмалар ҳамда бирлашмалар ўрта асрлар ва ундан кейинги даврда шаклланган бўлиб, жамият аъзоларини бир мақсад атрофида бирлаштиришда муҳим роль ўйнаган. Юртимиз ҳудудида ҳам ҳунармандчилик маҳаллалари, яъни уюшмалари асрлар давомида бир касб эгаларининг муайян манфаат асосида бирлаштириб турган, уларни янада фаоллаштириб, ишлаб чиқариш, савдо-сотиқнинг ривожланишига туртки берган. XIX асрга келиб бундай бирлашмаларнинг сони оша бошлаган. XX асрнинг бошларига келиб эса юртимиз ҳудудида турли кўринишдаги ижтимоий, сиёсий ва маданий бирлашмаларнинг сони анча кўпайди. Истиқлолга эришганимиздан сўнг фуқароларнинг жамоат ташкилотларига уюшиш тарихи мутлақо янги даврни бошлади. Ўзбекистонни мустақиллик йилларида шаклланган ва ривожланган жамоат ташкилотларининг вазифасини аввалги даврлар жамоат бирлашмаларига таққослаб бўлмайди. Бугунги кунда жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамиятининг муҳим институтига айланди, давлат ва жамият бошқарувида иштирок этувчи муҳим тизимга эга бўлди, фуқароларнинг ҳар жиҳатдан ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш имконига эга бўлган жамоатчилик назоратининг асосий ўзаги бўлиб қолди. Умуман, Ўзбекистонда фуқаролар бирлашмаларининг ривожланиши тарихини шартли равишда бир неча даврларга бўлиш мумкин.

Биринчиси, мустамлака бўлгунга қадар ўтган давр. Бу босқич тахминан XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган даврни қамраб олиб, деҳқонлар (миришкорлар), ҳунармандлар, халқ ичида юрувчи санъаткорларнинг нопрофессионал бирлашмаларини ўз ичига олади.

Ҳашар яъни муайян хусусий ёки ижтимоий муаммони ҳал қилишда умумий ёрдам кўрсатиш институтини ўзбек халқининг энг қадимий анъанаси сифатида, вақтинчалик меҳнат фуқаролик иттифоқи шакли, деб ҳисоблаш мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқаришнинг ўзига хос модели мавжуд бўлиб келган ва ҳозирда ҳам амал қилмоқда. Бу маҳалла институти ҳисобланади.

Иккинчиси, мустамлакачилик даври, яъни колониал босқич (1865–1917 йиллар) сиёсийлашган жамиятлардан иборат эди. Бу жамиятлар хоризм ва маҳаллий бошқарув ҳукуматининг зулмига қарши қаратилган эди. Шунингдек, манфаатлар асосида тузилган турли адабий тўғараклар (масалан зиёлилар йиғиладиган бедилхонлик, машрабхонлик, навоийхонлик кечалари)дан иборат эди. Бу даврда ҳаттоки, археология, куйловчи қушлар ихлосмандларининг маҳаллий тўғараклари, шашмақомчилар жамияти ва бошқалар тузилди. Барча тўсиқларга қарамасдан, суфийларнинг диний жамоалари ҳам фаолият кўрсатиб келган. Табиғики, мустамлакачилик ўзга ғоянинг ҳар қандай кўринишини, миллий уйғониш ва фуқаролар мустақил фаолиятини ҳар томонлама бўғишга ҳаракат қилди.

Учинчиси, мустабид шўролар тузуми даври (1917–1985 й.). Мазкур босқич совет ҳокимияти томонидан «коммунизм қуриш ишида халқнинг сиёсий фаоллигини» бутун дунёга кўрсатиш мақсадида фойдаланилди. Бу даврда қатор жамоат бирлашмалари фаолият олиб борган бўлиб, улар асосан, коммунизм мафқурасини мадҳ этиш, “совет кишиси”ни тарбиялаш мақсадидагина тузулган эди. Улар, қуйидагилардан иборат: ихтирочилар ва рационализаторларнинг илмий-техник жамияти, радиоҳаваскорлар илмий-техник жамияти, «Билим» илмий-техник жамияти; жисмоний тарбия ва спорт соҳасида «Динамо» жамияти, «Спартак» жамияти; ногиронлик бўйича – Ўзбекистон кўзи ожизлар жамияти, Ўзбекистон карлар жамияти; қизиқиш бўйича – шахматсеварлар жамияти, овчилар ва балиқчилар жамияти; профессионал соҳада – Ўзбекистон бастакорлар жамияти, Ўзбекистон архитекторлар жамияти, Ўзбекистон ёзувчилар жамияти; ташқи-сиёсий тарғибот соҳасида – тинчликни сақлаш қўмитаси, Осиё ва Африка халқлари билан бирдамлик қўмитаси; маданий-тарихий соҳада – Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни ҳимоя қилиш жамияти; гуманитар соҳада – Ўзбекистон Қизил Хоч ва Қизил Яримой Жамияти, сув (ҳавзалари) ни кутқариш жамияти ва бошқалар.

Тараққий топган давлатлар тажрибаси ва билими, уларнинг ёрдамига таяниб, шу билан бирга, ўз миллий хусусиятимизга ва халқ мафқурасига асосланиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини эъзозлайдиган янги демократик ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида анча ютуқларни қўлга киритдик.

И. Каримов

Ушбу ташкилотларнинг ҳаммаси расмий характерга эга бўлган – табиийки, буни аҳолидан сир тутиш қийин эди, зеро аҳоли орасида уларга нисбатан икки томонлама ёндашув шаклланди: бир томондан, ҳамма уларнинг зарурлигини тушунарди, бошқа томондан эса, уларнинг фойдасиз эканлигини кўришди (ёки шунга гувоҳ бўлишди). Совет ҳукумати бу бирлашмаларнинг ҳар қандай сиёсийлашувига ниҳоятда эҳтиёткорона муносабатда бўлган. Айниқса, ушбу жамоатчилик бирлашмаларига уларнинг деярли бефойда эканлигини намоён қилган аъзоликнинг «ихтиёрий-мажбурий» характери одамларнинг ғашига тегар эди.

Тўртинчиси, 1985 йилда бошланиб 1991 йилгача давом этган давр. Бу даврда «қайта қуриш» орқали «социализмни янгилаш» ғояси остида фуқаролик бирлашмаларининг ривожланган моделини қуришга ҳаракат қилинган. Лекин, вазият коммунистик режим назоратидан чиқиб кетди. Бу, *биринчидан* «жараённинг бориши»га умумий Кремль кайфиятини ва мамлакатда умумий бошқарувсизликни акс эттирди, *иккинчидан*, жамоатчилик бирлашмалари фаолиятининг ҳуқуқий механизмлари йўқлиги, ва *учинчидан*, бундай бирлашмаларни молиявий таъминлаш имкониятининг йўқлиги эди.

Аммо, шу даврда Ўзбекистонда мамлакатнинг олий раҳбарияти бошчилигидаги соғлом кучлар давлат мустақиллигига эришишда ҳақиқий маънодаги жамоатчилик бирлашмаларининг ролини инobatга олган ҳолда, уларнинг ривожланишига замин ҳозирлади. Шундай қилиб, Президент И.Каримов ташаббусига кўра, ҳали 1991 йилнинг ёзиданоқ, жамиятда хотин-қизларнинг роли ва айниқса, мамлакатда демографик вазиятнинг хусусиятларини инobatга олган ҳолда, Ўзбекистон хотин-қизлар Кўмитаси қайта тикланди. 1995 йилнинг мартдан жамоатчилик-давлат мақомини олган бу ягона ташкилот ўз структурасида вертикал иерархия тизимига эга бўлди: Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва вилоят кўмиталари – 14 та, туман кўмиталари – 170 та. Хотин-қизлар кўмиталарининг барча раҳбарлари маълум даражадаги ҳоким ўринбосарлари саналади. Бугун мамлакатимизда 91 та хотин-қизлар ноҳукумат ташкилотлари фаолият юритмоқда. Уларнинг 55%и таълим йўналишидаги лойиҳалар билан ишламоқда.

Бешинчиси, 1991 йилнинг сентябридан бошланиб, 1996 йилгача бўлган давр, яъни ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг

ҳамма жабҳаларида либераллашув жараёни бошлангунга қадар давом этди. Унинг асосий хусусиятлари: биринчидан – жамоатчилик бирлашмаларининг мазмун ва функцияларининг ўзгариши; иккинчидан – совет структураларининг демократик структураларга оддий трансформациясининг тугатилиши; учинчидан – баъзи бир собиқ совет структураларининг шунчаки йўқолиб кетишида намоён бўлди.

Олтинчиси, 1996 йилдан бошланиб ҳозирги кунга қадар давом этаётган давр бўлиб, амалдаги жамоатчилик бирлашмалари мустақамланди ва мустақиллик, демократия, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти руҳига мос янги ташаббускор иттифоқлар яратила бошланди.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг ҳам айнан Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Биз фуқаролик жамияти куришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожланиб борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демақдир» .

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимлар жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади (56-модда, 13-боб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида «жамоат бирлашмаси» тушунчаси ишлатилган бўлса-да, 90-йилларнинг ўрталарига келиб, кўпроқ «нодавлат ташкилот» ёки «учинчи сектор» тушунчаси ҳам (яъни, биринчи сектор давлат ташкилотлари, иккинчи сектор тижорат ташкилотлари) қўлланила бошлади.

Умумий эътироф этилган таснифга кўра, Ўзбекистондаги нодавлат нотижорат ташкилотлари қуйидаги гуруҳларни ўз ичига олади:

Биринчи гуруҳ – аҳолининг муайян йирик тоифаларининг ижтимоий манфаатларига хизмат кўрсатишга ихтисослашган умуммиллий структуралар («Маҳалла» хайрия жамғармаси, Хотин-қизлар кўмитаси, Ногиронлар Жамияти, «Камолот» жамғармаси, «Нуроний» жамғармаси ва бошқалар).

Иккинчи гуруҳ – экология, маданият ва саломатликка ихтисослашган миллий-халқаро жамғармалар («ЭКОСАН» жамғармаси, «Олтин мерос» жамғармаси, «Соғлом авлод учун» жамғармаси, Амир Темур маданий-

тарихий жамғармаси, Оролни қутқариш жамғармаси, Марказий Осиё мамлакатларининг фан ва маданият ходимлари жамғармаси ва бошқ.).

Учинчи гуруҳ – профессионал манфаатларга оид ижтимоий муассасалар, улардан энг кўзга кўринганлари қуйидагилар: «Ижтимоий фикр» маркази, «Маънавият ва маърифат» маркази, Журналистларни қайта тайёрлаш Халқаро маркази ва бошқ.

Тўртинчи гуруҳ – умуммиллий хайрия жамиятлари, фондлар (Болалар жамғармаси, «Улуғбек» иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси, Ўзбекистон миллий рақс жамғармаси, «Устоз» Республика жамғармаси, меҳрибонлик уйлари тарбияланувчиларини ижтимоий ҳимоялаш жамғармаси, Республика талабалар жамғармаси ва бошқ.).

Бешинчи гуруҳ – ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ноҳуқумат ташкилотлар (Ўзбекистон судьялар Ассоциацияси, Ўзбекистон адвокатлар Палатаси, Ўзбекистон аёл юристларнинг Жамоат бирлашмаси, Шахс ҳуқуқини ҳимоя қилиш кўмитаси, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон мустақил ташкилоти ва бошқ.).

Олтинчи гуруҳ – ижодий интеллигенциянинг миллий жамоат ташкилотлари (Ёзувчилар уюшмаси, Ўзбек химия жамияти, Журналистлар уюшмаси, Бастакорлар уюшмаси, Меъморлар (архитекторлар) жамияти, Кинематографчилар жамияти ва бошқалар).

Еттинчи гуруҳ – Ўзбекистонда истиқомат қилаётган майда миллат вакилларини бирлаштирувчи миллий маданият марказлари – маданият, маънавият, урф-одатлар ва анъаналар, шунингдек хорижий мамлакатлар билан тўзилган дўстлик жамиятлари.

Саккизинчи гуруҳ – жойларда ижтимоий аҳамияти ва ижодий қизиқишига кўра ташкил этилган бирлашмалар (Жангчи фахрийлар уюшмаси, Авто-мотоҳаваскорларнинг кўнгилли жамияти, Ихтирочилар ва рационализаторлар жамияти, Сайёҳлар ва ҳаваскорлик қўшиқларининг клублари, Ногирон болалар ота-оналарининг уюшмаси ва бошқ.).

Шундай қилиб, республикада жамоатчилик ташкилотларини ривожлантириш ўзининг янги тараққиёт босқичига қадам қўйдик, бу босқич ННТ тикланиш жараёнининг фаоллашуви ва улар сонининг ўсиши билан характерланади. Бироқ кўп сонли нодавлат ташкилотларининг пайдо бўлиши ҳали уларнинг барқарор фаолияти ва яшовчанлигидан далолат бермайди. Бу, биринчидан, ННТ ўз ғоялари ва давлат ҳокимияти органлари олдидаги ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қодир

эмаслиги, уларнинг профессионализм даражасининг, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятининг етарли эмаслиги ва ҳоказолар; иккинчидан, айрим ННТ ўз олдига қўйган мақсадларининг фойда олишга йўналтирилганлиги; учинчидан, айрим ННТ мазмун ва моҳиятини жамоатчилик томонидан тўлиқ англаб етилмаганлиги ва бошқалар билан ифодаланади.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг ҳам айнан Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Биз фуқаролик жамияти қуришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожланиб борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир».¹⁶⁸

Ўз навбатида, мамлакатимизда ҳозирги кунда фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти бошқа институтларини қуйидаги мезонлар бўйича таснифлаш мумкин:

1. **Иқтисодий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи тузилмалар:** хусусий мулк асосида вужудга келадиган ва фаолият юритадиган нодавлат ташкилотлари; ижара асосида ишловчи жамоалар; ҳиссадорлик жамиятлари; молиявий жамғарма ҳамда уюшмалар; ишлаб чиқариш корпорация, концернлари ва бирлашмалари; тадбиркорлар палата ҳамда уюшмалари ва бошқалар.
2. **Ижтимоий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи тузилмалар:** оила ҳамда унинг манфаатларини акс эттирувчи махсус ташкилотлар; таълим-тарбия муассасалари (мактаб, ўрта махсус ва олий таълим муассасалари); жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар; фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари; мустақил ОАВ; диний ташкилотлар; миллий-маданий марказлар; ихтиёрий кўнгилли жамиятлар; жамоатчилик фикрини аниқлаш ва ўрганиш институтлари; турли ижтимоий ихтилофларни адолатли ҳал этувчи тузилмалар ва бошқ.
3. **Сиёсий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи институтлар ва тузилмалар:** сиёсий партиялар; ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар; инсон ҳуқуқларини ҳимояловчи институтлар ва бошқалар.

Ўз навбатида фуқаролик жамияти институтларининг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

» аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифода этади;

¹⁶⁸ Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари» Т: «Ўзбекистон» 1995. 14-бет.

- » фуқаролар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда муҳим омил саналади;
- » улар давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб боришнинг асосий воситаси ҳисобланади;
- » миллий ўзликни англашда, жамият аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва миллий дунёқарашини юксалтиришда, миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини жорий этишда уларнинг имкониятларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади;
- » бутун жамият аҳамиятига молик масалаларни ҳаётга татбиқ этишда улар давлатнинг тенг ҳуқуқли ижтимоий ҳамкори ҳисобланади;
- » нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ривожланган тизими жамиятда манфаатлар уйғунлигини қарор топтиради ва мустаҳкамлайди.

Маълумки, ҳар қандай ташкилий тузилманинг моҳияти, мазмуни ва мақсади у олиб борадиган функциялар ва фаолият йўналишларида ифодаланади. Шу жумладан, нодавлат нотижорат ташкилотларининг функциялари ҳам уларнинг жамият ҳаётига нисбатан муайян фаолиятни амалга оширишлари орқали таъсир кўрсатишларида намоён бўлади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларининг демократик ислохотларнинг самараси ва давомийлигини таъминлаш борасидаги фаолиятларини қуйидаги йўналишлар бўйича таҳлил этиш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий институти ҳисобланадиган нодавлат нотижорат ташкилотларининг бирламчи ва асосий функцияси, уларнинг давлат ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш эканлигини эътироф этиш жоиз. Айтиш мумкинки, нодавлат нотижорат ташкилотларининг роли айнан демократик жараёнларнинг ривожланиш даврида уни қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлашда кўринади.

Иккинчидан, мамлакатимизда жамиятни демократлаштириш ва ислоҳ қилиш жараёнида сиёсий партиялар муҳим функцияларни амалга оширадиган. Сиёсий партияларнинг асосий функцияси алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кўтариш, шунингдек, бу уйғунлашган манфаатларнинг жамият учун бир хилда аҳамият касб этишини таъминлай олишдир.

Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялар мавжуд конституциявий ҳуқуқ меъёрлари доирасида, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига дахл қилмаган ҳолда шаклланиб

келаётган сиёсий жараёнлар ва муносабатлар таомиллари доирасида муқобил сиёсий йўллари ифода этувчи восита сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Умуман, ҳар бир партиянинг ўз дастури ва мақсадларига мос равишда назарий, мафкуравий, сиёсий ва ташкилий функциялари бўлиб, улар партия фаолияти ва ички ҳаётининг ажралмас қисмидир.

Учинчидан, нодавлат нотижорат ташкилотларининг энг оммавий шаклларида бири ҳисобланган касаба уюшмалари жамиятнинг ижтимоий тараққиётига сезиларли даражада таъсир ўтказди. Таъкидлаш жоизки, ушбу институтнинг ижтимоий жараёнлардаги таъсири фақатгина меҳнат муносабатлари билан чегараланиб қолмасдан, балки ундан ҳам кенгроқ доирага қаратилган.

Ҳозирги кунда деярли барча нодавлат нотижорат ташкилотлари мамлакатни демократик йўналишда ривожлантириш, муайян соҳалар юзасидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан самарали назорат ўрнатиш каби масалаларга ўзларининг асосий фаолият йўналишлари сифатида қарамоқдалар. Нодавлат нотижорат ташкилотларига бирлашган фуқаролар улар орқали ўзларининг турли хил манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга оширишни кўзлайдилар. Бундай шароитда нодавлат нотижорат ташкилотлари олдига фуқароларнинг давлат ишларини амалга оширишда иштирокларини таъминлаш ҳамда уларнинг мавжуд қонунчиликка нисбатан ижобий муносабатларини шакллантириш ва шу орқали уларни қонунга итоаткор шахс сифатида тарбиялаш каби янги вазифалар қўйилмоқда.

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида инсоният олдига муайян мақсад ва вазифаларнинг қўйилиши ҳамда янгидан-янги муаммоларнинг юзага келиши ўз навбатида, нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолият йўналишларининг ўзгариб бориши, ўз-ўзидан унинг ўзгача моҳият касб этишига олиб келади. Бинобарин, нодавлат нотижорат ташкилотлари бугунги кунда жамиятни демократлаштириш ва ислоҳ қилиш жараёнининг ажралмас ва зарурий бўғинига айланиб бормоқда. Бундай шароитда уларнинг функциялари доираси кенгайиб бориши ҳамда турли хил шаклларда намоён бўлиши объектив хусусиятга эгадир.

Дарҳақиқат, фуқаролик жамияти – ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъзозланадиган,

¹⁶⁹ Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Тошкент: Шарқ, 2002. –Б.172

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамиятдир¹⁶⁹.

Фуқаролик жамиятини шакллантиришдан асосий мақсад инсон ҳаётини муҳофаза қилиш, унинг мақсадлари, манфаатларини, муайян ташкилотлар, ижтимоий институтлар, гуруҳлар, оила ва бошқа бирлашмалар орқали амалга оширишдир. Фуқаролик жамиятининг мазкур институтлари, ўз навбатида, алоҳида шахс учун унинг ҳокимият манбаи эканлигини ҳис қилишга ҳамда унинг лаёқати ва ҳаракати, обрўси жамиятда юксак қадрият сифатида тан олинишини таъминлашга хизмат қилади.

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан кучли жамоатчилик назоратининг мавжудлиги фуқаролик жамиятини барпо этишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Бинобарин, фуқароларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги ҳамда ҳар бир давлат хизматчисининг ўз фаолиятини жамоатчилик назорати остида эканлигини чуқур ҳис этиб бориши фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ўта муҳим аҳамият касб этади. Республикаимиз Президенти И.А.Каримов давлат назорат функцияларига нисбатан жамоатчилик назоратининг афзал ва муҳим эканлигига тўхталиб, жумладан, шундай деб таъкидлайди: “Шуни унутмайликки, биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шуғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини, давлат фаолияти, шу жумладан, унинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан ҳам жамият назоратини ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу масалада бундан бошқа муқобил йўл йўқ”.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислоҳотлар баробарида давлат ҳокимияти органларининг фаолиятига нисбатан аҳолининг ишончи муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, ушбу омил давлат ва аҳоли ўртасидаги ижтимоий ҳамкорликнинг юзага келишида муҳим ўрин тутаяди. Бинобарин, бундай ижтимоий ҳамкорликни шакллантиришда ҳокимият органлари фаолиятининг ошқора намоён бўлиши, давлат ҳокимияти органлари фаолияти

устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш, фуқароларни жамиятдаги мавжуд институционал назорат тизимига жалб қилиш каби муҳим жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати, авваламбор нодавлат нотижорат ташкилотлари, сиёсий партиялар, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, касаба уюшмалари, истеъмолчиларнинг уюшмалари ва бошқалар фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бинобарин, ҳокимият органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари орқали халқ билан мулоқоти демократияни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Зеро ҳокимият органлари халққа ўз сиёсати ва ҳаракатларини тушунтириши, унинг олдида ҳисоб бериши лозим.

Жамоатчилик назорати жамиятда ижтимоий адолат қарор топиши учун шахс, жамият ва давлат алоқаларида мувозанат, тенглик, ўзаро масъулия ва жавобгарликка хизмат қилувчи асосий омил ҳисобланади. Мазкур институт инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан кафолатланганлигини, балки давлат органлари фаолиятида уларнинг устувор аҳамиятга эгалигини таъминлайди ва бунда жамоатчилик назоратининг мавжудлиги сиёсий ҳокимиятнинг том маънода халқ қўлида бўлишининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотлари юқоридаги ҳуқуқий асосларга таянган ҳолда ижтимоий ҳаётнинг турли йўналишлари асосида муайян даражада жамоатчилик назоратини амалга ошириш жараёнига ўзларининг ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Бу борада Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек: “биз ноҳукумат ва жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрни ва аҳамиятини кучайтиришга катта эътибор бермоқдамиз. Нодавлат ва жамоат тузилмаларининг, биринчи навбатда демократик қадриятлар, одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти органлари ва ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолияти устидан тўрачилик ва коррупцияга қарши курашнинг самарали воситаси бўлган жамоатчилик назоратини кучайтиришдаги ўрни ортиб бораётганини кўриб турибмиз”¹⁷¹.

Бугунги кунда Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ривожланиш босқичида. Ўтган йиллар давомида фуқаролик жамияти асосларини

Ўзбекистонимиз босиб ўтган кейинги ўн йиллик давр аҳолимизнинг кенг қатламлари қўллаб-қувватлайдиган турли хил фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг жадал шаклланиши ва ривожланиши даври бўлди.

И. Каримов

¹⁶⁹ Одиқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.172

шакллантириш, ўзини ўзи бошқариш органлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини ривожлантиришга кенг эътибор берилди. Ҳақиқатда ҳам, юртимиз босиб ўтган истиқлол йиллари аҳолининг кенг қатламлари қўллаб-қувватлайдиган турли ҳил фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг жадал шаклланиши ҳамда ривожланиши даври бўлди. Энг аввало, давлатимиз раҳбари томонидан олиб борилган оқилона сиёсат туфайли фуқаролик жамияти институтларининг фаолият кўрсатиши учун барча шарт-шароитлар яратилди.

Ўзининг узоқ тарихига эга бўлган, муҳими ноёб бошқарув идораси сифатида шаклланиб келган маҳалла институти мустақиллик шарофати билан қайта тикланди. Натижада демократик кадриятлар, халқимизга хос бўлган фазилатларни ўзида мужассамлаштирган маҳалла аҳолининг бирлиги, жипслигини, маънавий-ахлоқий муҳитни мустаҳкамлашда, уларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, иқтисодий фаоллаштириш, кам таъминланганлар, боқувчисини йўқотганлар, ногиронлар, пенсионерларни ижтимоий қўллаб-қувватлашда, тўй-ҳашамларни ўтказиш, атроф-муҳитни асраш, хусусий тадбиркорлик, оилавий бизнесни ривожлантиришда, шунингдек спорт ва соғломлаштириш тадбирларида фаол иштирок эта бошлади.

Президент И.Каримов фикрига кўра, “Фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳозирги кунда демократик кадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда.

Бундай ташкилотларнинг обрўси ошиб, мустаҳкамланиб боргани сари фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга оширишдаги роли жамиятимизда тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда жамоатчилик ва фуқаролик назорати институти жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлаш, одамларнинг кайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бирига айланмоқда”.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидаги муҳим қадамлардан бири сифатида 2008 йилнинг июлида қабул қилинган “Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Кенгашларининг қўшма Қарорини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу Қарорга мувофиқ парламент ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди ташкил этилди ҳамда фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси тузилди. Бу билан фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш масалалари ижро этувчи ҳокимият тасарруфидан – мамлакатнинг демократик йўл билан сайланган олий вакиллик органи – Парламент ихтиёрига ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди мамлакатимиздаги фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ривожиди муҳим аҳамият касб этмоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар Ўзбекистонда замонавий фуқаролик жамиятининг шаклланишида, демократиянинг қарор топишида, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишида муҳим яратувчанлик ролини ўйнамоқда. Уларнинг иқтисодий ривожлантириш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш билан боғлиқ умуммиллий ва минтақавий вазифаларни ҳал этишга қўшаётган ҳиссаси тобора сезиларли бўлиб бормоқда. Шаклланиб бораётган нодавлат нотижорат ташкилотлар секторининг мамлакатдаги ижтимоий ва иқтисодий вазиятга таъсири бевосита нодавлат ташкилотларининг давлатнинг вакиллик ва ижро этувчи органлари билан ўзаро ҳамкорлигига боғлиқдир.

Шунингдек, Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг бугунги кунда амалга ошираётган ташаббускорлик дастурлари аҳолини ҳуқуқий муҳофаза қилишга, уларга бепул юридик маслаҳатлар беришга, ҳуқуқий маорифга, қўллаб-қувватлашга муҳтож шахсларни

(ногиронлар, болаларни) ҳимоя қилишга, уларга аниқ моддий ва маънавий ёрдам кўрсатишга қаратилгандир.

Республикада нодавлат нотижорат ташкилотларни ривожлантириш ўзининг янги тараққиёт босқичига қадам қўйдик, бу босқич нодавлат нотижорат ташкилотларнинг фаоллашуви ва улар сонининг ошиши билан характерланади. Зеро, 1991 йил 1 январь ҳолатига кўра Ўзбекистонда 95 та нодавлат нотижорат ташкилот фаолият юритган. Бугунги кунда эса уларнинг сони 8,1 мингдан ошди. Охирги 4 йил давомида эса бу кўрсаткич 51 фоизга кўпайди.

Ушбу нодавлат нотижорат ташкилотлари давлатга жамоат бирлашмаларининг кўмаги бевосита талаб қилинадиган соҳаларда фаолият юритмоқда. Бу эса мамлакатда олиб борилаётган илоҳотлар жараёнида давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасида самарали ижтимоий ҳамкорлик ўрнатилганлигидан далолат беради.

Ҳозирги пайтда жамоат ташкилотлари фаолиятида ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб қилиш, аҳолининг ҳуқуқий ва тиббий маданиятини юксалтириш, одам савдосига, гиёҳвандликка қарши курашиш, хотин-қизлар ва ёшлар бандлигини таъминлашга кўмаклашиш, имконияти чекланган инсонларнинг ижтимоий мослашувини ташкил қилиш каби устувор вазифалар қамраб олинган. Ўз навбатида, ННТ давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга оширмоқда. Жамоатчилик ва фуқаролик назорати институти жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлаш, одамлар кайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бирига айланиб бораётгани эътиборлидир.

Жамоат фонди маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси бу борада ҳам нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини моддий ва молиявий қўллаб-қувватлаш, уларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилган аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқмоқда. Жамоат фонди ташкил этаётган грант-танловлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қўллаб-қувватланаётгани ҳам айни муддаодир. Мазкур грант-танловларни ўтказишга маблағлар йўналтирилгани ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини амалга оширишда, фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари билан ижтимоий шериклигини таъминлашда муҳим омилдир.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари ва фуқаролик жамияти бошқа институтларини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш шакллари афзалликлари сифатида қуйдагиларни таъкидлаш мумкин:

Биринчи, мамлакатимизда давлат ҳокимиятини номарказлаштириш жараёни фаоллик билан олиб борилмоқда. Давлатнинг энг муҳим вазифалари (мудофаа, хавфсизлик, қонунчилик, ташқи сиёсат, солиқ, мониторинг ва бошқа макроиқтисодий йўналишлар)дан ташқари кўпгина масалаларни ҳал этиш қуйи органлар ваколатига киритилди. “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” деб номланган ҳаётий концепция ҳаётга жорий этила бошланди. Натижада давлат бошқарувида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини жалб этиш, бунинг учун эса ўтиш давридаги иқтисодий аҳволни ҳисобга олган ҳолда нодавлат нотижорат ташкилотлари фаол қўллаб-қувватланди.

Иккинчи, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини таъминлаш учун ҳам фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш яхши самара беради. Масалан, 1997 йил 31 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “SOS — Ўзбекистон болалар маҳаллалари” уюшмасини ташкил этиш тўғрисидаги қарори асосида минглаб меҳрибонлик уйлари тарбияланувчилари учун Тошкент шаҳрида 5 гектардан иборат ер майдони ажратилиб, боқувчисини йўқотган болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун алоҳида маҳалла ташкил этилди. Давлат ушбу маҳалладаги соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий нафақа билан боғлиқ барча молиявий мажбуриятларни бўйнига олди. Гарчи, ушбу ташкилот бюджетига ҳомийлик маблағлари ва тадбиркорликдан олинган даромадлар молиявий манба сифатида кўрсатилган бўлса-да, бироқ асосий таъсисчи давлатнинг ўзи ҳисобланади.

Учинчи, мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ривожланиши аҳолининг маълум бир қисмини иш билан таъминлашга хизмат қилади. Ривожланган давлатлар тажрибасида қўлланиб келинаётган амалиёт шуни кўрсатадики, аҳолининг муайян қисми нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятида қатнашиб, уларнинг фаолиятини янада ривожлантиришга ҳаракат қилади. Масалан, Америка Қўшма Штатларида 1967 йилдаги 309 минг ННТ билан таққослаганда, 1997 йилда икки миллиондан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилотлари бор эди. Иш билан банд бўлганлар умумий сонининг 13,4% га яқини шу соҳага жалб қилинган эди (6,4 млн. кўнгилчиларни ҳисобга олмаганда, даромадсиз ташкилотларда ишлаётганларнинг мутлақ сони 9,3 млн. кишини ташкил этди). Ёки ҳозирги кунда Россияда ННТлар сони 600 мингдан ортиқ. Улар бутун мамлакатдаги юридик шахсларнинг 16,18%ни ташкил этади.

Тўртинчи, аҳолининг кенг қатламлари, энг аввало ёшлар ўртасида ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, мафқуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, юксак ахлоқийликни қарор топтириш, юртимизда ва унинг атрофида бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, миллий анъаналаримиз ва қадриятларимизни асраб-авайлаш, уларни келажак авлодга қолдириш, атроф-муҳитни

асраб-авайлашда нодавлат ташкилотларнинг ўрни муҳим. Ушбу йўналишлардаги вазифаларни амалга ошириш учун ҳам фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг қўллаб-қувватланиши яхши самара бермоқда.

Мухтасар айтганда, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари, демократик кадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилга айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашиш билан бирга, давлат ва жамият бошқарувида муносиб иштирок этмоқда. Боиси, ўзини ўзи бошқариш органлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашнинг аниқ механизми яратилган. Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолияти субсидиялар, грантлар ва ижтимоий буюртмалар шаклида қўллаб-қувватламоқда. Бунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди ҳамда Фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси асосий восита ҳисобланади.

Мамлакатимиздаги нодавлат нотижорат ташкилотлари етакчи ва фаоллари Давлат раҳбари ва ҳукумат қарорлари асосида тузилган доимий фаолият кўрсатиб келувчи 40 дан ортиқ идоралараро комиссиялар (кенгашлар, ишчи гуруҳлар)нинг аъзолари ҳисобланади.

Хусусан:

- Одам савдосига қарши кураш бўйича республика идоралараро комиссияси;
- ОИВ инфекцияси тарқалишига қарши кураш бўйича чоратadbирларни мувофиқлаштирувчи республика комиссияси;
- Ҳуқуқий тарғибот ва маърифат бўйича давлат органлари ишларини мувофиқлаштириш бўйича идоралараро кенгаш;
- Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ҳузуридаги Жамоатчилик кенгаши;
- Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва бошқа давлат органлари томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишининг

Мен шу борада аҳолининг турли ижтимоий ва социал гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини оширишга катта эътибор бераётганимизни ҳам алоҳида таъкидламоқчиман.

И. Каримов

ҳолатини ўрганиш бўйича идоралараро ишчи гуруҳи;

- CEDAW доирасида Миллий ҳаракатлар режаси амалга оширилиши жараёнининг мониторинги бўйича идоралараро эксперт гуруҳи ва б.

Қонунчиликка асосан нодавлат нотижорат ташкилот ҳисобланган Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси раиси бир вақтнинг ўзида Бош вазир ўринбосари лавозимига тайинланади. Қўмитанинг ҳудудий бўлинмаларига сайланган раҳбарлар эса 12 вилоят, 168 туман ва 25 шаҳар ҳокимларининг ўринбосарлари ҳисобланади. Ҳар йили ҳудудларда ва республика миқёсида ННТ Миллий форуми ўтказилиб келинади, унда ННТнинг давлат ҳокимияти органлари билан ҳамкорлиги масалалари муҳокама қилинади ҳамда ҳамкорлик режалари ишлаб чиқилади.

2014 йил 25 сентябрда «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ 2015 йилда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондлари ҳамда ижтимоий шериклик бўйича жамоат комиссиялари ташкил этилиши назарда тутилган.

Фуқаролик жамияти институтларининг ислоҳотлар жараёнидаги иштирокини кенгайтириш бўйича аниқ вазифалар, айниқса, 2010 йилда давлатимиз раҳбари томонидан тақдим қилинган Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида ўз ифодасини топди. Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, ННТ бугун соғлиқни сақлаш, таълим, атроф табиий муҳит муҳофазаси, аҳоли бандлигини таъминлаш ва бошқа ижтимоий аҳамиятга эга давлат дастурларини амалга оширишда фаол иштирок этиб келмоқда. ННТ ва фуқаролик жамияти институтлари бугунги кунда аҳолининг ижтимоий фаоллигини оширишга зарур шароит яратиб, жамиятда манфаатлар мувозанати, жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқаси, ижтимоий шериклигини таъминлаб келмоқда.

Аҳоли турли қатламларини кенг қўллаб-қувватлаш асосида фаолият юритаётган “учинчи сектор” вакиллари қаторида “Маҳалла”, “Соғлом авлод учун”, “Сен ёлғиз эмассан” фондлари, Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси, Экологик ҳаракат, “Камолот” ЁИХ, Ижтимоий

ташабусларни қўллаб-қувватлаш жамоатчилик фонди ва бошқа жамоатчилик ташкилотларини тилга олиш мумкин. 2012 йилда ННТ ва мамлакатдаги барча жамоат ташкилотлари иштирокида ўтказилган Миллий форум “учинчи сектор”нинг катта салоҳиятини, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг кенг тармоқли тузилмаси шакллантирилгани ва улар мамлакат келажагини қуришда тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида намоён бўлаётганини кўрсатди. Ҳозирги вақтда фуқаролик жамияти институтлари иштирокида бир қатор қонунлар ишлаб чиқилди, айримлари қабул қилинди. “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги, “Экологик назорат тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонунлар лойиҳалари шулар жумласидандир. Бундай қонунларнинг қабул қилиниши, шубҳасиз, ННТ фаолияти пойдеворини янада мустаҳкамлаб, уларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётига оид долзарб масалалар ечими йўлидаги имкониятларини кенгайтиради.

3.3.

Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари

Оммавий ахборот воситалари – жамиятни демократлаштириш ва фуқаролар эркинлигини таъминлашнинг муҳим шартидир. Демократик ислохотларни ҳаётга татбиқ этиш, янгича дунёқарашни шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамияти катта. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида аҳолининг, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлоднинг ахборотга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириш, шу билан бирга, уларнинг онги, дунёқараш ва сиёсий маданиятини юксалтириш, фуқаролик позициясини мустаҳкамлашда оммавий ахборот воситалари муҳим ўрин тутди. Сиёсий ҳокимият ва фуқаролар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиб,

боғлаб турувчи, улар орасидаги шаффофликни таъминлаб берувчи бирдан-бир восита ҳам оммавий ахборот воситаларидар. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, Ўзбекистонда мустақилликнинг илк даврдан бошлаб оммавий ахборот воситаларига тўртинчи ҳоқимият даражасида эътибор берилгани бежиз эмас, албатта.

Хусусан, Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш босқичма-босқич, изчил, тизимли ва тадрижий тарзда амалга оширилаётир. Мамлакатда ОАВ фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва уни ривожлантириш борасида мустаҳкам қонуний асос шакллантирилган. Бу эса умумий эътироф этилган халқаро меъёр ва андозаларга мос бўлиб, ахборот соҳасини жадал, изчил ва эркин ривожлантириш учун шарт-шароит яратади. Мамлакатимизда биргина оммавий ахборот воситалари фаолиятини тартибга солувчи ўндан зиёд қонун қабул қилинган. Улардан “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Ахборот олиш эркинлиги ва кафолатлари тўғрисида”ги, “Реклама тўғрисида”ги, “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги ва бошқа қатор қонунларни санаб ўтиш мумкин.

ОАВ ва давлат ҳоқимияти ўртасидаги муносабатлар бир томондан хорижий давлатларда фақат қонунчилик йўли билан тартибга солиниб, оммавий ахборот воситаларининг эркинлигини кафолатлаб қўйса, иккинчи томондан эса фуқароларнинг ахборот олиш ҳуқуқи, эркин фикр билдириш ҳуқуқи, сиёсий плюрализм, ОАВ жамият олдида маъсуллиги ва назорати остида бўлишини англатади. Ҳозирги кунда ОАВ нафақат жамиятни ахборотдан хабардор қилиш воситаси сифатида, балки жамият манфаатлари нуқтаи назаридан давлат фаолиятини назорат қилиш воситасида бир қатор вазифаларни амалга оширмоқда. Шунинг учун демократик мамлакатларда давлат бевосита ОАВ фаолияти устидан бошқарувни ҳамда ўз манфаат йўлида ундан фойдаланиши мумкин эмас. Шунга қарамадан давлат ОАВ соҳасидаги жараёнларни назорат қилиш ва тартибга солишни сақлаб қолган. ОАВ фаолияти тартибга солиш ва назоратни амалга ошириш қонунчилик тизими ҳамда ОАВ ларга кумак кўрсатишга қаратилган ҳукумат дастурларини ишлаб чиқиш йўли билан амалга оширилади. Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди ОАВ эркинлиги жамият манфаатларининг қўриқланишида ҳамда ахборотнинг жамият қатламларига кенг тарқалишида алоҳида ҳимояланишни талаб этиши лозим деган қарорга келган¹⁷³.

¹⁷³ Законы о печати. Журнал Inter – Nations. Дата создания оригинала документа: 10. 04. 2003. Дата индексирования: 10. 04. 2003. 111 Kb | koi8-r | <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/biblioth>

Австрия, Германия, Канада, Нидерландия, Норвегия, АҚШ, Францияда ахборот соҳасида эркин фикр билдириш ёзма равишда конституцияларда белгилаб қўйилган. Германия ва Испанияда ахборот воситаси вакиллари ахборотни тўплаш ва тарқатиш борасида катта ҳуқуқларга эга. Айрим мамлакатларда ОАВ лар эркинлиги ва фикрлар плюрализмини қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳукуматга вазифалар (Нидерландия, Швеция) юклатилиб қўйилган ёки суд йўли орқали (Франция, Германия), Нидерландия, Испания, Швеция Конституцияларида фуқароларнинг ахборот олиш борасидаги ҳуқуқлари ёзиб қўйилган бўлса, Франция Германия, АҚШ судлари эса шундай ҳуқуқларнинг таъминланишини кафолатлайди. Швеция Конституцияси барча фуқароларга давлат хизмати борасидаги ахборот ва маълумотлар билан танишиб чиқишни ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлаб қўйган.

Федератив давлатлар (Канада, АҚШ, Австралия) оммавий ахборот воситалари фаолиятининг аниқлашга қаратилган асосий қонунлар тухмат қилиш ва шахсий ҳаётга аралашиб билан боғлиқ бўлган масалаларни қамраб олади. Австрияда федерал ҳукумат оммавий ахборот воситалари фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни бартараф этиш ваколатига эга. Германияда тухмат қилиш, инсонларнинг шахсий ҳаётига аралашиб билан боғлиқ ҳолатлар ерли ўлкалар қонунчилиги асосида ҳал этилади. Кейинги йилларда Германияда оммавий ахборот воситалари фаолиятига дахлдор бўлган барча масалалар федерал ҳукумат томонидан ҳал этилишини кўпчилик оқламоқда¹⁷⁴. Австрия ва Швецияда босма оммавий ахборот воситаларига бағишланган алоҳида қонунлар ҳам мавжуд. Мазкур қонун Швецияда конституциявий мақомга эга бўлган ҳисобланади. Шунинг таъкидлаш лозимики, Австралия, Канада, Голландия, Норвегия, Испания, Буюк Британия, АҚШда биронта босма оммавий ахборот воситалари фаолиятига бағишланган қонунлар мавжуд эмас. Германия Конституцияси фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини кафолатлайди. Швецияда фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати билан боғлиқ барча масалалар оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги тўғрисидаги қонунда мустақамлаб қўйилган¹⁷⁵.

Ахборот олиш ҳуқуқи инсоннинг нафақат фуқаровий ҳуқуқи, балки дахлсиз ҳуқуқи ҳамдир. Инсоннинг ҳуқуқлар ичида сўз ва фикр эркинлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ушбу ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқий меъёрларда, шунингдек миллий қонунчилигимиз ёрдамида кафолатланади. Демак, жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси

¹⁷⁴ Средства массовой информации и демократия в современном мире. М., 2002. С. 162-185; Власть и СМИ: Обзор правовых норм зарубежных стран <http://duma.gov.ru>

¹⁷⁵ Средства массовой информации и демократия в современном мире. М., 2002. С. 162-185; Власть и СМИ: Обзор правовых норм зарубежных стран <http://duma.gov.ru>

ахборот олиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва амалдаги барча қонунларда ахборот олиш, тарқатиш борасидаги демократик ҳуқуқлар аниқ-равшан баён этиб берилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29- моддасида “Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга” дейилган. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасида ҳам “Ҳар бир фуқаронинг ахборот олиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар кимнинг ахборот излаш, олиш, тадқиқ этиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилинади” дейилади. Цензурага, ахборотнинг монополлаштирилишига йўл қўйилмаслиги, оммавий ахборот воситаларининг ахборот олиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ҳуқуқлари, журналистларнинг профессионал фаолиятини кафолатлаш ва ҳимоя қилиш қонунан белгиланган, оммавий ахборот воситаларини рўйхатдан ўтказиш қоидалари соддалаштирилган. Ҳозирда журналист кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш Давлат дастури амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди, Электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси, Журналистларни қайта тайёрлаш маркази ташкил этилди. Мамлакатда фикрлар хилма-хиллиги ва аҳолининг сиёсий маданиятини шакллантиришга хизмат қиладиган кўп партияли матбуот ривожланмоқда. Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатли эканлиги инobatга олиниб, 12 тилда газеталар чоп этилмоқда, бир неча тилда телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар эфирга узатилапти.

Юртимизда 27 июнь – Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни сифатида нишонланиб келинмоқда. Журналист ижодкорларни ҳар томонлама рағбатлантириш масаласига ҳам катта эътибор берилаётир. Буни ўтказилаётган турли кўриктанловлар, хусусан “Йилнинг энг фаол журналисти”, “Энг улуғ ва энг азиз”, “Атиргул” сингари кўриктанловларнинг нуфузи йил сайин ошиб, иштирокчилар сафи тобора кенгайиб бораётганидан ҳам билиш мумкин. 3 май – Жаҳон матбуоти эркинлиги кунига бағишлаб журналистика соҳасида “Олтин қалам” Миллий мукофоти таъсис этилиб танлов ўтказилмоқда. Ундан кўзланган асосий мақсад, миллий ва халқаро журналистиканинг энг юксак ютуқларини оммалаштириш,

Ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари — матбуот, радио-телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнининг узвий таркибий қисмига айланиши зарур. Қисқа қилиб айтганда, оммавий ахборот воситалари том маънода “тўртинчи ҳокимият” даражасига кўтарилмоғи лозим.

И. Каримов

оммавий ахборот воситалари ходимлари фуқаролик позициясини намоёиш этишлари учун шароит яратиш ҳамда журналистикада танқидий-таҳлилий фикрлашни ва ижодий фаолиятга янгича ёндашувларни шакллантиришдан иборат эди.

Кейинги йилларда юртимизда оммавий ахборот воситалари фаолияти ҳар томонлама қўллаб-қувватланаётгани ва рағбатлантирилаётгани самарасида уларнинг сони ва сифати ошиб бормоқда. 2015 йил 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигида 1,4 мингга яқин оммавий ахборот воситалари, жумладан, 970 дан зиёд босма ва 100 электрон нашр рўйхатдан ўтган. 1991 йилги кўрсаткич билан таққослаганда, мамлакатимизда фаолият юритаётган ОАВ сони 3,5 марта марта ошган. 53,4 фоиз босма оммавий ахборот воситаларининг муассислари нодавлат ташкилотлардир. 29 фоиз теле ва радиоканалларга давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари муассислик қилмоқда, 67 фоизининг муассиси эса нодавлат ташкилотларидир.

Оммавий ахборот воситалари сифатида рўйхатдан ўтказилган интернет ресурслари ҳам сезиларли ўсиб бормоқда. Сўнги беш йилда уларнинг сони 2 баробардан кўпроқ ортди. Хусусан, шу йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, интернет оммавий ахборот воситалари 304 тани ташкил этди. Шундан 95 фоиздан ортиғи нодавлат оммавий ахборот воситаларидир.¹⁷⁶

XX асрда юз берган ахборот инқилоби глобал ҳаётнинг барча соҳаларида улкан ўзгаришлар ясади. Ахборотнинг глобаллашуви жаҳоннинг сиёсий, иқтисодий, маънавий, диний ва ахлоқий ҳаётида фавқуллодда аҳамият касб эта бошлади. Дунёнинг етакчи мамлакатлари, хатто алоҳида шахслар учун ахборот ва коммуникация воситаларига эгалик қилиш ва бошқариш стратегик мақсадга айланди. Айтиш мумкинки, айна замонгача ҳали ҳеч қачон ахборотнинг аҳамияти бунчалик улкан бўлмаган. Ахборотнинг глобаллашуви, оммавий ахборот ва коммуникация воситаларининг ривожланиши баробарида дунё давлатлари учун глобал ахборот маконида ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш муаммоси кун таркибидаги муҳим масалалардан бирига айланди.

Суверен давлатнинг ер, сув, ҳаво майдони каби ахборот майдони ҳам бор. Бироқ ахборот майдонига чегара ёки тўсиқ қўйиб бўлмайди. ОАВ географик чегара билмай, бизни глобал ахборот макони билан боғловчи кўприқдир. Бугунги кунда кенг жамоатчилигимизни хавотир

¹⁷⁶ "Фуқаролик жамияти институтларининг фаоллиги ошмоқда". 24.04.2015. uza.uz.

ва ташвишга солиб келаётган муаммолардан бири, шубҳасиз, ахборот маконида носоглом манфаатлар, қарашлар, фикрлар тўқнашуви, зиддият ва қарама-қаршиликлар таъсиридаги ахборот, миллий ахборот маконимизга, миллий қадриятларимизга ва баркамол авлодни вояга етказиш ғоямизга мутлақо зид ахборотнинг кириб келишидир. Ҳар қандай сўз ва ахборот ўзагида мафкура, тарбия, ахлоқ элементлари мавжуд. Ёшлар улғаяётган ахборот маконида уларни ўраб турган ахборот муҳитининг ёшлар тафаккури, тарбияси, уларнинг маънавий дунёсининг шаклланишида сезиларли таъсири бор, албатта.

Глобаллашув жараёни шиддат билан кечаётган бугунги замонда ҳар қандай оммавий ахборот воситасининг жаҳон ахборот маконида ўз ўрнига эга бўлиши, ривож топиши улар олдида турган энг асосий вазифа ҳисобланади. Бунда нафақат сиёсий, балки иқтисодий томондан ҳам мустақил ва мустақкам бўлган оммавий ахборот воситасигина ўз мавқеини сақлаб қолиши мумкин. Бундай мукамал ривожланган оммавий ахборот воситаси фақатгина бозор иқтисодиёти шароитида вужудга келиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ахборот бу ижодкор, журналистнинг ижод маҳсули бўлиб, номоддий товар сифатида баҳоланади. Яъни ахборот давр ўтиши билан ўзининг яна бир жиҳатини намоён эта бошлади. Бу ҳам бўлса у нафақат тарғибот ва ташвиқот воситаси, балки маълум моддий қийматни ўзида акс эттирувчи товар бўлгани боис бугун дунё ахборот маконида унинг сифатига қараб қанча баҳога савдолашаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда ҳам шундай оммавий ахборот воситалари пайдо бўлдики, гарчи уларга “сариқ матбуот” деб ном берилган бўлса-да, уларнинг мамлакатимиз медиа бозоридаги ўрни эътиборга сазовордир. Давр ўтиши билан оммавий ахборот воситасининг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан ўзгаришлари замирида молиявий таъминот муҳим ўрин тутишини эсдан чиқармаслик керак.

Бозор иқтисодиётининг кескин ва қатъий талабларидан бири бўлган ўзини ўзи молия билан таъминлаш тамойили оммавий ахборот воситаларига ҳам татбиқ этилди. Узоқ йиллар давомида давлат томонидан аниқ белгиланган мажбурий обуна ҳисобидан молиялаштириб келинган оммавий ахборот воситалари учун бу жараёнга кириб бориш ва бундай кенг маконда ўз ўрнини топиш осон кечмади. Давлат ўзининг бош ислохотчилик вазифасидан келиб чиқиб, давлатга қарам бўлган кўплаб оммавий ахборот воситалари янги

шароитга мослашиб олгунларича молиявий кўмак бериб турди. Бозор иқтисодиётининг босқичма-босқич амалга оширилувчи тамойилига мувофиқ айрим оммавий ахборот воситалари давлат тасарруфидан чиқарилди ва айна пайтда янги мустақил, хусусий мулкка эга бўлган оммавий ахборот воситалари пайдо бўла бошлади. Бугун айнан хусусий оммавий ахборот воситалари ҳам сон, ҳам тираж жиҳатидан Ўзбекистон медиа бозорининг асосий қисмини ташкил этмоқда.

Президент И.Каримов 2005 йил 28 январда “Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” мавзуида қилган маърузасида бир қатор устувор вазифаларни белгилаб берар экан, демократик давлат, фуқаролик жамиятини барпо этишда оммавий ахборот воситалари ролига алоҳида эътибор берди. Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг ғоят муҳим шarti — бу оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича аниқ ва изчил чораларни амалга оширишдир. Бу борадаги асосий вазифа мамлакатимизда ислоҳотларни чуқурлаштириш жараёнининг муҳим таркибий қисми бўлмиш матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллигини ва эркинлигини амалда таъминлашдан иборат.

Давлатимиз раҳбари томонидан 2010 йилда тақдим этилган “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да оммавий ахборот соҳасини давр руҳига ҳамоҳанг тарзда ислоҳ этиш, журналистларнинг эркин ва самарали фаолият юритиши учун барча зарур ҳуқуқий-ташкилий, моддий ва маънавий имкониятларни яратиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Давлат раҳбари матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига йўллаган табригида “Бугунги кунда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги, телерадиоэшиттиришлар, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг иқтисодий асослари, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатларига оид янги қонунларни қабул қилиш бўйича ишларни тезлаштириш кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда”¹⁷⁷ – деган эди.

Президентимизнинг 2011 йил 30 декабрда қабул қилинган “Оммавий ахборот воситаларини янада ривожлантириш учун қўшимча

¹⁷⁷ Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир/ Т.: Ўзбекистон, 2011 Т. 19. /Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига. 27.06. 2011., б 342.

солиқ имтиёзлари ва афзалликлар бериш тўғрисида”ги қарори барча медиатизилмалар, нашриётлар, полиграфия корхоналари ва матбаа тарқатувчи ташкилотларни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш, уларнинг мустақиллигини таъминлаш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари устидан жамоат назоратини ўрнатишда янги имкониятлар очмоқда.

Жамият ҳар қанча ривожланмасин жамоатчилик билан алоқа қилишнинг энг таъсирчан воситаси – матбуот, радио, телевидение ва Интернет бўлиб қолаверади. Уларнинг фаолият кўлами жуда кенг, лекин энг асосий вазифаси хабар ва маълумот етказиб туриш, бирор воқеа-ҳодисани ёритиб, одамларни дунёдаги янгиликлардан воқиф қилишдир.

Назарий манбаларда қайд этилиши бўйича оммавий ахборот воситалари типологиясига кўра 5 та асосий турга эга. Булар: матбуот (газета, журнал, ахборотномалар ва бошқалар), радио, телевидение, ахборот агентликлари, шунингдек, Интернет сайтлари. Бугун кўпчиликнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келаётган, тўғрироғи, оммавий ахборотнинг ўзига хос воситаси сифатида намён бўлаётган Интернет веб-сайтлари қолган турларга қараганда тезкорлиги ва имкониятлари кенглиги билан ажралиб туради.

Украиналик пиаршунос Г.Г.Почепцов таъкидлаганидек: “Инсонлар газетадагидан кўра телевидение орқали анча кўп нарсаларни кўришлари мумкин. Унинг маълумотларига кўра, телеэкранда бериладиган 69 % ахборот сўз билан таърифланмайди. Бунда, аудиториянинг ярми ўз кўрган нарсасини эслаб қолиши кузатилади. Янгиликлар овозли таърифланганда 16 % киши, фақат тасвир билан таърифланган янгиликларни 34 % киши эслаб қолади. Овозли таърифланган янгиликларни қайта ҳикоя қилиш сўралганда кишилардан 32 % и, фақат тасвир билан таърифланган янгиликларни қайта ҳикоя қилишда атиги 15 % кишилар хатога йўл қўйишган.”¹⁷⁸

Таҳлил қилиш – матбуотнинг асосий устунлигидир. Масалан, ҳар қандай газета эмоционал таъсир кўрсатиш борасида радио ва телевидениедан устун эмас. Бироқ, матбуот тезкорлик ва эмоционаллиги жиҳатидан бошқа соҳалардан ортда қолса-да, таҳлил қилиш бўйича қолганларидан устунликка эгадир. Бу эса аудитория онгига ишончли ва чуқур таъсир кўрсатишга имкон беради. Теле ва радио ахборот эътиборни тезда тортади, бироқ тезда унутилади. Газета ёритган мақола эса хотирада узоқ муддатга сақланиб қолади.

Биз оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, ахборот соҳасини жадал ривожлантиришни фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёнининг муҳим таркибий қисми деб баҳолаймиз.

И. Каримов

¹⁷⁸ Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – с 158.

Дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳар қандай демократик жамиятнинг тараққиёт йўлида ахборот миллий манфаат учун хизмат қилишни ўз олдига асосий мақсад қилиб олгандагина унинг функционал вазифаси ўз ифодасини топган бўлади. Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш, ижтимоий фикрни шакллантириш ва ривожлантириш, давлат ҳамда фуқаролик институтларининг ўзаро ижтимоий мулоқотида ҳам у муҳим восита сифатида етакчи ўрин эгаллайди. Оммавий ахборот воситаларида жамиятда олиб борилаётган ислохотлар жараёнида турли гуруҳ ва ижтимоий институтларнинг кундалик фаолиятлари, талаб-эҳтиёжлари ўз аксини топади. Оммавий ахборот воситалари ўз табиатига кўра жамиятнинг барча қатламлари учун эркин мулоқот минбари ва айни пайтда ижтимоий фикрни ифодаловчи восита ҳам ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йилда қабул қилинган «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни ННТларга 7-моддасида «Оммавий ахборот воситаларини таъсис этиш ҳамда белгиланган тартибда ноширлик фаолиятини амалга ошириш», ҳуқуқи берилган бўлиб, бу ўз навбатида, демократик институтларнинг жамиятдаги фаоллашувига йўл очади.

Бугун Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларининг юқорида тилга олинган барча турлари фаолият кўрсатмоқда. Истиқлол шарофати туфайли мамлакатимизда қисқа фурсат ичида оммавий ахборот воситаларининг сони ҳам, турлари ҳам, сифати ҳам ортиб бормоқда. Умуман олганда, бугун дунёда оммавий ахборот воситаларининг асосан, газета, журнал, телевидение, радио ва ниҳоят энди оммавийлашиб бораётган интернет нашрлари сингари турлари ахборот ва маълумотни жамотчиликка тақдим этувчи асосий воситалар сифатида эътироф этилмоқда. Бу ахборот воситаларининг, юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳар бирининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд.

Бир нарсани унутмаслигимиз керак; давр ўтиши билан ушбу ахборот воситаларининг ҳеч бири ўзининг ижтимоий аҳамиятини йўқотмайди. Гарчанд энг сўнги турлари ўзининг бир неча жиҳатлари билан қолганларидан устунликка эга бўлса-да, уларнинг таъсир доиралари бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бу эса ҳар бир оммавий ахборот воситаси турининг нафақат жамиятда, балки жамоатчилик фикрини шакллантиришда ҳам ўз ўрни борлиги ва ўз мавқеини имкон доирасида сақлаб қолишидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишда замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг аҳамияти беқиёсдир. Шу туфайли республикамізда ахборот коммуникация технологиялари соҳасида миллий ахборотлаштириш тизимини шакллантириш, жамият ҳаёти ва бошқарувнинг барча жабҳаларига замонавий ахборот технологиялари, компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларини оммавий равишда жорий қилиш ва улардан фойдаланиш, фуқароларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш ва жаҳон ахборот ресурсларига уланиш имкониятларини кенгайтириш асосий вазифа ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг ахборотлаштириш соҳасидаги давлат сиёсати ахборот ресурслари, ахборот технологиялари ва ахборот тизимларини ривожлантириш ҳамда такомиллаштиришнинг замонавий жаҳон тамойилларини ҳисобга олган ҳолда миллий ахборот тизимини яратишга қаратилгандир¹⁷⁹. Ахборотлаштириш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- » ҳар кимнинг ахборотни эркин олиш ва тарқатишга оид конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, ахборот ресурсларидан фойдаланишини таъминлаш;
- » давлат органларининг ахборот тизимлари, тармоқ ва ҳудудий ахборот тизимлари, шунингдек, юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг ахборот тизимлари асосида Ўзбекистон Республикасининг ягона ахборот маконини яратиш;
- » халқаро ахборот тармоқлари ва Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиш учун шароит яратиш;
- » давлат ахборот ресурсларини шакллантириш, ахборот тизимларини яратиш ҳамда ривожлантириш, уларнинг бир-бирига мослиги ва ўзаро алоқада ишлашини таъминлаш;
- » ахборот технологияларининг замонавий воситалари ишлаб чиқарилишини ташкил этиш;
- » ахборот ресурслари, хизматлари ва ахборот технологиялари бозорини шакллантиришга кўмаклашиш;
- » дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва уни рағбатлантириш;
- » тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, инвестициялар жалб этиш учун қулай шароит яратиш;
- » кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, илмий тадқиқотларни рағбатлантириш.

Ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириш, барча соҳаларда замонавий ахборот технологияларини

¹⁷⁹ Ўзбекистон Республикасининг "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги Қонуни. 2003 йил 11 декабрь, № 563-11.

жорий этишни жадаллаштириш ҳамда унинг ҳуқуқий асосларини тартибга солишда шу йўналишдаги Республика қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар муҳим ўрин тутлади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари ўзига хос тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтиб, бугунги кунда ҳуқуқий-демократик давлат ва эркин фуқаролик жамиятининг ажралмас қисмига, озод ва ҳур халқимизнинг ҳолис овозиyo сўзига айланди. Мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари эркинлиги даражасининг муҳим кўрсаткичларидан бири бу ахборот соҳасининг изчил ва эркин тараққиёти ҳамда ҳар кимнинг ҳеч қандай тўсиқ ва монеликсиз ахборот олиш ва ундан фойдаланиши учун зарур шароитларни таъминловчи такомиллашган ҳуқуқий майдоннинг мавжудлигидир. Шу билан бир қаторда, бугунги кунда барча давлат органлари ўзларининг веб-сайтларига эга ва ҳар кимнинг улар орқали ўзи учун зарур бўлган маълумотлар, у ёки бу идоранинг фаолияти тўғрисида ахборот олиш, расмий материаллар билан танишиш имконияти мавжуддир. Вазирлик ва идора, маҳаллий давлат органлари ва муассасаларнинг матбуот хизматлари, уларнинг Интернетдаги веб-сайтлари орқали интерактив давлат хизматлари кўрсатиш миқдори ошди. Мамлакатимизда анъанавий ахборот воситалари билан бир қаторда, интернет журналистикаси ҳам жадал ривожланмоқда. “UZ” худудидаги доменлар сони 2015 йилнинг июнь ойи ҳолатига кўра 21,86 мингтага етди¹⁸⁰.

Маълумки, муҳтарам Президентимиз Олий Мажлис палаталарининг 2010 йил 27 январь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” номли маърузасида “Ижро этувчи ҳокимият устидан парламент назоратини кучайтириш вазифасини муваффақиятли ҳал этиш кўп жиҳатдан оммавий ахборот воситалари, кенг жамоатчиликнинг бу жараёндаги фаол иштирокига боғлиқдир”, дея таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, бугунги шиддаткор даврнинг ўзи фуқаролик жамияти институтлари тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва ролини янада мустаҳкамлаш вазифасини олдимизга қатъий қилиб қўймоқда. Соҳани янада эркинлаштириш, нодавлат матбуот нашрлари, радио, телевидение фаолиятини жонлантириш, уларнинг

¹⁸⁰ Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлигининг 2015 йил биринчи ярим йиллик ҳисоботи.

Интернет глобал тармоғига кириш имкониятларини кенгайтириш олиб борилаётган ислохотлар сиёсатининг очиқлиги ва ошқоралигини таъминлаш ва кучли фуқаролик жамиятининг изчил шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимиз миллий ахборот маконини ривожланган давлатлар эришган юксак талаб ва мезонлар даражасига кўтариш, оммавий ахборот воситаларига мамлакатимизда амалга оширилаётган ички ва ташқи сиёсатни, юртимизда ва хорижда содир бўлаётган воқеаларни фикрлар хилма-хиллигини ҳисобга олган ҳолда янада фаолроқ ёритиш учун имкон берадиган шарт-шароитларни яратиш учун мазкур соҳадаги қонунчиликни янада такомиллаштириш зарур. Хусусан, Президент Ислом Каримов томонидан 2010 йилнинг 12 ноябрь куни Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида тақдим этилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг Ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш йўналишида таклиф этилган “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги, “Телерадиоэшиттиришлар тўғрисида”ги, “Оммавий ахборот воситалари фаолиятининг иқтисодий асослари тўғрисида”ги, “Оммавий ахборот воситаларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бу борада муҳим аҳамият касб этади.

Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида тақдим этилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” юртимизда “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилига асосланган ислохотларни изчил давом эттиришда бутунлай янги босқич бошланганидан далолат беради. Унда юртимизда бугунгача қўлга киритилган марраларни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш ҳамда ривожланган демократик давлатлар қаторидан ўрин эгаллашдек буюк мақсадимизга эришишнинг тамал тоши ҳисобланган қонунчилик асосларини яратиш белгилаб берилгандир.

Концепцияда асосий ўрин эгаллаган фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши, энг аввало, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва уларни кафолатлаш билан ҳамоҳандир. Бугунги кунда эса Ўзбекистонда инсон ва унинг манфаатлари олий қадрият

Жамият ҳаётини демократлаштириш шароитида ислохотларни жамоатчилик назорати остида амалга ошириш, унинг моҳияти, мақсад-вазифаларининг оммавий ахборот воситалари орқали кенг ёритилишини таъминлаш ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга.

И. Каримов

сифатида тан олиниб, инсон манфаатлари улуғланишига қаратилган ислохотлар изчил олиб борилмоқда. Мана шу туб ислохотларни амалга оширишда фуқаролик жамияти институтининг ажралмас қисми бўлган миллий оммавий ахборот воситаларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш бўйича фаол иштирок этиши ва пешқадам бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бундан кўзланган мақсад Ўзбекистонда инсон ресурслари бўйича белгиланган барча халқаро меъёрларга эришишда шу йўналишдаги ислохотларнинг янада самарали олиб борилишини таъминлашдир. Зеро, Президент И.Каримов таъбири билан айтганда, “Ислохот ислохот учун эмас, авваламбор, инсон учун”дир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддасида таъкидланганидек: “Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришга мажбурдирлар. Ахборот олиш имконияти тегишли материалларни эълон қилиш ва тарқатиш йўли билан таъминланади”.

Гарчанд фуқароларнинг ахборот олиш ҳуқуқлари Конституциямизда ва оммавий ахборот воситаларига тааллуқли бўлган амалдаги қонунларда кафолатланган бўлса-да, ахборот олиш борасида давлат органларининг очиқлиги ва фуқаролар манфаатларига дахлдор бўлган ахборот билан таъминлаш масаласида муайян муаммолар мавжуд. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да таъкидланганидек, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши фуқароларнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқини янада кенгроқ амалга ошириш имкониятини яратиб бериши билан бирга, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қабул қилинаётган қарорлар сифатини ошириш борасидаги масъулиятини ҳам кўп жиҳатдан кучайтирди. Дарҳақиқат, Қонуннинг асосий вазифаси сифатида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари устидан жамоатчилик ва парламент назоратини таъминлаш мақсадида оммавий ахборот воситалари, биринчи ўринда, аҳоли ва кенг жамоатчиликни Олий Мажлис палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти,

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимликлар томонидан қабул қилинаётган қонунлар ва қарорлар, авваламбор, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотдан кенг хабардор бўлиб боришини белгилаш назарда тутилмоқда.

Қонун лойиҳасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини асосий тамойиллари сифатида белгилаш учун таклиф этилаётган ахборотнинг очиқлиги ва ошкоралиги, тезкорлиги ҳамда ҳаққонийлигидан келиб чиқиб, мазкур органлар фаолияти ҳақида жамоатчиликни атрофлича хабардор қилиб бориш, ахборотни ошкор қилиш (эълон қилиш) тартиблари ва манбаларини аниқ кўрсатиб қўйиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки демократик ҳамда очиқ жамиятда давлат бошқаруви аҳолининг бевосита ва билвосита иштирокида амалга оширилади. Зеро, шундагина фуқаролар мамлакатда қандай қарор ва дастурлар қабул қилинаётганини, уларнинг қай йўсинда бажарилаётганлигини, масъул ва мансабдор шахслар ўз вазифаларини нечоғли адо этаётганлигини очиқ-ойдин билиб бориши, керак бўлса, бу жараёнларга ўз муносабатларини билдириши мумкин бўлади.

Концепцияда илгари сурилган ташаббус оммавий ахборот воситалари фаолиятини янги bosқичга кўтаришни, улардан фаолликни, аниқ йўналтирилган мақсадли фаолиятни ташкиллаштиришни талаб қилмоқда. “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида” ги Қонун, энг аввало, ижтимоий, иқтисодий, гуманитар соҳаларда давлат идоралари билан бирга фуқаролик жамияти институтлари тизимида алоҳида ўрин эгаллаган оммавий ахборот воситаларининг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутди. Яъни жамият ҳаётининг турли-туман йўналишларида қабул қилинаётган ҳуқуқий-меъерий ҳужжатлар, истиқболли дастурлар, лойиҳаларни амалга оширишда журналистлар томонидан ахборот олиш, тўплаш ва тарқатиш масалаларида қонунчилик механизмларини такомиллаштиришга, фуқароларни давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида холис, тезкор ва тўла-тўқис хабардор қилишга, давлат ва жамоат ташкилотларининг ахборот хизматлари ишининг такомиллашишига, фуқароларнинг давлат ва жамият қурилиши жараёнларида фаол иштирокини таъминлашга хизмат қилиб, бу органлар устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда барча зарур шароитларни яратиб беради.

3.4.

Ўзбекистонда кўппартиявийликнинг ривожланиши

Кўппартиявийлик замонавий демократик жамиятлар сиёсий ҳаётини ташкил қилишнинг асосий конституциявий тамойилларидан бири ҳисобланади. Айнан кўппартиявийлик туфайли демократиянинг сиёсий плюрализм, қонун устуворлиги, имкониятлар тенглиги каби тамойилларини ўзида мужассам этган сиёсий партиялар ва уларнинг вакиллари ўртасида доимий мулоқот таъминланади.

Мамлакат сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштиришда, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини кучайтириш ва инсоннинг ўз қобилиятини тўла рўёбга чиқариши учун тегишли шарт-шароит яратишда, одамларнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этиш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини ривожлантириш ва амалда намоён қилишда, жамиятимизда мавжуд бўлган турли манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини ривожлантириш ва амалда намоён қилишда, жамиятимизда мавжуд бўлган турли манфаатлар, қарама-қарши кучлар ва ҳаракатлар ўртасидаги мувозанатни таъминлайдиган самарали механизмни шакллантиришда кўппартиявийлик тизими муҳим роль ўйнайди.

«Партия» сўзи лотинча «part» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «иш», «қисм» деган маъноларни англатади. Сиёсий партия — аҳолининг, синфнинг, ижтимоий қатлам ёки қатламларнинг бир қисми. Унинг пайдо бўлишини сиёсатшунослар буржуа демократиясининг вужудга келиш даврига нисбат берадилар. Бироқ замонавий давлатларнинг конституцияларида партиялар ҳақидаги моддалар фақат XX асрга келиб пайдо бўлди.

Ҳозирги замон жамиятининг сиёсий ҳаёти мураккаб, зиддиятли ва хилма-хилдир. Бугун сиёсий партия мавжуд бўлмаган бирор-бир давлатни тасаввур қилиш қийин. Ҳозирга дунёнинг аксарият

демократик мамлакатларида икки партиявий ёки кўппартиявий тизимлар мавжуд.

Сиёсий партиялар сиёсий ҳокимият механизмининг фаолият кўрсатишида иштирок этади ёхуд унга муайян таъсир ўтказади. Улар фаолиятининг асосий жиҳати аҳоли сиёсий онгининг шаклланишига таъсир кўрсатишидир.

Сиёсий партия кўп мезонли ва мураккаб ҳодиса бўлганлиги туфайли уни таърифлашга ҳам турлича ёндашувлар мавжуд. Умуман олганда, ана шундай асосий ёндашувлардан учтаси алоҳида ажратиб кўрсатилади. Айримлар партияни кўпроқ мафкуравий бирлашма сифатида тушунадилар. Бошқалар партияни сайлов жараёни, сайловолди кураши, ҳокимиятни эгаллашга интилиш билан боғлиқ ҳолда таърифлайдилар. Марксизм тарафдорлари «партия» тушунчасига синфий нуқтаи назардан таъриф берадилар. Улар партияни муайян синфнинг энг онгли, уюшган, ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган қисми, деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб, илмий нуқтаи назардан сиёсий партиялар учун берилган куйидаги таърифни асос сифатида қабул қилиш мумкин: *сиёсий партия — фуқароларнинг энг фаол, муштарак мафкура асосида боғланган, давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, уни сақлаб қолиш ва амалга оширишга интилувчи қисми, ихтиёрий иттифоқи.* Ҳокимиятни қўлга киритиш ҳар қандай партиянинг бош мақсади ҳисобланади. Партия қайси ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг ташаббуси билан юзага келган бўлса, айнан шуларнинг манфаатларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Партия ўз олдига қандай мақсадларни қўйган бўлса ҳам уларга ҳокимият учун кураш, ўз ҳукуматини шакллантириш ёки коалицион ҳукумат таркибига ўз вакиллари киритиш орқали эришади. Ҳукмронликни қўлга киритган партия давлатнинг бутун қудратидан ўзига ваколат берган ижтимоий-синфий кучларнинг манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади.

Партия фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари, хусусан ННТлар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлардан, лоббистлар тузилмаларидан айнан шуниси билан фарқ қилади. Ушбу санаб ўтилган тузилмалар ҳам худди партиялар сингари сиёсий ҳаётда фаол иштирок этади, лекин ўз олдига давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, уни сақлаб қолиш ва уни амалга ошириш мақсадини қўймайди.

Сиёсий тизимни изчил демократлаштирмасдан, суд ҳокимиятининг мустақиллигини, сўз ва ахборот эркинлигини, сайлов эркинлиги ва сайлов тизими ривожини таъминламасдан, фуқаролик жамияти институтларини шакллантирмасдан, фуқароларимизнинг сиёсий онги, ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтирмасдан туриб, бозор ислохотлари ва иқтисодиётни либераллаштиришни таъминлаб бўлмайди..

И. Каримов

Сиёсий партиялар билан нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда ижтимоий ҳаракатлар ўртасидаги туб фарқ шундан иборатки, партиялар давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш учун курашадилар, ННТ ва ижтимоий ҳаракатлар эса унда бевосита иштирок этишга даъво қилмайдилар ва шу билан боғлиқ мажбуриятларни ҳам ўз зиммаларига олмайдилар. Сиёсий партияларнинг асосий белгилари сифатида уларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиши; аъзоликнинг ва ушбу партия таянадиган муайян ижтимоий базанинг мавжудлиги; сиёсий дастур ва низомга эга бўлиши; партияга бирлашган кишиларнинг умумий манфаатларга ва бир-бирига яқин бўлган муштарак мафкуравий қарашларга эга бўлиши; бир ёки бир неча сиёсий етакчиларнинг мавжудлиги кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Сиёсий партиялар бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар билан бир қатор умумий жиҳатларга эга. Хусусан, муайян ташкилотнинг ҳамда ҳокимият ва бошқарув аппаратининг мавжудлиги; уларнинг аъзоларини бирлаштириб турувчи ва тарафдорларни жалб этувчи ғоявий тамойилларнинг мавжуд бўлиши; муайян дастурий қоидаларнинг қайд этилиши (улар очиқ ифодаланиши ҳам, яширин мавжуд бўлиши ҳам мумкин); аъзолар ва тарафдорлардан иборат оммавий негизнинг мавжудлиги шулар жумласидандир.

Партияларни бошқа ташкилотлардан ажратиб турувчи энг асосий белги эса улар фаолиятининг давлат ҳокимиятини эгаллаш, давлат сиёсатини шакллантириш ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритиш учун очиқ ва аниқ ифодаланган курашга йўналтирилганлигидир.

Сиёсий партиянинг моҳияти партиянинг ижтимоий таркиби ва ижтимоий негизи; партия раҳбариятининг таркиби, манфаатлари ва мақсадлари; ташкилотнинг дастурий қоидалари; унинг сиёсий хатти-ҳаракатларининг объектив йўналтирилганлиги каби хусусиятларга чамбарчас боғлиқдир. Сиёсий партия моҳиятининг энг муҳим кўрсаткичи унинг охир-оқибатда кимнинг ва қандай кучларнинг манфаатлари ҳамда қарашларини ифода этиши, ҳимоя қилиши ва ўз кундалик фаолиятида амалга оширишидир.

Сиёсий партиянинг жамиятдаги функциялари ҳаётдаги масалани ўрганиш унинг сиёсий тараққиётдаги ўрни ва ролини тушуниб етиш, мақсадларини яхшироқ тасаввур этишга ёрдам беради. Жамият сиёсий тизимида сиёсий партиялар қуйидаги асосий функцияларни бажарадилар:

- » сиёсий мақсадни белгилаш. Мафқурани ва дастурларни ишлаб чиқарар экан, партиялар стратегияни белгилашга, фуқароларни муқобил ва бошқа хатти-ҳаракатларнинг ҳам мумкинлигига ишониришга интиладилар;
- » ижтимоий манфаатларни ифода этиш ва саралаш. Манфаатларни гуруҳлар ҳам ифода этишлари мумкин, лекин фақат партияларгина уларни марказий давлат органларининг қарорларига таъсир кўрсатадиган шаклда бир бутун қилиб бирлаштири оладилар;
- » фуқароларни сафарбар қилиш ва ижтимоийлаштириш. Партиялар ўз фаолиятининг узоқ муддатли ижтимоий ва ғоявий-психологик асосини яратадилар, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда тегишли ижтимоий фикрни шакллантирадилар;
- » етакчи сиёсий гуруҳни шакллантириш. Ҳокимиятнинг маҳаллий органларини, ҳукуматнинг аввал яширин, сўнгра эса реал таркибини шакллантирадилар; ҳокимиятнинг ваколатли органлари билан жамият ўртасидаги алоқаларни таъминлайдилар; бошқа сиёсий институтлар билан бирга давлат бошқаруви ва ижтимоий бошқарув механизмини шакллантирадилар, ҳукумат тузилмалари ва механизмларининг барқарорлигини таъминлайдилар;
- » сиёсий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш. Сиёсий партиялар фаолиятининг асосий йўналишлари орасида дастурий қоидаларни, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий стратегияни ишлаб чиқишни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим бўлади. Ҳозирги замон стратегиясини ишлаб чиқишга малакали кадрлар жалб этилади.

Сиёсий партиялар ўз тарафдорлари фаолиятида бирдамликни таъминлашга, ўзларининг иттифоқчилари томонидан қўллаб-қувватланишларини ташкил этишга интиладилар. Партиялар ўзларига ваколат берган ижтимоий бирлашмаларнинг манфаатлари ва хоҳиш-иродасини ифодаловчи стратегик ва тактик концепцияларни ишлаб чиқишнинг ташаббускорлари ва штаблари сифатида намоён бўладилар. Мазкур концепцияларнинг асосий компонентлари жамиятнинг ривожланиш ва умуман, фаолият кўрсатиш моделлари дир. Партияларнинг мафқуравий фаолияти, концепциялар ишлаб чиқишдан ташқари, ана шу концепцияларни ва уларнинг мақсадларига мос келувчи бошқа ғояларни кенг тарқатиш ва тарғиб этишга қаратилган. Ҳукмрон партиялар бунинг учун давлатнинг мафқуравий функциясидан ҳам фойдаланадилар.

Партияларнинг фуқароларни ижтимоийлаштириш борасидаги фаолияти уларнинг пировард мақсадлари ва уларга ваколат берган ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари билан боғлиқ. Ҳукмрон партиялар улар ҳимоя қилаётган қадриятларнинг ижобий қабул қилинишини, улар тутаётган йўлнинг кенг ижтимоий қўллаб-

қувватланишини таъминлайдиган ижтимоийлашувни амалга оширишга интиладилар.

Ҳар бир партия учун тегишли ижтимоий бирлашмаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ваколати жуда муҳимдир. Ушбу функциянинг мазмунини мазкур манфаатларни ифодалашнинг сиёсий воситаларини таъминлаш, уларни мақсадлар ва идеаллар шаклида баён қилиш ҳамда сиёсатнинг бошқа субъектлари билан ўзаро таъсир жараёнида ҳимоя қилиш ташкил этади. Манфаатларни ифода этиш ваколати функцияси турли қатламлар ва гуруҳларнинг ўзига хос манфаатларини мувофиқлаштириш асосида ижтимоий бирликларнинг умумий манфаатларини жамлаш йўли билан ҳамда давлат органларини эгаллаш ва улар устидан назорат ўрнатиш ёки сиёсий қарорлар қабул қилиш ва амалда ҳукмронлик қилиш жараёнида ушбу органларга тазйиқ ўтказишнинг турли шакллари воситасида амалга оширилади.

Партия сиёсий тизимнинг ва умуман, жамият ривожланишининг мақсадлари ва сиёсий мезонларини белгилашда муҳим роль ўйнайди. Бу функциянинг бажарилиш ҳажми ва самарадорлиги партиянинг сиёсий тизимдаги мавқеига боғлиқ бўлади. Бу борада энг катта имкониятларга ҳукмрон партиялар эгадирлар. Улар бутун ижтимоий тизимнинг ҳаракат йўналишини белгиловчи сиёсатни ишлаб чиқадилар ва шакллантирадилар. Партиянинг сиёсий йўлни ишлаб чиқишда иштирок этиш даражаси, бу функциянинг амалга оширилиш ҳажми ва самарадорлиги партиянинг мавжуд сиёсий тизимдаги мавқеини белгиловчи кўрсаткичлар ҳисобланади. Партиянинг ташкилотчилик функцияси муайян кадрлар сиёсатида, яъни партиянинг ўзида, бошқа давлат ва жамоат ташкилотларида кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишдан иборат фаолиятда ўз ифодасини топади. Партияларнинг ташкилотчилик борасидаги ушбу кичик функциясини сиёсатшунослар сиёсий рекрутлаш – сиёсий раҳбар кадрларни танлаш функцияси деб атайдилар. Ўзининг сиёсий кадрлари орқали партия давлат аппаратида ва бошқа ташкилотларда ўз сиёсатини ўтказиши, сиёсий тизимнинг бошқа институтларига ўз таъсирини ёяди.

Партия сафларининг бирлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлаш, партия аъзолари ва тарафдорларини ўзаро яқинлаштирувчи қадриятлар ва меъёрларни ишлаб чиқиш, раҳбарликни амалга ошириш ва партия фаолиятини бошқаришга қаратилган партия ички фаолияти жуда муҳимдир.

Сиёсий партиялар фаолиятининг муҳим йўналишлари куйидагилардан иборат:

- » тегишли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини аниқлаш, баён қилиш ва асослаш, уларни фаоллаштириш ва интеграциялаш;
- » сиёсий доктриналар ва дастурлар яратиш;
- » давлатда ҳокимият учун курашга ва давлатнинг фаолият дастурларини яратишда, давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш;
- » умуман, жамиятни ёхуд унинг бир қисмини сиёсий жиҳатдан тарбиялаш, ижтимоий фикрни шакллантириш;
- » давлат аппарати, касаба уюшмалари, жамоат ташкилотлари учун кадрлар тайёрлаш ва уларни юқори мансабларга кўтариш;
- » партия ичидаги ташкилий фаолият.

Ҳар бир мамлакат демократия, парламентаризм ва кўппартиявийликни шакллантиришда ўз йўлига эга. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Ўзбекистон танлаб олган йўлнинг ўзига хослиги собиқ совет тоталитар, яккапартиявийлик тизимининг узок вақт ҳукмронлик қилганлиги билан изоҳланади. Мустақилликнинг илк йилларидаёқ яккапартиявий диктатурага барҳам берилди ва кўппартиявий сиёсий тизимни шакллантириш мақсад қилиб олинди. Якка партия ҳукмронлиги бартараф этилгандан сўнг жамиятимизда сиёсий плюрализмнинг вужудга келиши, сиёсий партияларнинг шаклланиши билан боғлиқ жараёнлар шиддат билан бошланиб кетди. Бироқ бу йўл бирданига ёки дабдурустдан, бирор-бир хорижий мамлакат андозасини қабул қилиш эвазига эмас, балки аста-секинлик билан, босқичма-босқич амалга оширилиши белгилаб олинди.

1992 йил 8 декабрда Республика Конституцияси қабул қилингандан сўнг, сиёсий партияларнинг шаклланиши учун муҳим ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Қисқа фурсат ичида мамлакатимизда ҳуқуқий асосда, парламентда фаолият кўрсатувчи партияларнинг шаклланиш жараёни содир бўлди.

Мустақиллик йилларида республикада сиёсий институтларнинг, мафкураларнинг, фикрларнинг хилма-хиллигига асосланган ва фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда кенг иштирок этишини таъминлайдиган янги демократик сиёсий тизимнинг негизлари вужудга келди. Демократик жамиятнинг муҳим

омилларидан бири бўлган кўппартиявийлик туфайли мустақиллик йилларида Ўзбекистонда сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари вужудга келиб, улар ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг объектив жараёнига айландилар.

Республикамизда кўппартиявийликнинг шаклланиш жараёнини ҳар бири муайян воқеа билан ажралиб турадиган куйидаги бешта босқичга бўлиш мумкин:

- 1) 1991–1994 й.: яккапартиявийликнинг тугатилиши ва кўппартиявийликнинг шаклланиши учун зарур бўлган шарт-шароитларнинг яратилиши;
- 2) 1995–1999 й.: кўппартиявийликнинг қонунчилик асослари яратилиши ва янги партияларнинг ташкил топиши. “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги (26.11.1996 й.), “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги (14.04.1999 й.) Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг қабул қилиниши;
- 3) 2000–2004 й.: сиёсий тажриба тўплаш ва молиявий мустақилликни таъминлаш, доимий электоратни белгилаб олиш. “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”ги (14.12.2000й.), “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги (30.08.2001 й.), “Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий тамойиллари тўғрисида”ги (04.04.2002), янги таҳрирдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (29.08.2003 й.) Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг қабул қилиниши;
- 4) 2005–2006 й.: сиёсий партиялар парламент назоратининг кучайиши, конструктив муҳолифатнинг шаклланиши;
- 5) 2007 йилда то ҳозирги кунга қадар: сиёсий партиялар фаолияти “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциявий қонуни асосида (11.04.2007 й.) янада жадаллашуви, сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига бўлиб ўтган сайловлардаги иштироки, партиялараро рақобатнинг кучайиши.

Сиёсий партиялар сайловларда иштирок этиб, тегишли органларга ўз вакилларини ўтказиш орқали давлат ҳокимияти органлари фаолиятида иштирок этади. Шу билан бирга сиёсий партиялар замонавий жамият тизимининг муҳим қисми бўлиб, улар давлатнинг сиёсий йўналишини белгилашда иштирок этади, ҳукуматнинг вакиллик ва ижро этувчи муассасаларини шакллантиради. Ҳуқуқий-демократик давлат қуриш, кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида

кўппартиявийликнинг ривожланишига, мустақил, фаол аҳолининг кенг қатлами томонидан қўллаб-қувватланадиган сиёсий партиялар ва бошқа жамоатчилик ташкилотларининг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратилишига катта аҳамият берилди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг қабул қилиниши мамлакатда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш учун ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб, сиёсий партиялар демократик тамойиллар асосида фаолият юритишлари учун имкониятлар яратди. Дарҳақиқат, 2-моддасида сиёсий партиялар фракцияси сиёсий партиядан кўрсатилган депутатлар томонидан партия манфаатларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмаси эканлиги, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида кўпчилик ўринни эгаллаган сиёсий партия фракцияси парламентдаги кўпчиликни ташкил этиши, ўз дастурий мақсадли вазифаларининг яқинлигидан ёки мослигидан келиб чиққан ҳолда блок тузадиган бир неча сиёсий партиялар фракциялари ва Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланган депутатлар ҳам парламентдаги кўпчиликни ташкил этиши мумкинлиги каби қоидалар ўз аксини топди.

Мамлакатимизда сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар натижасида уларнинг жамиятдаги ўрни анча юксалиб бормоқда. Сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатишларини таъминлаш мақсадида уларнинг қонунчилик асослари янада ривожлантирилди. Икки палатали парламентни шакллантириш ислохотларини амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда сиёсий партиялар Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва маҳаллий вакиллик органлари депутатлари номзодларини танлаш ва кўрсатиш, сайлов кампанияларини ўтказишда асосий сиёсий институт функциясини бажаришга ўтдилар.

Ҳар қандай давлатда вакиллик демократияси шаклланишини сиёсий партияларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ислохотлар

жараёнида сиёсий партияларнинг ролини оширишга катта аҳамият бериб келинмоқда. Улар фаолиятининг қонуний асослари мустаҳкамланиб, ваколатлари кенгайтирилмоқда. Натижада сиёсий партияларнинг ислохотлар ижтимоий самарасини янада оширишда масъулияти кучайиб, ҳозирда хорижий мамлакатлар олимлари, халқаро экспертлар Ўзбекистонда парламент фаолиятини такомиллаштириш ўзига хос янги босқичга кўтарилганини эътироф этмоқда.

2002 йил 4 апрелдаги «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий тамойиллари тўғрисида»ги Конституциявий қонун асосида профессионал тарзда фаолият юритувчи Қонунчилик палатаси ва ҳудудлар манфаатларини ифодаловчи Сенатдан таркиб топган икки палатали парламент ташкил этилди. Шу орқали демократик ислохотларни изчиллик билан амалга оширишда сифатли қонунлар қабул қилиш имконияти кенгайди, қонун ижодқорлиги ва уларнинг ижросини назорат қилиш бўйича барқарор механизм шаклланди.

Парламент ҳокимиятининг амалий ролини кучайтиришда кўппартиявийлик тизимининг ривожланишига, сиёсий партиялар фаоллигининг кескин ошишига, улар ўртасида рақобат асосидаги кураш кучайишига шароит яратиб бериш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда қонунларимизда мамлакатимизда ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланиши белгилаб қўйилган, сиёсий партияларнинг кенг кўламда ижтимоий-сиёсий фаолият юритиши кафолатланган. Энг муҳими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасидаги ўзаро мутаносиблик ҳамда манфаатлар мувозанатини таъминлашда сиёсий партиялар иштирокининг қонуний асослари мустаҳкамланди.

Юртимизда сиёсий партияларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти босқичма-босқич кучайтирилиб, унинг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланиб борилди. 2004 йилдан амал қила бошлаган “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Қонун бу борада ниҳоятда муҳим қадамлардан бири бўлди. 2007 йилда қабул қилинган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун эса сиёсий партиялар фаолиятини сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқди.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонун партиялараро, хусусан, фракциялараро рақобатнинг ҳуқуқий механизмларини янада ривожлантирди. Унга кўра, қонун лойиҳаларини Қонунчилик палатасида кўриб чиқишнинг барча босқичларида сиёсий партиялар фракциялари иштирокининг процессуал механизми мустаҳкамланди. Эндиликда қонун лойиҳаси бўйича масъул кўмита фракцияларнинг қонун лойиҳасига доир фикрлари ва таклифларисиз қонун лойиҳаси юзасидан ўз хулосасини чиқариш ҳуқуқига эга эмас. Сиёсий партиялар фракцияларининг қонун лойиҳасига доир фикрлари ва таклифлари инobatга олинади, шунингдек, Қонунчилик палатаси мажлисларида лойиҳаларни кўриб чиқиш жараёнида маърузачи барча ўқишларда фракцияларнинг фикрлари ва таклифларини депутатларга етказди. Мазкур меъёрларнинг белгиланиши қонун ижодкорлиги жараёнида фракциялар ўртасида рақобат муҳитининг амалда кучайишига хизмат қилади.

Партиялар ўртасидаги сайловолди кураши парламентнинг кундалик фаолиятида ҳам давом этиши, ғоя ва дастурлар беллашувининг доимий тус олиши партиялар ўз олдига қўйган мақсад-муддаоларига эришишини таъминлашга хизмат қилади. Шунинг билан бирга сиёсий партиялар мамлакатда амалга оширилаётган, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ислохотлар жараёнининг талаблари билан узвий боғлиқ бўлган, узоқ истиқболга мўлжалланган ўз дастурига эга бўлиши, айна пайтда, уни замон билан ҳамнафас такомиллаштириб бориши талаб этилади.

Шунингдек, дастурий мақсад ва вазифалари доирасида қонунлар ижроси самарадорлигини кузатиш, ўз электорати муаммоларини, ҳуқуқий тартибга солиниши лозим бўлган ижтимоий муносабатларнинг доирасини ўрганиб бориш асосида сиёсий партиянинг тизимлашган ғоялар базасини тўлдириб бориши ҳаётий аҳамиятга эгадир. Бунда, албатта, электорат билан иш олиб боришнинг замонавий усуллари, умумэтироф этилган сиёсий технологиялардан кенг фойдаланиш, партиялараро баҳс-мунозараларни оммавий ахборот воситалари орқали ҳам фаол олиб бориш муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон сиёсий партияларининг ҳозирги фаолиятини таҳлил қилган олимларнинг аксарияти шуни таъкидлайдики, сиёсий

Бундай талаб сўз ва ахборот эркинлиги, сайлов эркинлигини таъминлаш ва сайлов тизимини ривожлантириш, фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, энг муҳими. фуқароларимизнинг сиёсий онги, ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш масалаларига ҳам бирдек дахлдордир.

И. Каримов

партияларнинг шаклланиш жараёни демократик ислохотлар, хусусан, конституциявий ва сайлов тизими ислохотлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган мураккаб жараёндир.

Ҳозирга пайтда республикада тўртта сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда. Булар Ўзбекистон халқ демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси, “Миллий тикланиш” демократик партияси, Ўзбекистон тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Либерал-демократик партиясидир.

Энг тажрибали, кўп сонли ва шаклланган деб, 1991 йил 1 ноябрда ташкил қилинган **Ўзбекистон халқ демократик партиясини** (ЎХДП) айтиш мумкин. ЎХДПнинг II съезди 1994 йил 1 ноябрда бўлиб ўтди. У Ўзбекистон Олий Мажлиси ва халқ депутатларининг маҳаллий Советларига сайловлар ўтказилиши билан боғлиқ равишда Низомда белгиланган муддатдан илгари қақирилди. Унда Партия сайловолди дастурининг масалалари, парламент депутатларига номзодлар кўрсатилиши, унинг Низомига ўзгартиришлар киритилиши кўриб чиқилди.

Ўзбекистон Халқ демократик партияси Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий қўллаб-қувватлашга ва ҳимояга муҳтож фуқаролари манфаатларини ифодалайди ва ҳимоя қилади. Энг аввало, булар иқтисодиётда банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли аҳоли, ижтимоий қўллаб-қувватлашга эҳтиёж сезадиган ва ишга жойлашишда қийинчиликларга дуч келаётган одамлардир. Булар – педагоглар, врачлар, бошқа ижтимоий соҳаларнинг ходимлари ва мутахассислари, кам таъминланган ва кўп болали оилалар, пенсионерлар ҳамда имкониятлари чекланган кишилар.

Шуни айтиш жоизки, бугунги кунга келиб ЎХДП сафларида 360 мингдан ортиқ (2012 й.) аъзолар бор. Партия аъзоларининг ярмидан кўпини хизматчилар, 40 фоиздан ортиғини аёллар, 50 фоизини ёшлар ташкил қилади. Зиёлилар, хизматчилар ва талабалар аъзоларнинг 50 фоиздан кўпини, 40 фоизини моддий ишлаб чиқаришда бандлар, 10 фоизини нафақадагилар ва уй бекалари ташкил қилади. Партиядаги ишни 60 дан ортиқ миллат вакиллари – ўзбеклар, қорақалпоқлар, қozoқлар, тожиклар, руслар, украинлар, татарлар, уйғурлар, туркманлар, қирғизлар, корейслар ва ҳоказолар юритадилар.

Партиянинг матбуот органлари ўзбек ва рус тилида чоп этиладиган газеталар «Ўзбекистон овози» ва “Голос Узбекистана” газеталаридир.

1995 йил февралда ташкил қилинган **«Адолат» социал-демократик партияси** таркибида фан-техника зиёлилари, муҳандис ва олимлар, давлат муассасалари ишчилари етарли даражада кенг ифодаланган.

Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партиясининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- » кучли ижтимоий-ҳуқуқий давлат барпо этиш;
- » адолатли фуқаролик жамиятини яратиш;
- » ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ривожланишига таъсир қилиш;
- » жамиятда ижтимоий адолат тамойилларини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш.

Ўзбекистон “Адолат” СДП ҳозирда ўз тараққиётининг янги сифат босқичида турибди. Бу партия сафларининг минтақалардаги сонининг ортиши ва ташкилий мустаҳкамлашувида намён бўлмоқда. Ҳозирда Ўзбекистон “Адолат” СДП сафларида салкам 90 мингдан зиёд аъзони (2012 й.) бирлаштириб, Ўзбекистоннинг 188 аҳоли ҳудудида 2500 дан ортиқ бошланғич ташкилотга эга. Ўз навбатида, бу партия ижтимоий базасининг кенгаётганлигидан далолат беради.

«Адолат» социал-демократик партияси, аввалдан ўзининг тутган ўрнини, социал-демократизмнинг умумжаҳон мафкуравий оқими билан солиштиради. «Адолат» ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий газетаси партиянинг бош матбуот органидир.

1995 йил май ойида **«Миллий тикланиш» демократик партияси** ташкил қилинди, унинг асосий мақсади – миллий ўзини ўзи англашни ривожлантириш жараёнларини фаоллаштириш, аҳолини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва ҳоказо. «Миллий тикланиш» партияси ўз дастурида консерватив жиҳатларга таяниб, ўзини фуқароларнинг миллий рух, дунёқараш, миллий англаш ва ватанпарварликка асосланган нуқтаи назарлари ва манфатларини бирлаштирувчи сиёсий ташкилот, деб таърифлайди.

Партиянинг ўз олдига қўйган мақсади:

- » Ўзбекистон Республикаси фуқароларида миллий ўзликни англашнинг ўсиши, миллий ғурур, Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғусини шакллантириш ҳамда мустаҳкамлаш учун қулай шароитлар яратиш;
- » ўз сафида юрт ватанпарварларини бирлаштириш, уларнинг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини Ўзбекистон манфаатлари ҳамда унинг халқаро обрў-эътиборини ошириш йўлида сафарбар этиш;
- » ёшларни ўз Ватанини ҳурмат қилиш, севиш ва у билан фахрланиш, ҳар қандай шароитда миллий мустақилликни, халқнинг қадриятлари, анъана ва урф-одатларини асраш ва ҳимоя қилиш руҳида тарбиялаш, шунингдек, унинг маънавий эҳтиёжлари ва қизиқишларини чеклашга бўлган уринишларга қарши курашишга етарлича ҳисса қўшиш.

Ўзбекистон “**Миллий тикланиш**” демократик партияси халқимизни комил миллат мақомига олиб чиқишни ўзининг муқаддас мақсади деб ҳисоблайди. Миллий уйғониш, тикланиш ва юксалиш орқали Ўзбекистон халқи ер юзидаги ҳеч бир халқдан кам бўлмагани ва кам бўлмаслигини кўрсатишга интилади. Бугунги кунда “Миллий тикланиш” партияси унинг ўз атрофига жипслаштирган сафдошларининг сони 120 000 дан ошиб кетди (2012 й.).

1995 йил июнь ойидан партия «Миллий тикланиш» газетасига эга. Ушбу газетанинг турли бўлимлари миллий ва умумбашарий бойликларни тиклашга, ёшларни тарбиялашга, миллий тикланиш ғояларини тарғибот қилишга қаратилган.

Мамлакатимиздаги энг ёш сиёсий партия – **Ўзбекистон ишбилармонлар ва тадбиркорлар ҳаракати – Либерал-демократик партияси** (ЎзЛиДеП) ҳисобланади. У 2003 йил 15 ноябрда ташкил топган. Кичик бизнес вакиллари ва хусусий тадбиркорлар, фермерлар, моддий ва интеллектуал мулк эгалари ҳамда ўрта синфни ташкил этувчи бошқа табақалар ушбу партиянинг электоратини ташкил этади. ЎзЛиДеП мамлакатимизда либерал-демократик йўналишдаги илк сиёсий партия ҳисобланади.

ЎзЛиДеПнинг ўз олдига қўйган мақсадлари:

- » **биринчидан**, сиёсий куч сифатида бирлашган ҳолда тадбиркорлар ва ишбилармонларнинг янада кенгроқ фаолият юритишлари учун янги имкониятлар очиш, уларнинг истиқболини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан асослаб бериш, жамиятнинг ушбу табақаси манфаатларини ҳимоялаш баробарида унинг эртанги кунини таъминлаш;
- » **иккинчидан**, партиянинг куч ва имкониятларини бошқа сиёсий партия ва ҳаракатлар билан ҳамкорликда мамлакатнинг миллий манфаатлари ва тараққиётининг стратегик истиқболларига жавоб берадиган бозор

иқтисодиётига асосланган демократик, ҳуқуқий давлат қуриш, фуқаролик институтларининг ривожига кенг йўл очиб бериш ва демократик кадриятларни халқимиз, аввало, ёшлар онги ва ҳаётига сингдиришга қаратилган ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш;

- » **учинчидан**, партиянинг давлат бошқаруви, жамиятда шаклланаётган қарашларга таъсир ўтказиш, сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга оширишдаги иштирокини таъминлаш. Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш, Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш, юртимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, миллатлараро ва фуқаролараро аҳиллик ва тотувликни мустаҳкамлаш ишида фаол қатнашиш, ёшларимизни Ватанга муҳаббат ва садоқат, ўз элим, ўз юртим, жон Ўзбекистоним, дея ғурурланиб яшаш руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшиш, ҳар қандай шароитда мустақиллик йўлимиз, кадриятларимиз, миллий ва диний анъаналаримиз, урф-одатларимизни қадрлаш, шу билан бирга, бошқа миллат ва элатлар кадриятларини камситишга йўл қўймаслик, бундай хуружларга қарши изчил кураш олиб бориш;
- » **тўртинчидан**, ўзи учун сиёсий платформа деб танлаб олган либерал-демократик ғоя ва мақсадларни ўз фаолияти орқали кенг омма онгига сингдириш, бу борада сафини кенгайтиришга йўналтирилган ҳар томонлама чуқур ўйланган партия сиёсатини тарғиб қилиш ишларини амалга ошириш.

Бугунги кунда ЎзЛиДеПнинг 180 000 дан ортиқ аъзоси (2012 й.) бор. Ушбу партиянинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги фракцияси энг кўп сонли бўлиб, 2009 йилги парламент сайловларидан сўнг 53 нафар депутатдан иборат.

Партиянинг матбуот органи «XXI аср» газетаси ҳисобланади.

Кўриб турибмизки, Ўзбекистонда партиявий тизим тадрижийлик асосида, бир маромда ўз такомиллига етиб бормоқда. Масалан, 1994 йилга Парламент сайловларида ҳокимият органлари ва аҳолининг ташаббускор гуруҳларидан 167 нафар депутат сайланган бўлса, 1999 йилги Парламент сайловларида уларнинг сони 125 тагача қисқарди. 2004 йилги Парламент сайловларида сайланган депутатларнинг 90 фоизидан кўпроғи сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган номзодлардир. 2009 йилги сайловлардан бошлаб эса Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан 15 нафарлик квота асосида сайланадиган депутатлардан ташқари қолган барча депутатлар партиявий мансублик асосида сайлана бошладилар. Бу эса сиёсий ҳаётда сиёсий партияларнинг вазни ва нуфузи тобора ошиб бораётганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси (2005 йилдан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси) таркиби

1994 йил 25 декабрь сайловларидан сўнг (жами 250 депутат)	1999 йил 5 декабрь сайловларидан сўнг (жами 250 депутат)	2004 йил 26 декабрь ва 2005 йил 9 январдаги сайловлардан сўнг (жами 120 депутат)	2009 йил 27 декабрь ва 2010 йил 10 январдаги сайловлардан сўнг (жами 150 депутат)	2014 йил 21 декабрь ва 2015 йил январдаги сайловлардан сўнг (жами 150 депутат)
ХДП – 69 депутат; “Ватан тараққиёти” – 14 депутат; Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари – 167 депутат	ХДП – 48 депутат; “Ватан тараққиёти” – 20 депутат; “Адолат” СДП – 11 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 10 депутат; “Фидокорлар” МДП – 34 депутат; Ҳокимият вакиллик органлари – 110 депутат; Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари – 15 депутат	ЎзЛиДеП – 41 депутат; ХДП – 28 депутат; “Фидокорлар” МДП – 18 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 11 депутат; “Адолат” СДП – 10 депутат; Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари – 12 депутат	ЎзЛиДеП – 53 депутат; ХДП – 32 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 31 депутат; “Адолат” СДП – 19 депутат; Ўзбекистон Экологик ҳаракати – 15 депутат	ЎзЛиДеП – 52 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 36 депутат; Ўз. ХДП – 27 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 31 депутат; “Адолат” СДП – 20 депутат; Ўзбекистон Экологик ҳаракати – 15 депутат

Умуман олганда, Ўзбекистон сиёсий партиялари мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнамоқда. Шу билан бирга, ўтган йиллар давомида амалга оширилган ишлар таҳлили, амалдаги ишларнинг ҳолисона ва муросали баҳоси ҳамда мамлакат Президенти сиёсий партияларни даъват этганидек, энг асосийси истиқболга режалаштирилган аниқ мақсадларни белгилашда уларни амалга ошириш механизмларини яна ва яна бир бор танқидий кўриб чиқишни талаб этмоқда. Бугунги давр биздан сиёсий муносабатлар субъекти сифатида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётига партияларнинг фаол киришига тўсқинлик

қилувчи тўсиқларни аниқлаш, уларнинг фаолиятини танқидий таҳлил этишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон сиёсий партияларининг мафкуравий дастурлари таҳлили шуни кўрсатадики, фуқаролик жамиятини қуриш асосларини ҳисобга олган ҳолда улар партия дастурларининг мазмунига кучли даражада тузатишлар киритилишига муҳтождир.

2010 йилда Президент И.Каримов томонидан эълон қилинган Концепция сиёсий партиялар олдида янги вазифалар қўйди. Буни Конституцияга киритилган баъзи ўзгартиш ва қўшимчаларда кўриш мумкин. Маълумки, Концепцияда белгилаб берилган қонунчилик

ташаббуслари асосида тайёрланган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Қонун 2011 йилда қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган Бош вазирнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиб бориш тўғрисидаги меъёр ҳокимият бўғинлари ўртасидаги мувозанатни таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган ўзгартишларга асосан, Бош вазир лавозимига номзод кўрсатиш ва уни тасдиқлашнинг демократик тамойилларини ифодаладиган янги ҳуқуқий тартиб ўрнатилди. Яъни Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партиялар томонидан таклиф этилиши белгилаб қўйилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотумини билдириш ҳуқуқи берилди.

Албатта, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган юқоридаги ўзгартиш ва қўшимчалар, энг аввало, парламент томонидан ўз ваколатларини амалга ошириш жараёнида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанати тизимини шакллантириш, сиёсий партияларнинг жамият ҳаётидаги ролини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизни демократлаштириш ва либераллаштириш жараёнларининг жадал ривожланишида алоҳида аҳамият касб этади.

Ўз навбатида, бугун юртимизда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялардан ҳам ана шу тамойилларни ҳаётга жорий этиш ишларига тайёр бўлишлари, сиёсий етуқликка интилишлари талаб этилади.

Бу сиёсий партиялардан Концепцияда белгилаб берилган вазифаларни амалга ошириш юзасидан ўзининг жорий ва узоқ истиқболга мўлжалланган дастур ҳамда режаларини ишлаб чиқиш ва шу асосда фаолият юритишларини тақозо этади. Мазкур йўналишда салмоқли натижаларга эришишни кўзлаган сиёсий партиялар, жумладан, қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратишлари лозим.

Энг аввало, улар сафларини сиёсий-ҳуқуқий маданияти юксак, интеллектуал салоҳияти юқори, халқ орасида инсоний фазилатлари ва ахлоқий хусусиятлари билан обрў-эътибор қозонган, ташаббускор, кўпчиликни ўзининг ортидан эргаштира биладиган, масъулиятни чуқур ҳис этадиган, эл-юрт манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўя оладиган инсонлар ҳисобига кенгайтириб боришлари лозим. Зеро, Бош вазир номзодини кўрсатиш ҳуқуқи энг кўп депутатлик ўрнини эгаллаган сиёсий партияга берилган экан, бунинг учун, биринчи навбатда, сайловда ютиб чиқиш учун ҳаракат қилиш сиёсий партиялар олдига қўйилган асосий мақсаддир. Аёнки, бу масала партиянинг кадрлар сиёсати билан чамбарчас боғлиқ. Шундай экан, кучли кадрлар захирасини шакллантириш сиёсий партиялар олдида турган асосий ва муҳим аҳамиятга молик вазифадир. Бундай пайтда муайян йутуқларни қўлга киритишда ҳар томонлама етук ва салоҳиятли кадрларга таяниш муваффақиятлар омили ҳисобланади. Сиёсий партиялар қуйи бўғинлардан тортиб, юқори тизимларгача бўлган даражада ўз сафларини билимли, зукко, ҳаётий тажрибага эга, фидойи одамлар билан тўлдириб боришлари лозим бўлади.

Қолаверса, сиёсий курашларда ғолиб чиққан партия ҳукумат раҳбарлигига номзод кўрсатиш ваколатини қўлга киритади. Демак, бу иш ҳам маълум бир тайёргарликни талаб этади. Чунки ҳукуматга раҳбарлик қилиш ниҳоятда жиддий ва ўта нозик масала. Бу лавозимга муносиб кадрни топиш ва танлашнинг ўзи мураккаб жараён.

Шунинг учун ижро этувчи ҳокимиятни ҳар жиҳатдан амалга оширишга қодир, иқтисодийнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг фаолияти самарадорлигига шахсан жавобгарликни зиммасига олишга тайёр бўлган, қисқача айтганда, халқнинг қувончу ташвишлари билан яшай оладиган инсонгина ҳукуматга раҳбарлик қилишга лойиқ. Шундай номзодни танлаш ва тавсия этиш учун сиёсий партиялар зарур чора-тадбирларни кўриб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, ҳар бир сиёсий партия бўлиб ўтадиган сайловларда бошқа бирон бир сиёсий партия билан тенг миқдорда депутатлик ўрнига эга бўлиб қолиши эҳтимолини ҳам эътибордан соқит қилмаслиги зарур. Яъни ҳукумат раҳбарлигига ҳар икки ғолиб партия битта номзод кўрсатиши Конституциямизда қатъий белгилаб қўйилган экан, бунда, албатта, ўша номзоднинг қайси партиядан бўлиши ҳақида баҳс ва тортишувлар юзага келиши табиий ҳол. Ва шуниси аниқки, қайси партиянинг номзоди салоҳият жиҳатдан кучли бўлса, ўша номзод ҳақида бир тўхтама келинади. Сиёсий партия ана шундай вазиятларга ҳам тайёр туриши лозим бўлади.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва маҳаллий Кенгашларга сайланадиган депутатларнинг сиёсий соҳадаги фаоллигини ошириш ҳам сиёсий партиялар олдидаги навбатдаги муҳим вазифадир. Уларнинг нафақат қонун ижодкорлиги йўналишида, балки амалдаги қонунларнинг жойларда қай даражада ижро этилаётгани, сайловчиларнинг ҳаётий муаммоларини ҳал этиш борасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, маҳаллий ҳокимликлар қандай иш олиб бораётгани, ҳудудларда яшовчи аҳолининг кайфияти ва руҳияти қандай эканлигидан доимий равишда хабардор бўлиб бориш, лозим топилганида, ўз ваколатлари доирасида керакли чора-тадбирлар кўриш масъулиятини кучайтириш талаб этилади.

Хулоса қилиб айтганда, юртбошимиз таъкидлаганидек, мазкур ислохотларнинг муваффақияти,

авваламбор, мамлакатимизни янада демократлаштириш ва либераллаштириш йўлидаги сатъ-ҳаракатларимиз суръатларига, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг юксаклигига ва ўз-ўзидан аёнки, биринчи навбатда, сиёсий партияларнинг етуқлик даражасига, уларнинг Ўзбекистонимиз тақдири ва келажагига дахлдор бундай улкан масъулиятли ваколатларни ўз зиммасига олишга қай даражада тайёр эканига бевосита боғлиқдир.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда сиёсий тизимни либераллаштириш, сиёсий фикр, тафаккур, ёндашув хилма-хиллигини таъминлаш, партиялараро соғлом рақобатни ривожлантиришга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуи амалга оширилди. Бу борада мамлакатимиз раҳбари томонидан 2010 йил 12 ноябрда тақдим этилган Концепцияга мувофиқ фақат 2011 йилда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилганлиги, сайлов қонунчилиги янада такомиллаштирилганлиги ҳамда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Регламентига ва бошқа қонун ҳужжатларига сиёсий партияларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтиришни кўзда тутувчи бир қатор ўзгартиш ва қўшимчалар киритилганлигини қайд этишнинг ўзи kifоя.

Буларнинг барчаси давлат сиёсий тузилмасида вакиллик ҳокимиятининг роли ва аҳамиятини янада кучайтириш ҳамда ижро этувчи ҳокимият органларини шакллантириш, улар фаолияти устидан парламент ва депутатлик назоратини амалга ошириш борасида сиёсий партиялар ролини тубдан ошириш учун мустаҳкам қонунчилик асосларини яратди. Энг муҳими, ҳам Қонунчилик палатаси, ҳам Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари доирасида демократик жамиятнинг энг муҳим таркибий қисми бўлган сиёсий, партиялараро рақобатни янада кучайтириш учун қўшимча шароит ва имкониятлар яратилди.

Шу билан бирга, мамлакатимизда демократлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш йўлида ҳокимият бўлинининг конституциявий тамойилини амалга оширишда кўппартиявийлик тизимини янада ривожлантириш, сиёсий партиялар фаоллигини ошириш, улар ўртасида рақобатли курашни кучайтириш масалалари ғоят муҳим ўрин эгаллайди. Давлатимиз раҳбари бир неча бора таъкидлаганидек, вакиллик ҳокимият органларига айнан шу кураш орқали ҳар бир партия ўз олдига қўяётган мақсадларга эришади. Бу

рақобат қанчалик кучли ва мурасасиз бўлса, муайян ижтимоий кучлар ва қатламлар манфаатларини илгари сурувчи ҳар бир партия ғоялари, дастурий вазифалари шунчалик муваффақиятли амалга оширилишини кафолатлайди. Шубҳасиз, буларнинг барчаси қабул қилинаётган қонунлар сифатини ошириш, ҳуқуқни қўллаш амалиётини яхшилаш, қонун устуворлигини таъминлаш, вакиллик ҳокимият органларининг мамлакатимизда юз бераётган жараёнларга таъсирини кучайтиришга кўмаклашади.

3.5.

Ўзбекистонда демократик сайловлар

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим мезонларидан бири – бу фуқароларнинг сиёсий жараёнларда, хусусан, давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирок этишида намоён бўлади. Мазкур фаолиятнинг самарали амалга оширилишида муҳим сиёсий жараён ҳисобланган сайловлар асосий ўринни эгаллайди. «Эркин сайлов ва ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш тамойиллари, биринчи навбатда, ҳар бир шахснинг давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш бўйича конституциявий ҳуқуқи миллий давлатчилигимиз моделининг асосини ташкил этади. Сайловлар – бу мамлакатимизда амалда бўлган ҳуқуқий меъёрларнинг нечоғлиқ демократик руҳда эканини намоён этадиган, демократик ҳуқуқий давлатнинг узвий белгиси, халқнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишининг, фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокининг асосий шакли бўлиб, ўта муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга масаладир»¹⁸¹. Адолатли сайловлар орқали демократик мезонлар амалга татбиқ этилади, халқнинг ишончли вакили ҳокимият тепасига келади, барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланади, орзу-умидлари рўёбга чиқади.

Демократия ҳамма жойда бир хил. Унинг умумий тамойиллари ҳамма учун тушунарли: бу – демократиянинг ажралмас қисми бўлган халқ ҳокимияти, халқнинг хоҳиш-иродаси ва очиқ, эркин сайловлардир. Бу – охир-оқибатда ҳар қандай демократиянинг энг юқори поғонаси бўлган фуқаролик жамиятидир.

И. Каримов

¹⁸¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Т.: «Ўзбекистон», 2010. –Б. 35.

¹⁸² Парламент сайлови: миллий қонунчилик ва хорижий тажриба: илмий-амалий қўлланма // М.Абдусаломов ва бошқалар; Масъул муҳаррир проф. Ш.Х.Файзиев; –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузиридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти нашриёти, 2009. 26-бет.

¹⁸³ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. –Т.: «Ўзбекистон». 2005 йил. 49-бет.

¹⁸⁴ Жўраев Қ.А. Сайлов тизимини эркинлаштириш – демократик тараққиёт омили. Адолат. 2011 йил 6 май № 20 (825)

Сайлов халқ ҳокимиятчилигининг тимсоли бўлиб, энг аввало ўзида жамият аъзоларининг, қолаверса сайловчи – фуқаро манфаатини ифода этади. Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари одимлашда, хусусан, жамиятни янгилаш ва модернизациялаш, ижтимоий ҳаётни янада демократлаштиришда сайловларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлининг ҳозирги босқичида давлат ҳокимиятининг вакиллик органларини эркин, қонуний ва адолатли сайловлар асосида шакллантирилиши демократик жараёнлар ва янгиланишларнинг ижтимоий ҳаётда олий қадрият сифатида ифода этилаётганлигининг ёрқин намунаси¹⁸².

Эркин сайловларни ўтказиш жараёнида қонунийлик, тенглик каби бир қатор умумий ҳуқуқий тамойилларга оғишмасдан амал қилиниши уларни муваффақиятли амалга оширишга ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга хизмат қилади. Президентимиз И.А.Каримовнинг эътирофича, «демократия ва сайлов тушунчалари доимо ёнма-ён юради, улар ўзаро бирлашиб кетган. Сайлов – демократия дегани. Демократия – бу сайлов дегани»¹⁸³. Дарҳақиқат, сайловсиз демократияни, демократиясиз сайловни тасаввур қилиш қийин. Демократия сайлов асосида, эркин фикр муштараклигида, сиёсий плюрализм мавжудлигида намоён бўлади.

Сайловлар кишилиқ жамиятининг бир неча асрлик тарихий ривожланиш маҳсули бўлиб, давлат ва жамиятнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадида пайдо бўлган институтдир. Ҳозирги даврга келиб, дунёнинг аксарият мамлакатларида давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш органларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар сиёсий тизимнинг ажралмас таркибий қисмига айланиб бўлди. Турли мамлакатлардаги ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражасини уларда ўтказиладиган сайловларга, сайловлардаги аҳолининг иштирокига, сайловларнинг савиясига кўра белгиланади¹⁸⁴. Бундан ташқари мамлакатдаги тинчлик, барқарорлик ҳукм суриши ва шахс, жамият, давлат хавфсизлигининг таъминланиши демократик сайлов тамойилларининг қай даражада рўёбга чиқишига ҳам бевосита боғлиқдир.

Сайловлар жамият ва давлат бошқарувига демократик усулда эришишнинг ҳуқуқий воситасидир. Вакиллик органларини сайловларсиз шакллантиришнинг ўзи мумкин эмас. Сайловлар

Демократия ва сайлов тушунчалари доимо ёнма-ён юради, улар ўзаро бирлашиб кетган. Сайлов – демократия дегани. Демократия – бу сайлов дегани.

И. Каримов

орқали давлат ҳокимиятини ташкил этиб, давлат ва жамиятни бошқариш энг тўри ҳамда энг самарали усулдир. Чунки, халқ, жамоа ўзини ким бошқаришини, унинг ҳаётида кимлар ижобий ўзгаришлар қилишини ўзи ҳал этиши муҳим аҳамиятга эга.

Сайловлар – бу фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга хизмат қиладиган демократиянинг даражаси ва кўрсаткичидир. Мазкур демократик жараён нафақат муайян номзоднинг сайланиши ёки тегишли давлат вакиллик органларининг шакллантирилиши билан чекланади балки, у фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини юксалтиришга, мамлакатдаги фикрлар хилма-хиллигини таъминлашга, инсонларнинг Ватан, она юрт тақдирига, ривожига, тараққиётига нисбатан дахлдорлик ҳиссини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Фуқаролар томонидан муайян номзодга овоз берилиши, унга ўз вакили сифатида ишонч билдирилиши ва шахснинг давлат бошқарувида иштирок этиш билан боғлиқ бўлган муносабатини юқоридаги вакил орқали ифода этиши, яъни ўз тақдирини, келажagini тегишли номзод фаолияти билан боғлаши ва айнан ушбу мансабдор шахсни аниқлаш фаолияти сайловларнинг нечоғли муҳим ижтимоий-сиёсий жараён эканлигини намоён этади. Шунингдек, муайян мамлакатда бўлиб ўтаётган сайловлар, уларнинг демократик тамойилларга ҳамоҳанглиги, сайлов жараёнида фуқароларнинг иштироки ва фаоллигига қараб айнан шу давлатнинг ўзига ҳам баҳо берилади.

Бир сўз билан айтганда, сайлов шундай жараёнки, у мамлакатда давлат бошқарувининг ташкил этилишини, давлат ҳокимияти ва фуқаролар ўртасидаги муносабатни қай даражада қарор топганлигини, халқнинг сиёсий маданиятини, мазкур ҳудудда мавжуд сиёсий ҳурфикрликни (плюрализмни) ва ўз навбатида, мамлакатдаги ижтимоий адолат, қонунийлик, тенглик, инсонпарварлик каби тамойилларнинг амалдаги ифодасини намоён этади.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш билан боғлиқ ислохотлар йилдан йилга янгича, замонавий мазмун касб этиб, янги босқичга кўтарилиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов томонидан илгари сурилган «кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» концепциясини амалга татбиқ этиш борасида салмоқли натижаларга эришилмоқда. Ўзбекистон

Модомики биз демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этиш каби эзгу мақсад сари интилаётган эканмиз, демократиянинг бош талаби бўлмиш эркин сайловларни муносиб ташкил қилиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

И. Каримов

Республикасида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини янада кенгайтириш, уларнинг ролини, нуфузини юксалтириш масаласига давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг самараси ўлароқ, бугунги кунда жамият сиёсий тизимида, давлат бошқарувида сиёсий партиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик бошқа жамиятнинг институтларининг мавқеи юксалиб бормоқда.

Сайловлар фуқаролик жамиятининг муҳим мезонидир. Фуқаролик жамияти ҳуқуқ устувор бўлган, ҳуқуқ ва эркинликлари тўлиқ кафолатланган эркин фуқаролардан ташкил топган жамият бўлса, у ерда тенглик, ижтимоий адолат каби тамойиллар устунлиги тан олинса ва амалда бўлса, бундай жамият албатта, эркин ва адолатли сайловлар асосида шаклланади. Сайловларсиз юқоридаги тамойиллар ҳам ўз моҳиятини йўқотади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик жамиятини шакллантиришдан иборат эзгу мақсадлари негизда қуйидаги манфаатлар мужассам:

- » **биринчидан**, фуқаролик жамияти ўз институтлари орқали шахснинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишини таъминлаган ҳолда, давлат вакиллик демократиясининг ва мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий тизимнинг асосини ташкил этишга эришади;
- » **иккинчидан**, Ўзбекистон халқи фуқаролик жамияти институтлари ва механизмлари, аввало сайлов тизими орқали ўзининг сиёсий юксалиши ва ҳаётий муҳим миллий манфаатларини ифодалашу учун барқарор шарт-шароитлар яратмоқда;
- » **учинчидан**, фуқаролик жамияти шахс ва жамият, фуқаро ва давлат, этник ва конфессионал жамоалар, ижтимоий-демографик гуруҳлар ҳаётий муҳим манфаатларининг ўзаро мақбул мувозанатидан келиб чиққан ҳолда қурилади;
- » **тўртинчидан**, демократик жамият фуқароларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигига асосланган. Ўз навбатида, унинг ўзи турмушнинг барча соҳаларидаги слоҳотлар жараёнида бундай фаолликнинг ўсиб боришини изчил рағбатлантиришга ҳаракат қилади ҳамда давлат ва жамият бошқарувида фуқароларнинг фаол иштирок этишига шароит яратади¹⁸⁵.

Албатта, фуқаролик жамиятини барпо этишга фақатгина ташкилий ва институционал механизмларни шакллантиришнинг ўзи билангина эришиб бўлмайди. Айнан шу механизмларни шакллантириш жараёнида демократик тамойилларнинг амалга оширилиши муҳим

¹⁸⁵ Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи // Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев, Ў.Х.Мухаммедов; проф. Х.Т.Одилқориевнинг умумий таҳрири остида. –Т.: 2005. –Б. 216.

омил ҳисобланади. Бу борада эркин ва адолатли сайловлар асосий ўринга чиқади. Шу боис сайловларни демократиянинг муҳим белгиси, фуқаролик жамияти шакллантиришнинг асосий воситаси сифатида таърифланади.

Дарҳақиқат, фуқаролик жамиятини эркин ва адолатли сайловларни амалга оширмасдан барпо этиш қийин. Чунки, фуқаролик жамияти – эркин фуқаролар, ҳуқуқ ва эркинликлари тўлиқ кафолатланган ва амалда таъминланган шахслар бирлашмаси ҳисобланади. Бундай жамоа вакиллари давлат ва жамият бошқарувида ҳам ўз сўзи ва фикрига эга бўлиб, унда мавжуд ҳокимиятни шакллантиришда фойдаланадилар. Бу айнан сайловлар ва референдумлар орқали амалга оширилади.

Фуқаролик жамияти шахс ва жамият, фуқаро ва давлат, этник ва конфессионал жамоалар, ижтимоий-демографик гуруҳларнинг ҳаётий муҳим манфаатларининг ўзаро мақбул мувозанатидан келиб чиққан ҳолда қурилади. Фуқаролик жамияти ўз институтлари орқали шахснинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишини таъминлаган ҳолда, давлатда вакиллик демократиясининг амалга оширишга юқори даражада имкон яратади ҳамда мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий тизимнинг юксалишида етакчи рол ўйнайди ва уни таъминлайди. Бугун мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш, фуқаролик институтлари ва механизмлари, аввало сайлов тизими орқали ўзининг сиёсий юксалиши ва ҳаётий муҳим миллий манфаатларини ифодалашини учун барқарор шарт-шароитлар яратмоқда.

Фуқаролик жамиятининг мазмун-моҳиятини ёритишга бағишланган кўплаб тадқиқотларда олимлар томонидан унинг бир қанча асослари кўрсатиб ўтилади. Улардан бири ва асосийси – демократик сайловлар ҳисобланади. Албатта, қонунга асосланган ҳолда ташкил этилган, эркин ва адолатли сайловлар давлат ҳокимиятини шакллантиришнинг демократик шаклидир. Қачонки бу мезон амалда ўз татбиғини топса, барча фуқаролар конституциявий ҳуқуқи ҳисобланган сайлов ҳуқуқидан тўлиқ фодаланса, сайловларда эркин иштирок этса, ўз танловини қонуний тарзда амалга оширса, шундагина, адолатли фуқаролик жамиятини қуришга эришамиз.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиси – халқнинг давлат ва жамият бошқарувида тўлақонли иштироки ҳисобланади. Давлат

ишларини бошқаришда фуқаролар иштироки бир неча шаклларда рўй беради. Аввало, Конституцияга мувофиқ, бу иштирок бевосита ҳамда вакиллар орқали амалга ошиши мумкин. Бевосита шаклларга: сайловлар, референдум, қонун лойиҳаларини муҳокама этишда қатнашиш, шунингдек, маҳаллий ҳокимият идоралари ва ўзини ўзи бошқариш органлари йиғинларида (маҳалла йиғинларида) иштирок этиш ва ҳ.к. киради. Вакиллар орқали бошқарувда иштирок этиш шакллари ҳам анчагина. Булар: Президент, Олий Мажлис ва Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари, давлат идоралари барча бўғинларидаги сайлаб қўйиладиган лавозимли шахслар ва ҳ.к.¹⁸⁶.

Фуқаролик жамияти барпо этишни мақсад қилган давлатимизда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини таъминлашга, сайлов жараёнларининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришга доимо устувор вазифалардан бири сифатида эътибор қаратилаётганлиги – мамлакатимизнинг демократик мезонларга асосланган сайлов тизимини яратиш ва уни тизимли тарзда такомиллаштириб бориш орқали фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлашда ижобий натижаларга эришаётганлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигини шакллантиришда халқаро ҳуқуқ меъёрларининг ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасига асосан, «Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати... халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари ва меъёрларига асосланади». Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятининг бир аъзоси сифатида умум эътироф этган тамойилларга тўлиқ амал қилади. Миллий қонунчилигимизни шакллантиришда халқаро ҳуқуқ меъёрларининг устуворлиги тан олинади ва ушбу қоидага риоя этилади.

Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигини шакллантиришда ҳам халқаро ҳуқуқ меъёрларига асосланилмоқда. Мамлакат

¹⁸⁶ Одилокориев Х.Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: 2002. –Б. 115.

Президенти И.Каримов ўринли қайд этганидек, «мамлакатимиздаги сайловларни Конституциямиз ва миллий қонунчилигимиз асосида, шу билан бирга сайловлар ҳақидаги умумэтироф этилган қонун ва халқаро андозаларга тўлиқ жавоб берадиган ҳолда ўтказишимиз бугунги кунда биз учун энг долзарб, энг муҳим вазифа, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди»¹⁸⁷.

Ҳозирги амалдаги сайлов қонунчилигимизга назар ташлаган ҳар бир инсон уларнинг халқаро стандартларга тўла мослигининг гувоҳи бўлади. Миллий қонунчилигимиздаги сайловларнинг демократик тамойиллари халқаро ҳуқуқ меъёрлари асосида шакллантирилган. Буни биз қуйидаги хусусиятлар билан асослашимиз мумкин:

Биринчидан, сайлов қонунчилигимиз ва унинг қоидалари энг нуфузли халқаро ҳуқуқий ҳужжат – Бирлашган миллатлар ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йил 10 декабрда тасдиқланган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси» тамойилларига тўла мос келади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-моддасига асосан:

«Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир инсон ўз мамлакатида давлат хизматида киришда тенг ҳуқуққа эга.»

Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқидан яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида юқоридаги тамойиллар батафсил ўз аксини топган. Хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-модда, 1-бандидаги қоидалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида қайд этилган бўлиб, унга асосан: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳам ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар». Ёки, декларациянинг 21-моддасидаги иккинчи ва учунчи бандларидаги меъёрларнинг мазмуни ҳам Конституциямизнинг иккинчи, ўн тўртинчи, ўн саккизинчи, ўттиз учинчи ва бир юз ўн еттинчи моддалари мазмунига ҳамоҳангдир.

Юқоридаги меъёрлар мазмуни асосий қонунимиздан ташқари сайлов жараёнини тартибга солувчи бошқа барча қонунларимиздаги

Бугун биз амалга ошираётган сайлов тизимининг модели чуқур ва атрофлича ўйланган бўлиб, халқаро андозалар ва дунёдаги демократик давлатларнинг илғор тажрибаларига суянган ҳолда, халқимизнинг аъъанавий қадрият ва қарашларини ҳам тўлиқ акс эттиради.

И. Каримов

¹⁸⁷ Каримов И.А. Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш – олий саодатдир // Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. –Тошкент. «Ўзбекистон» 2008. –Б. 107.

қоидаларда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасига асосан: «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини Ўзбекистон Республикаси фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан амалга оширадилар». Ёки мазкур қонуннинг 2-моддасида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари қуйидагича ўз аксини топган: «Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида қатнашиш ҳуқуқига эга. Ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый аҳолига, ирқий ёки миллий мансублигига, жинси, маълумоти, тили, динга муносабатига, машғулоти тури ва хусусиятига қараб Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайлов ҳуқуқини бирон-бир тарзда бевосита ёки билвосита чеклаш тақиқланади»¹⁸⁸. Шу билан бир қаторда, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳам юқоридаги каби қоидалар мавжуд.

Иккинчидан, 1966 йилда қабул қилинган ва 1967 йилда қучга кирган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги» Халқаро пактнинг 25-моддаси сайловга оид муносабатларни тартибга солувчи яна бир муҳим халқаро ҳуқуқий меъёр ҳисобланади ва у қуйидаги мазмунга эга: «Ҳар бир фуқаро 2-моддада эслатиб ўтилган ҳеч бир камситишларсиз ва асосланмаган чеклашларсиз қуйидаги ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлиши керак:

- а) ҳам бевосита, ҳам эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини бошқаришда қатнашиш;
- б) ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш орқали ўтказиладиган ва сайловчиларнинг эркин ҳолдаги хоҳиш-иродасини таъминловчи чинакам даврий сайловда овоз бериш ва сайланиш.

Юқоридаги меъёр ҳам мазмунан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 21-моддасини такрорлайди ва ушбу талаблар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида батафсил акс эттирилган.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигини бошқа халқаро стандартлар, хусусан, 1952 йил 20 декабрдаги «Аёллар

¹⁸⁸ «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда

сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенциянинг 1 ва 2-моддаларига, Парламентлараро Иттифоқ Кенгашининг 1994 йил Парижда бўлиб ўтган 154-сессиясида қабул қилинган «Эркин ва адолатли сайлов мезонлари тўғрисида»ги Декларациянинг тегишли меъёрларига, ЕХҲТнинг 1990 йилдаги Копенгагенда ўтказилган «Инсонийлик мезонлари бўйича» Конференция йиғилиши ҳужжатининг 7-бандига, шунингдек, «Мустақил давлатлар ҳамдўстлигига аъзо давлатларда демократик сайловлар, сайлов ҳуқуқи ва эркинликларининг стандартлари тўғрисида»ги 2002 йил 7 октябрдаги Конвенциянинг 1–10-моддаларга мослигини таъкидлаш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида сайлов жараёнларига оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи миллий қонунчиликни шакллантиришда халқаро ҳуқуқ меъёрларининг устуворлиги тан олингани ҳолда ҳуқуқ ижодкорлигининг ҳар бир босқичида умумэтироф этилган тамойилларга мувофиқ ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу жараёнлар мамлакатимизнинг халқаро майдондаги ўрни ва нуфузини янада мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги умумэтироф этилган тамойиллар Ўзбекистон сайлов қонунчилиги учун бирламчи асос сифатида хизмат қилади. Олий Мажлисга ҳам, Президентликка ҳам сайловлар тўғрисидаги қонунларни ишлаб чиқишда улардан дастуруламал қоидалар сифатида фойдаланилган. Уларга сўзсиз риоя қилиниши йўлида мамлакатимиз ҳамisha конструктив музокараларга, ҳамкорликка тайёр. Буни давлатимиз амалда кўп бора исботлади. Аммо юртимизда қонунлар кимларгадир ёқиш учун эмас, балки конституциявий тузум асосий тамойиллари, миллий манфаатларимиз ва муайян ижтимоий эҳтиёжлардан келиб чиқиб қабул қилинади.

Мухтасар айтганда, Ўзбекистон Республикасининг миллий сайлов қонунчилиги халқаро андозаларга мос тарзда такомиллашиб бормоқда. Бу юртимизда кечаётган кенг кўламли модернизация ва демократлаштириш жараёнларининг натижасидир.

Миллий сайлов қонунчилигининг ривожланиши

Демократиянинг энг муҳим тамойили – одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиш бериш лозим.

И. Каримов

Демократик ҳуқуқий давлатнинг асл моҳияти – давлат ҳокимиятини шакллантиришнинг асосий усулларидан бири бўлган сайловларнинг ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниши, умумий эътироф этилган халқаро меъёрлар ҳамда демократик андозалар асосида миллий сайлов қонунчилигини яратиш ва ривожлантириш билан боғлиқ.

Бугунги кунга қадар Ўзбекистонда сайлов жараёнларини ҳуқуқий тартибга солувчи ўндан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Мазкур қонунларда сайлов тизими, моҳияти, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, сайловларни ташкил этиш, ўтказиш, овоз бериш натижаларини аниқлаш, фуқароларнинг сайловлардаги иштироки, сайлов ҳуқуқининг кафолатлари, сайловларни молиялаштириш ва шу каби ўта муҳим масалаларни ҳуқуқий тартибга солиш мезонлари белгиланди.

Инсон тафаккури ва дунёқараши муттасил ривожланиб борар экан, у билан ҳамоҳанг тарзда ижтимоий ҳаётдаги воқеликлар ва жараёнлар ҳам ўзгариб боради. Қонунчилик жараёни ҳам ижтимоий воқеликнинг таркиби сифатида давр билан ҳамнафас такомиллашиб, ўзгариб, янгиланиб боради. Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунчилиги ҳам юқоридаги ҳаёт қонуниятига мос тарзда, тадрижийлик асосида ривожланиб, йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда.

Мамлакатимизда 1990 йилда Президентлик институтининг жорий этилиши ва 1991 йилнинг 18 ноябрда қонун чиқарувчи орган томонидан «Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қабул қилиниши демократик сайлов қонунчилигини шакллантириш борасида дастлабки қадам бўлди. 1992 йил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унда сайлов тизимига алоҳида бобнинг ажратилиши мамлакатимизда янги сайлов қонунчилигининг шаклланиши учун энг муҳим ҳуқуқий асос бўлди. Ушбу мустаҳкам ҳуқуқий заминга таянган ҳолда сайлов қонунчилиги халқаро демократик мезонларга мос равишда, тизимли тарзда, изчиллик билан ривожланиб, такомиллашиб келмоқда.

Бугунги кунга қадар Ўзбекистонда сайлов жараёнларини ҳуқуқий тартибга солувчи қуйидаги қонунлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси; 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонун 1993 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонун¹⁸⁹(2003 йил 29 августда янги таҳрири тасдиқланган)¹⁹⁰; 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида»¹⁹¹ги, 1996 йил 26 декабрдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»¹⁹²ги ва «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»¹⁹³ги қонунлар; 1998 йил 30 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»¹⁹⁴ги, 2004 йил 2 декабрдаги «Халқ депутатлари маҳаллий кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида»¹⁹⁵ги қонунлар, 2007 йил 11 апрелдаги «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни¹⁹⁶ ҳамда 2008 йил 25 декабрдаги «Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»¹⁹⁷ги Ўзбекистон Республикаси қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрдаги «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»да илгари сурилган таклиф ва тавсиялар асосида қонунчилик ташаббуси билан Олий Мажлис Қонунчилик палатасига тақдим этилган «Сайлов эркинлигининг янада таъминланиши ва сайлов қонунчилиги янада ривожлантирилиши муносабати билан «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 2012 йил 1 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, 2012 йил 5 декабрда Сенат томонидан маъқулланди ҳамда 2012 йил 19 декабрда

¹⁸⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1994. № 1. 6-модда.

¹⁹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 2003. № 9-10. 132-модда.

¹⁹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994. № 5. 125-модда.

¹⁹² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. №2. 36-модда.

¹⁹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994. № 5. 127-модда.

¹⁹⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1994. № 5-6. 95-модда.

¹⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. 2005. №8-9.64-модда.

¹⁹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. 2007. №4. 161-модда.

¹⁹⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. 2008 №12 637-модда.

¹⁹⁸ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 51-сон, 574-модда.

Президент томонидан имзоланган ҳолда 2012 йил 20 декабрда матбуотда эълон қилинди¹⁹⁸.

Мазкур янги қонуннинг қабул қилинишини Ўзбекистон миллий сайлов қонунчилигини такомиллаштирилишининг янги босқичи сифатида эътироф этиш мумкин. Келгусида ушбу Қонуннинг амалга муваффақиятли татбиқ этилиши натижасида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи эркинлиги янада таъминланишига эришилади.

Юқориди қайд этилган қонунларда сайлов тизими ва унинг мазмун-моҳияти, сайлов тизимининг асосий тамойиллари, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, сайловларни ташкил этиш, ўтказиш, овоз бериш натижаларини аниқлаш, фуқароларнинг сайловлардаги иштироки, сайлов ҳуқуқининг кафолатлари, сайловларни молиялаштириш ва шу каби ўта муҳим масалаларни ҳуқуқий тартибга солиш мезонлари белгиланди.

2012 йилда қабул қилинган қонун орқали «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги ва «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига 4 тадан, жами 8 та янги қўшимча прим моддалар ва 16 та турли мазмундаги қўшимчалар киритилди.

Сайлов қонунчилигига киритилган янги ўзгартиш ва қўшимчаларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат.

Биринчи. «Сайловолди ташвиқоти» тушунчасини акс эттирган қуйидаги янги аниқлаштирувчи меъёр сайлов қонунчилигида мустаҳкамланди: «сайловолди ташвиқоти – сайлов кампанияси даврида амалга ошириладиган ва сайловчиларни депутатликка номзодни ёки сиёсий партияни ёқлаб овоз беришга ундашга қаратилган фаолият».

Ушбу қонуннинг қонунчиликка киритилиши биринчидан, сайловолди ташвиқотининг мазмун-моҳиятидан аҳолини хабардор этса, иккинчидан, сайловолди ташвиқотининг ўзига хослиги, объекти ва субъекти, амалга ошириш тартиби ҳақида ҳам аниқ маълумот беради.

Сайловолди ташвиқоти номзодлар ва сиёсий партиялар учун ўз имкониятларини намоён қилиш йўлидаги ўзига хос муҳим сиёсий жараён ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов қонунчилигининг асосий вазифаси сиёсий қурашнинг адолатли,

холисона, очик ва ошкора олиб борилиши учун барча номзодларга тенг имконият ва кафолатларни яратиш орқали сиёсий плюрализм, яъни фикрлар эркинлиги ва хилма-хиллиги асосидаги соғлом рақобатни таъминлашдан иборатдир. Шундан келиб чиққан ҳолда сайловолди ташвиқоти тушунчасининг аниқ таърифининг ишлаб чиқилиши ва уни қонун ҳужжатларида мустаҳкамланиши мазкур жараёндаги турли баҳсли масалаларнинг олдини олиш ва тушунмовчиликларни бартараф этиш ҳамда сайловларни демократик андозаларга мос ҳолда амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади.

Хорижий мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасига эътибор қаратсак, Испания, Канада, Мексика каби мамлакатлар қонунчилигида сайловолди ташвиқотига аниқ таъриф берилган. АҚШ¹⁹⁹, Япония²⁰⁰, Франция²⁰¹, Польша²⁰², Белорусь²⁰³ ва Ҳиндистон²⁰⁴ каби мамлакатлар сайлов қонунчилигида ҳам сайловолди ташвиқотининг бошланиши ва якунланиши билан боғлиқ қоидалар мавжуд бўлса-да, айнан сайловолди ташвиқотининг ягона таърифи мавжуд эмас.

Иккинчидан, янги қонунга асосан, сайловолди ташвиқотини амалга ошириш муддатлари ўзгарди. Аввал бу жараён фақатгина сайлов куни амалга оширилиши тақиқланган бўлса, янги ўзгартиришларга мувофиқ овоз бериш кунига бир кун қолганида сайловолди ташвиқотини амалга ошириш мумкин эмаслиги қонунда акс эттирилди.

Бундан кўзланган асосий мақсад сайловчиларга ўз қарашларини, сиёсий хайрихоҳлигини аниқлаб олиш, бошқача айтганда, уларнинг ким учун ва қандай сиёсий дастур учун овоз бериш масаласида онгли равишда аниқ бир қарорга келиши учун қўшимча вақт берилишига имкон яратиш ҳамда овоз бериш арафасида турли суиистеъмоллик ҳолатлари ва қонун бузилишларининг олдини олиш имконини беради. Мазкур ўзгартишнинг киритилиши участка сайлов комиссияларининг сайловларга тайёр бўлиши учун ҳамда сайловларни қонунга мос ҳолда ўтказишлари учун шароит яратади.

Ушбу масалага оид хорижий тажрибага эътибор қаратсак, Япония ва Белоруссия қонунчилигида кўра, «сайловолди ташвиқотини амалга ошириш сайлов куни тақиқланади»²⁰⁵. Канадада «сайловолди ташвиқоти овоз беришга икки кун қолганда якунланади»²⁰⁶. Ҳиндистон сайлов қонунчилигида ҳам шунга ўхшаш қоида учратиш мумкин, унга асосан, «сайловолди ташвиқоти овоз бериш кунига 48 соат

¹⁹⁹ Свод законов США. Титул 2. Глава 14, раздел 434, пункт «f3».

²⁰⁰ ст.129, 135 Закона «О выборах публичных должностных лиц».

²⁰¹ ст.L164 Избирательного кодекса Франции (ст. L49, L49-1. (Внесена Законом № 2011-412 от 14 апреля 2011 г. ст. 4, 5.)

²⁰² ст.85. «Б» Закона «О выборах».

²⁰³ ст.45 Избирательного кодекса Республики Беларусь.

²⁰⁴ ст.39 «А» Акта «О народном представительстве».

²⁰⁵ ст.45 Избирательного кодекса Республики Беларусь.

²⁰⁶ ст. 318 Закона «Об избрании в палату общин».

²⁰⁷ ст.39 «А» Акта «О народном представительстве».

²⁰⁸ ст. 2 Федерального Закона РФ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации».

вақт қолганда тўхтатилади»²⁰⁷. Россия Федерацияси ва Молдова мамлакатлари қонунчилигига асосан, «сайловолди ташвиқоти овоз бериш кунидан бир кун олдин ва овоз бериш куни тақиқланади»²⁰⁸. Франция, Польша ва Озарбайжон давлатлари қонунчилигида «овоз беришга бир сутка вақт қолганда сайловолди ташвиқотини амалга ошириш тақиқланади» деган қоидалар мавжуд. Умуман ривожланган мамлакатлар тажрибасида кенг қўлланиладиган овоз бериш кунидан олдинги «сукунат» вақтини қонунда аниқ акс эттирилиши сайловларнинг холис ва адолатли ўтишига хизмат қилади.

Учинчидан, сайлов қонунчилигида сайловолди ташвиқотини олиб бориш турлари, шакллари ва усуллари аниқ ифодалаш учун «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 27¹-модда, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 25¹-модда киритилди.

Бу моддаларда **сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг турлари сифатида**, сиёсий партиянинг дастури ва (ёки) сайловолди платформаси тўғрисидаги ахборотни ўзининг депутатликка номзодларини ёқлаб овоз беришга даъват этган ҳолда тарқатиш; депутатликка номзод тўғрисидаги ахборотни уни ёқлаб овоз беришга даъват этган ҳолда тарқатиш; **сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг шакллари сифатида**, сайловолди ташвиқоти омма олдида мунозаралар, баҳслар, матбуот конференциялари, интервьюлар, сўзга чиқишлар, сайловчиларнинг йиғилишлари, депутатликка номзод, сиёсий партия тўғрисидаги роликларни жойлаштириш орқали; **сайловолди ташвиқотини амалга оширишнинг усуллари сифатида**, сайловолди ташвиқоти оммавий ахборот воситалари, шунингдек телевидение, умумий фойдаланишдаги ахборот-телекоммуникация тармоқлари (шу жумладан Интернет жаҳон ахборот тармоғи) орқали; босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини (плакатлар, варақалар ва бошқа материалларни) чиқариш ҳамда тарқатиш орқали ва сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали амалга оширилиши кўрсатилган. Шунингдек, мазкур моддаларда депутатликка номзодлар, сиёсий партиялар сайловолди ташвиқотини олиб боришнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турлари, шакллари ва усулларида ҳам фойдаланиши мумкинлиги ҳам қайд этилган.

Сайлов жараёнининг муҳим босқичи ҳисобланган сайловолди ташвиқоти давомида номзодларнинг қандай усул ва воситалардан фойдаланишларини аниқ белгилаш, сайловолди ташвиқоти давомида нималар мумкин-у, қандай ҳаракат мумкин эмаслиги ҳуқуқий меъёрлар асосида аниқлаштирилиши, биринчидан, турли баҳсли ҳаракатларни олдини олишга, иккинчидан, сайловларнинг адолатли ўтишига хизмат қилади. Қолаверса, сайлов жараёнларига оид миллий қонунчилигимизни янада демократлаштиришга ҳисса қўшади.

Тўртинчидан, янги қонунга асосан, сайлов қонунчилигига сайловолди ташвиқотини оммавий ахборот воситалари орқали олиб бориш тартибини белгиладиган 27²-модда ва 25²-моддалар киритилди. Унга мувофиқ, сайловолди ташвиқоти олиб борилаётганда давлат оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга ҳажмига кўра бир хил бўлган эфир вақти ва нашр майдонини бепул бериш йўли билан тенг шароитлар таъминланади. Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга давлат оммавий ахборот воситаларида ҳақ эвазига ҳам эфир вақти ёки нашр майдони ажратилиши мумкин. Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга нодавлат оммавий ахборот воситаларида қонун ҳужжатларига мувофиқ эфир вақти ёки нашр майдони ажратилиши мумкин. Сайлов кампаниясида иштирок этувчи оммавий ахборот воситалари томонидан эфир вақти, нашр майдони учун белгиланадиган ҳақ тўлаш шартлари ҳамда бошқа талаблар барча депутатликка номзодлар, сиёсий партиялар учун тенг ва бир хил бўлиши керак. Оммавий ахборот воситаларида тарқатиладиган ахборот ҳақиқатга мос бўлиши, депутатликка номзодларнинг, сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузмаслиги керак. Ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни, шунингдек депутатликка номзодларнинг шаъни ва қадр-қимматига путур етказадиган маълумотларни тарқатиш тақиқланади. Сайловолди ташвиқоти мақсадида оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш тартиби, ҳажми ва вақти сиёсий партиялар билан келишилган ҳолда Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади.

Бешинчидан, сайловолди ташвиқотини босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини чиқариш ҳамда

тарқатиш орқали олиб боришни тартибга солиш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 27³-модда, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонунга янги 25³-модда, шунингдек, сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали сайловолди ташвиқотини олиб боришнинг ҳуқуқий асоси сифатида янги 27⁴ ва 25⁴-моддалар ҳам қўшимча сифатида киритилди.

Мазкур янги ҳуқуқий механизмларнинг жорий этилиши, авваламбор, партиялараро рақобатнинг кучайиши, сайловолди ташвиқотининг шакл ва усуллари тобора турли-туман ва кенг миқёсга эга бўлиб бораётгани билан изоҳланади. Бу каби янги қонунлар сайлов кампаниясининг ушбу муҳим босқичини амалга ошириш жараёнида депутатликка номзодлар ва сиёсий партияларга тенг шароитлар яратиш механизмларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Сайловолди ташвиқотини босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини чиқариш ҳамда тарқатиш орқали олиб бориш ёки сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали сайловолди ташвиқотини олиб бориш тартибининг қонунчиликда аниқ белгиланиши бу жараёнда ҳар бир ҳаракатнинг қонун асосида амалга оширилишига, сайловларнинг адолатли ўтишига хизмат қилади.

Олтинчидан, янги қонунга асосан «қамоқда сақлаш жойларида» сақланаётганлар ҳам овоз бериш жараёнларида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлмоқда. Хусусан, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 8, 32, 33, 38-моддаларига ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 8, 29, 30, 35-моддаларига «қамоқда сақлаш жойларида» сақланаётганларнинг овоз бериш жараёнида иштирок этиш ҳуқуқини берувчи қўшимчалар киритилди.

Бу аввало, миллий қонунчилигимизни сайловларга оид халқаро андозаларга янада мувофиқлаштирилишини намоён этса, иккинчидан, мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида изчил ислохотлар амалга оширилаётганини кўрсатади. Чунки, айбисизлик презумпциясига асосан, шахс суд ҳукми билан айбдор деб топилмагунга қадар, айбисиз ҳисобланади. Айби исботланмаган, қамоқда сақлаш жойларида сақланаётган шахслар

ҳам овоз бериш ҳуқуқига эга. Қонунчиликка киритилган юқоридаги қўшимчалар ушбу ҳуқуқни таъминлашга, шунингдек, инсонпарварлик тамойилларини амалга татбиқ этишга хизмат қилади.

Еттинчидан, миллий сайлов қонунчилигини янада такомиллаштириш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 41-моддаси ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасига муддатидан олдин овоз бериш тартиби, муддати ва асосларини аниқлаштирувчи қўшимчалар киритилди.

Аввал сайлов қонунчилигида муддатидан олдин овоз бериш тартиби белгиланган бўлса-да, унда муддатидан олдин овоз бериш ҳақида сайловчиларни хабардор қилиш, сайловчининг нима сабабдан овоз бериш куни сайловда қатнашмаслиги асосларини тақдим этиши, қайси жойда овоз бериши, қанча вақт давомида овоз бериши, муддатидан олдин овоз беришни кимлар ташкил этиши билан боғлиқ масалалар тўлиқ кўрсатилмаган. Шунингдек, бу вақтда участка сайлов комиссияларнинг қанча аъзоси ҳозир бўлиши лозимлиги етарли даражада аниқлаштирилмаган. Сайлов амалиётидан маълумки, овоз бериш кунидан олдин участка сайлов комиссияси аъзоларининг муайян таркиби йиғилиши ҳам мураккаб жараён.

Қонунчиликка муддатидан олдин овоз беришнинг аниқ тартибини белгилаш билан боғлиқ киритилган қўшимчалар, сайлов жараёнларида участка сайлов комиссиялари дуч келадиган кўплаб муаммоларнинг ижобий ҳал этилишини, турли шаклдаги асоссиз эътирозларнинг олди олинишини таъминлайди.

Саккизинчи, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 65-моддаси ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 45-моддаси қуйидаги қоида билан тўлдирилди: «Овоз бериш кунига қадар уч кун ичида, шунингдек овоз бериш куни жамоатчилик фикри сўровлари натижаларини, сайлов натижалари тахминларини, ўтказилаётган сайлов билан боғлиқ бошқа тадқиқотларни чоп этишга (эълон қилишга), шу жумладан уларни умумий фойдаланишдаги ахборот-телекоммуникация тармоқларига (шу жумладан Интернет жаҳон ахборот тармоғига) жойлаштиришга йўл қўйилмайди».

Мазкур қоида сайловчилар ҳуқуқларининг янада таъсирчан ҳимоя қилиниши, муайян номзодга ғаразли муносабатда бўлиш, бу борада сайлов қонунчилиги бузилишининг олдини олиш имконини беради. Сайлов жараёнига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишнинг турли усуллари мавжуд. Улардан бири айнан жамоатчилик фикрини ўрганиб, сўровлар натижаларини эълон қилиш, сайлов натижалари прогнозларини ва ўтказилаётган сайлов билан боғлиқ бошқа тадқиқотларни нашр этиш ҳисобланади.

Бу жараён баъзан сайлов ва унинг натижаларидан кенг жамоатчиликни хабардор қилишга хизмат қилса-да, айрим ҳолатларда ундан сайловчиларнинг фикрини чалғитиш, уларни мустақил позиция танлашларига имкон бермаслик мақсадида фойдаланиш ҳоллари ҳам учрайди. Натижада ўзига хос салбий оқибатлар: абсентеизм ёки бошқача ишончсизлик юзага келиши мумкин. Бундай салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун қонунга юқоридагича қўшимчалар киритилди.

Жамиятимизни ривожлантириш борасида замон олдимиизга қўяётган вазифаларни бажаришда, шубҳасиз, сайлов тизимини янада такомиллаштириш ўта муҳим ва долзарб аҳамият касб этади.

И. Каримов

Тўққизинчи, янги қонунга асосан «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 6-моддасида ўз аксини топган кузатувчиларнинг ҳуқуқлари белгиланган меъёрлар қуйидаги қўшимча билан тўлдирилди: «Ўзбекистон экологик ҳаракатидан Қонунчилик палатасига номзодлар кўрсатиш ва уларни сайлаш бўйича Ўзбекистон экологик ҳаракатининг конференциясида ҳозир бўлиш».

Бу қўшимча орқали мамлакатимизда 2008 йилда ташкил этилган ва Олий Мажлис Қонунчилик палатасида ўзининг 15 нафар депутатлик ўрнига эга бўлган Ўзбекистон экологик ҳаракати сайловларини ҳам очик, ошқора тарзда ўтаётганлигини кенг жамоатчиликка, хусусан халқаро кузатувчиларга билдириш, уларни Ўзбекистон экологик ҳаракатининг конференциясида иштирок этишига шароит яратиш каби мақсадлар мужжасам.

Албатта, сайлов жараёнларини халқаро меъёрларга мослигини кўрсатадиган муҳим мезон бу – унда кузатувчиларнинг иштирок этиши ҳисобланади. Ўзбекистон экологик ҳаракатининг Қонунчилик палатаси депутатларини сайлаш бўйича конференцияларида кузатувчиларнинг иштирок этишининг ҳуқуқий таъминланиши мазкур танловнинг янада адолатли бўлишига хизмат қилади. Мамлакатимиздаги сайлов қонунчилигига асосан барча сайлов жараёнларида кузатувчиларнинг

иштирок этиши учун ҳуқуқий асос яратилган, ўтказилаётган сайловларда бир қатор хорижий мамлакатларнинг экспертлари иштирок этиб, сайловларни ижобий баҳолашмоқда. Мазкур меъёрнинг қонунчиликка киритилиши бу борадаги кичик бўшлиқни тўлдирди ва сайловларни янада адолатли ўтишига хизмат қилади.

Амалга оширилаётган бу каби ислохотларнинг барчаси миллий сайлов тизимининг изчил ва босқичма-босқич либераллашувини, икки палатали парламент сайловларининг қонун талаблари ва умумэтироф этилган халқаро тамойил ва меъёрларга тўла мос ҳолда ўтказилишини таъминлайдиган мукаммал қонунчилик базасининг шаклланишига олиб келди. Ушбу қонунларда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайловларнинг фақат кўппартиявийлик асосида ўтказилиши қатъий белгилаб қўйилди. Мамлакат Президенти лавозимида, Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларни сиёсий партиялар томонидан, маҳаллий Кенгашлар депутатлигига номзодларни эса – сиёсий партияларнинг жойлардаги тегишли органлари томонидан кўрсатилиши тўғрисидаги қоида мустаҳкамланди. Депутатликка номзодларнинг давлат ҳокимияти ижро органлари томонидан кўрсатилиш амалиёти бекор қилинди ва бу мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш йўлидаги тамойиллар муҳим қадам бўлди²⁰⁹.

Сайлов қонунчилигимизга сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ бўлган, энг ривожланган демократик давлатлар тажрибасида ҳам камдан-кам учрайдиган мутлақ ваколатларнинг Марказий сайлов комиссиясига берилишини кўзда тутадиган ўзгаришларнинг киритилиши ўта муҳим аҳамиятга молик улкан воқеа бўлди. Амалдаги қонунчилигимизга кўра, сайлов кампанияси жараёнига давлат ва ҳокимият тузилмалари, жамоат бирлашмалари томонидан аралашшга қаратилган ҳар қандай уриниш қонун билан тақиқланиши ҳам буни яққол кўрсатиб турибди.

«2009 йилги сайлов арафасида Марказий сайлов комиссияси томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари сайловида тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича Концепция ишлаб чиқилди. Мазкур Концепция хорижий экспертлар томонидан фуқароларнинг сайлов ва ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш борасидаги конституциявий ҳуқуқларига риоя этилиши бўйича ноёб ҳужжат

²⁰⁹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. —Т.: «Ўзбекистон», 2010. —Б. 35-36.

²¹⁰ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Т.: «Ўзбекистон», 2010. –Б. 36-37.

сифатида баҳоланган эди. Ҳақиқатан ҳам, ушбу Концепциянинг амалга оширилиши сайловнинг қонун талабларига тўла мувофиқ ҳолда, сиёсий партияларнинг ўта фаол иштирокида, сайлов жараёнига марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг аралашувиغا йўл қўймасдан ўтказилишини таъминлашда ғоят муҳим рол ўйнади»²¹⁰. Шунингдек, 2014 йилнинг апрель ойида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасига Марказий сайлов комиссиясига конституциявий орган мақомини беришга оид янги қоидалар, 2014 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг “Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Қонунига, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексга, Бюджет кодексига сайловларга оид янги нормаларнинг киритилганлигини ҳам алоҳида қайд этиш ўринли.

Умуман мустақиллик йилларида сайлов жараёнларини демократлаштириш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бирига айланди. Албатта, бу жараённи янада такомиллаштириш, унинг ҳуқуқий асосларини тизимли ривожлантириш давр талаби. Чунки, демократик сайловлар муносиб номзодларнинг вакиллик органларидан жой эгаллашига, халқнинг давлат ҳокимиятига нисбатан ишончини юксалтиришга, мамлакат аҳолисининг хоҳиш-иродасини тўлақонли рўёбга чиқишига ва мамлакатнинг халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузини юксалтиришга хизмат қилади.

Мухтасар қилиб айтганда, мамлакатимизда сайлов қонунчилиги ҳозирги модернизация шароитларига ҳамоҳанг тарзда изчиллик билан такомиллашиб бормоқда. Бу борадаги асосий вазифа қабул қилинган қонунларни амалиётга муваффақиятли татбиқ этишдан иборат. Зеро, сайлов қонунчилигининг мукамаллиги сайловларнинг эркин ва адолатли ўтишини таъминлайди. Эркин ва адолатли сайловлар мамлакатни демократлаштириш ва ривожлантиришнинг муҳим шартидир.

Сайлов жараёнида сиёсий партиялар иштирокини янада демократлаштириш масалалари

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида кўппартиявийлик тизимини шакллантириш ва ривожлантириш, сиёсий партияларнинг давлат

ва жамият бошқарувидаги иштирокини янада кучайтириш борасида муҳим ташкилий-ҳуқуқий асослар яратилди. Улар натижасида сиёсий партияларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги юксалиб бормоқда ва бу уларнинг сайлов жараёнларидаги иштирокида ҳам намоён бўлмоқда.

Сиёсий партиялар мамлакат сиёсий саҳнасида мавжуд барча демократик институтлар қаторида алоҳида ўрин эгаллаши билан бир қаторда демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ривожлантириш, давлат бошқаруви ва вакиллик органларини шакллантиришда энг асосий субъектлардан бири сифатида майдонга чиқади. Улар ўз фаолияти давомида фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш, омманинг сиёсий фаоллигини ошириш орқали мамлакатдаги демократик муҳитнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатадилар.

Демократия сари интилган ҳар бир давлатда фуқароларнинг сиёсий онги ва маданияти юксалиб, давлат бошқарувидаги иштироки, ўз манфаатларини ифодалашга бўлган интилиши янада кучлироқ намоён бўлади. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар замирида ўзбек халқининг фаровонлиги, мамлакатнинг тинчлиги, юртнинг озод ва ободлигини таъминлаш ётади. Собитқадамлик билан амалга оширилган сиёсий ислохотлар мамлакат тараққиётига хизмат қилади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ислохотларнинг бош йўналишини либераллаштириш ташкил этади. «Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида: авваламбор, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур»²¹¹. Бу ерда асосий мақсад сиёсий ислохотларни амалга оширувчи субъектлар фаолиятини такомиллаштиришга қаратилмоқда.

Сиёсий ислохотларни амалга оширишда сиёсий партиялар жуда муҳим ўрин эгаллайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб бораётган сиёсий партиялар мамлакатни ривожлантириш, халқимизга фаровон ҳаёт шароитларини яратиб беришни асосий мақсад сифатида ўз олдига қўйган ҳолда самарали фаолият олиб бормоқдалар. Лекин ижтимоий ҳаёт тараққиёти, инсонлар онгининг юксалиб бориши барча ижтимоий ҳодисалар каби, сиёсий партиялар ва улар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ислоҳ қилишни талаб этади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислам Каримов сиёсий

Ҳозирги шароитда сиёсий партиялар фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш, аҳолининг айниқса сайлов жараёнларида хоҳиш-иродаси ва фикрини ифодалаш, марказда ва жойларда давлат ҳокимияти органларини шакллантиришнинг муҳим таъсир ўтказувчи воситасига айланиши алоҳида аҳамият касб этади.

И. Каримов

²¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: «Ўзбекистон». 1999. – 16-бет.

²¹² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон». 1997. – 21-бет.

²¹³ Одилқориев Х.Т. Замоनावий ҳуқуқ назарияси масалаларининг конституциявий талқини. Ҳуқуқ-Право-Law. Илмий-назарий юридик журнал. 2005, 4-сон, 3-бет.

²¹⁴ Хамидова К. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва жамоат бирлашмалари. –Т.: 2005, 19-бет.

партиялар фаолиятини такомиллаштириш юзасидан қуйидагича фикр билдиради: «Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ҳокимият тизимларида, аввало ҳокимиятнинг сайлаб олинаётган органларида ўрин олиш учун курашар эканлар, аниқ мақсадлари, ҳаракат дастурлари бўлиши керак. Токи бу дастурларнинг амалга оширилиши мамлакатдаги ижобий ўзгаришларга баракали таъсир этсин»²¹². Дарҳақиқат, сиёсий партиялар сиёсий ҳурфикрликни, аҳолининг сиёсий фаоллигини юксалтириш орқали жамият ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатиши лозим. Бунинг учун улар мустақкам ҳуқуқий асосга таяниши лозим.

Сиёсий партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш ҳозирда жадал ривожланаётган жараёнлардан бири ҳисобланади. «Сўнги йилларда фуқаролар сиёсий фаоллигининг ортиши, ҳокимиятни амалга оширишда сиёсий партиялар иштирокининг кенгайиши натижасида ҳуқуқнинг сиёсийлашуви тенденцияси намоён бўлмоқда, аниқроқ ифода этадиган бўлсак, сиёсий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳаси кенгаймоқда»²¹³. «Қонунчиликда сиёсий партияларга ўрин берилиши бу улар фаолиятини янги босқичга кўтариш баробарида, сиёсий партияларнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни ва ролини янада оширади»²¹⁴.

Ўзбек халқига хос ўзига хослик ва шарқона менталитетни ўзида акс эттирган, умумэтироф этган талаблар асосида ишлаб чиқилган сайловга оид муносабатларни тартибга солувчи қонунларимиз эркин ва адолатли сайлов жараёнларини ташкил этишда муҳим ҳуқуқий асос сифатида хизмат қилмоқда. Улар ўз навбатида, сиёсий партияларнинг сайлов жараёнида иштирок этиши учун зарур шарт-шароит яратиб бермоқда.

Мамлакатимизда мавжуд сиёсий партияларнинг фаолияти йилдан-йилга жонланиб, фуқаролик жамиятини барпо этишдаги ўрни ва роли юксалиб бормоқда. Юрт равнақи ва тараққиётида сиёсий партияларнинг аҳамияти сезилиб, халқнинг уларга ишончи ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Ва ўз навбатида, партиялар ҳам ўз аъзолари, электоратлари, қўллаб-қувватловчилари ҳамда гоёвий маслақдошларининг ишончларини оқлашга, улар манфаатларини рўёбга чиқаришга интилоқдалар. Шунингдек, муҳим сиёсий жараён ҳисобланган сайловларда сиёсий партияларнинг иштироки ижобий аҳамият касб этиб бормоқда.

Маълумки, сиёсий партиялар ўз дастурларидаги тамойилларни амалга оширишлари, давлат бошқарувида тўлақонли иштирок этишлари учун вакиллик органларида иложи борича кўпроқ ўринни эгаллашга интиладилар. Бу улардан сайлов жараёнида фаол иштирок этишни талаб этади. Бундай фаол иштирок орқали сиёсий партиялар ўзларини сайлов жараёнларининг асосий субъектларидан бири эканлигини кўрсатади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган сайлов жараёнларини, хоҳ у мамлакат президентлигига бўлсин, хоҳ бошқа вакиллик органларига бўлсин сиёсий партияларнинг иштирокисиз, уларнинг фаоллигисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Демак, сиёсий партиялар фаолиятини, айниқса, уларнинг мамлакатимиз ҳаётидаги энг муҳим сиёсий жараён ҳисобланган сайловлардаги иштирокини ҳуқуқий тартибга солиш масаласи кундан-кунга ўз аҳамиятини ошириб бормоқда ва бу борада мамлакатимизда тадрижий ислохотлар амалга оширилмоқда.

Дарҳақиқат, «мустақиллик даврида сиёсий партияларнинг амалий тажрибаси, сиёсий нуфузи ортгани ва пишиб етилганини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг фаолият самарадорлигини ошириш ва ҳаётимизда ҳал қилувчи сиёсий кучга айлантириш учун қонуний йўл-йўриқларни яратиб беришни бугун замоннинг ўзи талаб қилаётганини қайд этиш зарур»²¹⁵.

Сиёсий партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш орқали, биринчидан, уларнинг ҳаракат йўналишларини белгиловчи ҳуқуқий меъёрлар яратилади ва амалга оширилади, иккинчи томондан, уларнинг самарали фаолияти учун ҳуқуқий кафолатлар яратилади. Сиёсий партиялар ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёнида уларнинг ҳуқуқлари, ваколатлари ва ўз навбатида, мажбуриятлари расмийлаштирилади. Бундай ҳуқуқий таъминлаш билан боғлиқ муносабатлар орасида сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокини ҳуқуқий тартибга солиш масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки, сиёсий партияларнинг энг муҳим фаолият йўналишларидан бири бу – уларнинг Президентликка, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига бўлиб ўтадиган сайлов жараёнларидаги иштироки ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокининг ҳуқуқий асосларининг шаклланиши

²¹⁵ Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – Б. 101.

Бизнинг жамиятимизда турли партиялар ва ҳаракатларнинг пайдо бўлаётгани ижобий ҳол. Қарашларнинг ранг-барангли тўғри йўлни танлаб олишга ёрдам беради. Қайси ғоя инсоний бўлса, одамларга фойдаси тегса, ўша ғоя жамиятга керак. Келажакда партиялар ва жамоат ҳаракатларнинг роли ва мавқеи янада ошади.

И. Каримов

²¹⁶ Одилқориев Ҳ.Т., Азизов Н.П. Мустақиллик ва сайлов қонунчилигининг такомиллашуви. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2007, 3-4-бетлар.

хронологиясига назар ташлайдиган бўлсак, «бу борада дастлабки қадам 1991 йил 18 ноябрда қўйилди. Айнан шу куни парламентимиз «Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлов тўғрисида»ги қонунни қабул қилиб, МДХ давлатлари орасида биринчи бўлиб кўппартиявийлик асосида сайлов ўтказишга ҳуқуқий замин яратди. 1991 йилнинг 29 декабрида мамлакатдаги сиёсий партиялар иштирокида муқобиллик асосида президентлик учун илк бор умумхалқ сайлови бўлиб ўтди»²¹⁶. Кейинроқ, яъни 1992 йил 8 декабрда мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакатдаги барча қонунчилик тизими қаторида сайлов қонунчилигининг шаклланишига асос бўлди десак, муболага бўлмайди. Чунки, Конституцияда илк бор алоҳида боб (XXIII боб) сайловларга бағишланган эди.

Мазкур бобда сайловларнинг кўппартиявийлик асосида амалга оширилиши кўрсатилмаган бўлса-да, сайловнинг муҳим шартлари ҳуқуқий тартибга солинган. Ўзбекистон Республикасида сиёсий партияларнинг сайловлардаги иштироки «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида ўз аксини топган. Унга асосан: Сиёсий партиялар қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш ҳуқуқига эга. Шу билан бир қаторда, яна бир неча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда сиёсий партияларнинг сайловлардаги иштироки ҳуқуқий тартибга солинган.

Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокини ҳуқуқий тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни мазмунидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1. Сиёсий партиялар фаолиятининг фундаментал ҳуқуқий асослари. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ҳисобланади. Ушбу қонунлар сиёсий партияларнинг сайлов жараёнларида иштирок этишининг илк ҳуқуқий асосларини ўзида мужассам этгани билан изоҳланади. Уларда сиёсий партияларнинг мазмун-моҳияти, ташкил этиш тартиби, ваколатлари, мамлакатимиз ижтимоий ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, давлат бошқарувидаги роли, сайлов жараёнларидаги иштироки ва бошқа муҳим масалалар ўз ифодасини топган. Масалан, Ўзбекистон

Республикаси Конституциясининг 60-моддасига мувофиқ, «сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар». Ёки яна бир фундаментал ҳуқуқий асос – «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 12-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари ўз ифодасини топган бўлиб, унга асосан: сиёсий партиялар «қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш»²¹⁷ ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокини ҳуқуқий тартибга солувчи бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар айнан ушбу гуруҳдаги меъёрларга асосланган ҳолда шакллантирилган.

2. Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнларидаги иштирокини тўғридан-тўғри ҳуқуқий тартибга солувчи қонунлар. Ушбу гуруҳга биз «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонун ва «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунларини киритамиз. Мазкур қонунларда сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштироки муфассал ўз ифодасини топган бўлиб, ҳар бир сайлов жараёнларининг алоҳида жиҳатлари ва уларда сиёсий партияларнинг иштирок этиш тартиб-таомиллари кўрсатилган. Мисол учун, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида сиёсий партияларнинг ушбу сайлов жараёнида иштирок этиш шартлари кўрсатилган. Унга асосан: «Депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар эгадирлар. Сиёсий партия сайлов кампанияси бошланганлиги эълон қилинган кундан камида тўрт ой олдин Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, сайловда иштирок этишини қўллаб-қувватловчи камида қирқ минг сайловчининг имзосини тўплаган тақдирдагина депутатликка номзодлар кўрсатиши мумкин»²¹⁸ ва ҳ.к.

3. Сиёсий партиялар фаолиятини янада кучайтиришга йўналтирилган ҳуқуқий асослар. Бу гуруҳда «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация

²¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 510, 513-модда.

²¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. 2008. №12. 637-модда.

Давлат сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза этади, уларга ижтимоий турмушда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий эркинлик яратиб беради.

И. Каримов

қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни ҳамда 2008 йил 25 декабрдаги «Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги ҳамда 2012 йил декабрда қабул қилинган «Сайлов эркинлигини янада таъминлашни ва сайлов қонунчилиги янада ривожлантирилиши муносабати билан «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги ҳамда «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари²¹⁹ни кўрсатишимиз мумкин. Ушбу қонунларнинг қабул қилиниши орқали сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштироки учун кенг имкониятлар яратди.

²¹⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2012 й., 51-сон, 574-модда.

Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритилган, қизғин муҳокамалардан сўнг қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни сиёсий партиялар фаолиятини янги босқичга кўтариш учун муҳим дастуриламал ҳужжат бўлди.

Мазкур Конституциявий қонуннинг қабул қилиниши орқали мамлакатимизда сиёсий партиялар фаолияти учун муҳим ҳуқуқий асос яратилди. Мамлакатимизда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш, уларни ҳуқуқий демократик институтга айлантириш ва улар ўртасидаги соғлом рақобат ҳамда ҳокимият учун маърифий курашни юзага келтириш орқали демократик руҳни шакллантиришга ҳаракат қилинмоқда. Бу албатта, ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг муҳим шартидир. Айнан юқоридаги масалалар, яъни партиялараро тортишув ва рақобат кўпинча сайлов жараёнларида кўзга ташланади. Сайловларда асосий масала тегишли номзодларни муайян мансабларга сайлаш ҳисобланади. Лекин, ушбу сиёсий жараённинг яна бир муҳим жиҳати партиялар ўртасидаги рақобатнинг юзага келишида ўз ифодасини топади. Сайловлар сиёсий партиялар фаолиятини

Партия дегани – бу мансаб учун, лавозим учун кураш эмас, балки муайян ғоя учун, унинг жамиятда устувор бўлиши ва рўёбга чиқиши учун кураш демакдир.

И. Каримов

баҳоловчи мезондир. Айнан сайлов жараёнларида сиёсий партиялар ўзларининг сиёсий майдондаги обрў-эътиборлари, эгаллаган ўрин, мавқе ва даражаларини синовдан ўтказишлари мумкин.

Мамлакатимизда сиёсий партиялар ҳуқуқий мақомининг янада такомиллаштирилгани, уларнинг давлат ҳокимияти органларини шакллантиришдаги иштироки кенгайгани, уларнинг парламент доирасида (шу жумладан, ҳукуматнинг сиёсий йўлига мухолифат бўла олиши қонунийлаштирилгани) фаолият юритишининг юридик механизмлари аниқлаштирилганлиги кўппартиявийлик шароити билан боғлиқ мўътадил муҳитни яратди. Бу эса ўз навбатида, жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг кучли конституциявий-ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлади. Зеро, сиёсий партияларнинг фракциявий рақобати маърифий йўсинда, қонун доирасида олиб борилиши йўлга қўйилди.

Айниқса, Президентимиз томонидан илгари сурилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” асосида 2011 йил 18 апрелда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига киритилган янги қоида партиялараро рақобатни кучайтиришига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Унга асосан, “Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади”.

Мазкур янги қоида кўппартиявийлик тизими ва сайловларнинг узвий боғлиқлигини янада яққол намоён этади. Сайлов натижасида партиянинг имкониятлари ҳам давлат бошқаруви ва ҳокимиятга таъсир кўрсатиш орқали юксалади. Бош вазир номзодини кўрсатиш имкониятига эга бўлган партия ўз навбатида ҳукуматни шакллантиришда иштирок этади. Бу механизм экспертлар томонидан сиёсий партиялар учун берилган жуда катта имконият сифатида баҳоланмоқда.

Ушбу имкониятга эга бўлиш учун партия синовлардан муваффақиятли ўтиши лозим. Партиялар учун асосий синов давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайловларидир. Демократик сайловлар орқали партиялар ўз куч-қудрати ва бор имкониятларини намоён эта

олиши лозим. Бу партиялардан депутатликка муносиб номзодларни кўрсатишдан бошлаб, ўз дастур ва платформасини халқчил тарзда шакллантириш, сайловолди ташвиқотини муваффақиятли амалга ошириш, сайловчилар орасига уларни қизиқтира оладиган, уларнинг манфаатларини акс эттирган етакчи ғоялар дастурлар билан кириб боришда ўз ифодасини топади.

Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокининг қонунчилик асосларининг босқичма-босқич такомиллашиб бориши, ўз навбатида, уларнинг аҳоли манфаатларини ифодалаш, фаоллигини оширишдаги фаолиятига ижобий таъсир этмоқда. Бунинг натижаси боис, сўнги йилларда фуқароларимизнинг сиёсий онги ва маданияти юксалиб, мамлакатнинг эртаси, келажаги учун жон куйдириш, Ватан тараққиётига ўз ҳиссасини кўшишдек туйғулар шаклланиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасида сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги иштирокининг қонунчилик асосларини яратиш ва такомиллаштиришда халқимизнинг менталитети, ўзига хос хусусиятлари, бой маданий ва маънавий мероси, илғор хорижий тажриба асос сифатида хизмат қилмоқда. Мамлакатимизда жаҳон андозаларига мос келадиган, очиқ, ошкора сайловларни ўтказишга имконият яратадиган, жамиятда кўппартиявийлик тизимини ривожлантиришга ҳисса қўшадиган, замон талабларига жавоб берадиган демократик сайлов қонунчилиги шаклланиб бормоқда.

Яратилган ҳуқуқий асослар сиёсий партияларнинг сайлов жараёнларида фаоллигини оширишга, улар ўртасида ҳақиқий рақобатнинг пайдо бўлишига хизмат қилмоқда. Мамлакатимизда 2014 йил декабрь ойида ўтказилган Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ва Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар сиёсий партиялар фаолиятини яна бир бор синовдан ўтказди. Мазкур сиёсий жараёнларда ҳақиқий маънода ғоялар, мафкуралар, дастурий мақсадлар курашининг гувоҳи бўлдик.

Мисол учун, аввалги сайловларда битта сайлов округига сиёсий партиялардан ўртача иккитадан номзод кўрсатилган бўлса, 2014 йилдаги сайловларда бу кўрсаткич уч-тўрттага чиқди. Ёки депутатликка номзодлар ўртасида сайловолди ташвиқотини амалга оширишда ҳам сиёсий партиялар фаолиятини янги босқичга кўтарилганлиги кузатилди. Ёхуд сайлов участкаларига партиялар томонидан сиёсий

партияларнинг кузатувчилари ва ваколатли вакилларини бириктириш амалиёти ҳам кучайиб бормоқда.

2012–2013 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Халқ депутатлари Тошкент шаҳар ва вилоят Кенгашидаги 120 дан ортиқ бўшаб қолган депутатлик ўринларига ўтказилган сайловларда ҳам сиёсий партиялар фаолияти кучайганлигини кузатиш мумкин. Авваллари бўшаб қолган ўринларга сайловлар номига, расмийлик учун ўтказилган бўлса, бу даврга келиб, мамлакатимиз раҳбариятининг бу масалага алоҳида эътибор бериши натижасида бу сайловлар қонунийлик асосида, демократик тамойилларга мос тарзда ўтиши таъминланмоқда. Мазкур сайловларда ҳам сиёсий партиялар ўртасида ҳақиқий курашни кузатиш мумкин. Улар депутатликка номзод кўрсатиш, сайловолди ташвиқотини амалга ошириш, сайлов участкаларига партиялар томонидан сиёсий партияларнинг кузатувчилари ва ваколатли вакилларини бириктиришда яққол намоён бўлмоқда. Умуман, сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги фаоллигининг ортишини мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли демократик ислохотларнинг натижаси ва самараси сифатида баҳолаш мумкин.

Ўзбекистонда демократик сайлов амалиётининг ривожланиши

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида яратилган миллий сайлов қонунчилиги асосида давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайловлар ўтказилмоқда.

Ҳозирги кунга қадар Олий вакиллик органи – парламента 5 марта, Маҳаллий Кенгашларга 5 марта ва 4 марта Президентлик сайловлари ҳамда 2 марта Референдум ўтказилган. Халқ ҳокимиятининг муҳим шакли бўлган сайлов ва референдумларда Ўзбекистон халқининг иродаси ифода

этилган. Албатта, йилдан-йилга тўпланган тажриба ҳамда умумэътироф этилган сайлов тамойиллари асосида сайлов қонунчилиги, сайлов тизими ва сайлов амалиёти такомиллашиб борди.

Ўзбекистондаги сўнги парламент сайлови 2014 йилнинг 21 декабрь куни ўтказилди.

Сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган 540 номзоднинг 535 нафари рўйхатга олинди. Номзодлар

сони партиялар кесимида куйидагича: ЎзЛиДеП – 135, ЎзХДП – 134, “Миллий Тикланиш” ДП – 134, “Адолат” СДП – 132. Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайлов бўйича тузилган 135 та сайлов округининг 127 тасида – 4 нафардан, 8 тасида – 3 нафардан номзодлар депутатлик учун кураш олиб борди.

Сайлов жараёнини 550 дан зиёд миллий ва 120 дан ортиқ хорижий оммавий ахборот воситалари, жумладан, 180 дан ортиқ Интернет нашрларида ёритиб борди. Сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ 9 мингдан ортиқ материаллар эълон қилинди.

2014 йилдаги сайловларни 5 та халқаро ташкилотдан ҳамда 52 та давлатдан 340 дан ортиқ кузатувчилар, шунингдек, сиёсий партияларнинг 70 мингдан ортиқ кузатувчи ва ваколатли вакиллари кузатиб бордилар.

Парламент сайловида мамлакат бўйича сайловчилар рўйхатига киритилган 20 789 572 нафар сайловчининг 18 490 245 нафари (88,94 %) иштирок этди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси сайлови натижаларига кўра, депутатлик ўринларининг 52 – ЎзЛиДеП, 36 – “Миллий тикланиш” ДП, 27 – ЎзХДП, 20 тасини “Адолат” СДПдан кўрсатилган номзодлар эгаллади. Сайланган 150 нафар депутатдан 40 нафари (27 %) илгари Қонунчилик палатаси депутати бўлган. Шунингдек, депутатларнинг 24 нафари (16 %) аёллардир.

Бундан аввал 2009 йил 27 декабрь куни Ўзбекистонда парламент сайловлари ўтказилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов бўйича сайлов кампанияси 2009 йил 22 сентябрдан бошланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига депутатлар сайловини ўтказувчи ҳар бир сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар меъёри ўртача 127,5 минг сайловчи ҳисобидан белгиланган.

2009 йилдаги парламент куйи палатасига бўлган сайловларда 270 дан зиёд кузатувчилар иштирок этди. Улар 4 та халқаро ташкилот ва 36 чет давлатлардан

ташриф буюришган. Кузатувчиларнинг 13 нафари ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси сайловларни баҳоловчи миссияси, 84 нафари МДХ Ижроия кўмитаси кузатувчилари миссияси, 5 нафар – Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотидан, 7 нафари Ислом конференцияси ташкилотидан.

Шунингдек, сайловда тайёргарлик кўриш ва ўтказишни очик ва ошкоралик шароитида ташкил этишини таъминлаш мақсадида сиёсий партиянинг 30.220 ваколатли вакили, 32.121 та маҳаллий кузатувчилар иштирок этган.

2009 йилдаги сайловларда Ўзбекистон ҳудудида 135 та округлари, 8.447 та сайлов участкаси, жумладан хорижий мамлакатларда ваколатхоналар ҳузурида 44 та сайлов участкаси ташкил этилган ва уларнинг 77.000 га яқин шахсий таркиби шакллантирилган.

Сайловда 4 та партиядан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига 517 номзодни, шу жумладан, «Адолат» социал-демократик партиясидан 123, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясидан – 125, ЎзЛиДеП – 135 та, ЎзХДП – 134 та номзод рўйхатга олинган. Рўйхатга олинган 517 та депутатнинг 31,9 %ини хотин-қизлар ташкил этади. Жумладан, «Адолат» партиясидан – 31,7 %ини аёл номзодлар, «Миллий тикланиш»да – 32 %ини, ЎзЛиДеПда – 33,3 %ини, ХДПда – 30,6 %ини хотин қизлар ташкил этди.

22 ноябрдан 14 декабргача сайловолди ташвиқоти даврида «Адолат» социал-демократик партиясига томонидан кўрсатилган 123 нафар депутат сайловчилар билан 198 та учрашув, «Миллий тикланиш» партиясига кўрсатилган 125 нафар номзод 210 та учрашув, ЎзЛиДеПдан кўрсатилган 135 нафар номзод 725 та учрашув, ХДПдан кўрсатилган 134 нафар номзод 549 та учрашув ўтказган.

Шунингдек, сайловолди ташвиқоти даврида сиёсий партиялар сайловчилар билан 19.947 та, шу жумладан, Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясига – 4.364 та, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясига – 4.735 та, ЎзЛиДеП – 5.591 та, ЎзХДП – 5.257 та учрашув ўтказди.

Овоз бериш жараёнида бир депутатлик мандати учун 99 та сайлов округида 4 нафардан, 36 та сайлов округида 3 нафардан номзод кураш олиб борди.

2009 йил 27 декабрда ўтказилган овоз бериш якунларига кўра 96 та сайлов округида парламент куйи палатасига депутатлар сайланди. Қолган 39 та сайлов округида номзодларнинг бирортаси ҳам сайланиш учун зарур миқдорда овозлар тўплай олмади. Такрорий овоз бериш 2010 йил 10 январда ўтказилди. Такрорий овоз бериш натижаларига кўра, 39 та сайлов округида рўйхатга олинган 4.969.547 сайловчидан овоз беришда 3.960.000 (79,7 %) нафари иштирок этди.

2015 йил 29 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар бўлиб ўтди. Марказий Сайлов Комиссияси маълумотларига кўра, сайловчилар рўйхатига киритилган 20 миллион 798 минг 52 нафар сайловчидан 18 миллион 942 минг 349 нафари овоз беришда иштирок этганини аниқлади. Бу сайловчилар умумий сонининг 91,08 фоизини ташкил қилади.

Сайлов натижалари кўрсатганидек, ушбу муҳим тадбирда иштирок этган сайловчиларнинг 17 миллион 122 минг 597 нафари ёки 90,39 фоизи Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод И. Каримовни ёқлаб овоз берди. Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партиясидан кўрсатилган номзод А. Саидовга 582 минг 688 нафар ёки 3,08 фоиз сайловчи, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан кўрсатилган номзод Ҳ. Кетмоновга 552 минг 309 нафар ёки 2,92 фоиз сайловчи, Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод Н.Умаровга 389 минг 24 нафар ёки 2,05 фоиз сайловчи овоз берди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90, 117-моддаларига, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонуннинг 14, 35, 36-моддаларига, “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Қонуннинг 5, 9-моддаларига мувофиқ

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ислому Абдуғаниевич Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланган деб ҳисоблаш тўғрисида қарор қабул қилди.

Сайловни кузатишда бешта халқаро ташкилот – Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Бутунжаҳон сайлов органлари ассоциацияси ва Ислому ҳамкорлик ташкилоти ҳамда Америка, Европа, Осиё ва Африканинг 43 давлатидан 299 нафар кузатувчи иштирок этгани сайлов кампанияси демократик руҳда, очиқ ва шаффоф ўтганига яна бир ёрқин далилдир. Қонунчиликка мувофиқ, сиёсий партиялардан 35 мингдан ортиқ кузатувчилар сайлов жараёнини мониторинг қилиб борди.

Сайловнинг очиқлиги ва ошқоралигини таъминлашда оммавий ахборот воситалари ниҳоятда муҳим ўрин тутди. Президент сайловини мамлакатимизнинг қарийб 600 та ҳамда 180 дан зиёд хорижий оммавий ахборот воситалари, шу жумладан, қарийб 180 та хорижий ва миллий интернет наشري ёритиб борди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ёритиш бўйича Республика матбуот маркази ҳамда ҳудудий матбуот марказлари томонидан сайлов кампаниясининг муҳим босқичларига бағишланган етмишдан ортиқ матбуот анжуманлари, брифинглар ва онлайн брифинглар ўтказилди. Уларда мамлакатимиз ҳамда чет элнинг 980 нафардан зиёд журналистлари иштирок этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ 12 минг 750 дан ортиқ мақола ва ахборот материаллари, кўрсатув ҳамда эшиттиришлар эълон қилинди.²²¹

²²¹ <http://www.mahallafond.uz/uz/articles/814/>

3.6.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари

Фуқаролик жамияти институтлари тизимида ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрни бекиёсдир. Зеро, бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, маҳалла институти юртимизда минг йиллар давомида синалган ва чуқур илдиз отган, аҳолини бирлаштириб турадиган ижтимоий ҳодиса сифатида ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида халқимизнинг урф-одатлари, анъаналари ва қадриятларини сақлаб қолиш, уларни жипслаштириш кафолати сифатида майдонга чиқаётганлигини яққол кўриб турибмиз.

Маҳалланинг тузилмаси ва функцияси вазиятга қараб ўзгариб турган, ammo у ўзини ўзи бошқариш тамойилини сақлаб қолган, ўз ҳудудида истиқомат қилувчи кишилар ўртасида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириб турган.

Маҳалла ўзини ўзи бошқариш органларининг энг ёрқин кўриниши, айти пайтда фуқаролик жамиятининг асоси ва таянчи деб тан олинганлиги билан ҳам ўзининг юксак мавқеига эга. У юксак маданият ва кишилар ўртасидаги муносабатлар маънавиятига асосланади.

Мустақиллик йиллари мобайнида жамиятдаги бошқарув тизимларини ислоҳ қилиш, давлат вазифаларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш, яъни кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш борасидаги ишлар изчил давом эттирилмоқда. Ушбу жараёнда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва уларнинг асосий негизини ташкил этувчи маҳалла институти фуқаролик жамияти институтларининг энг муҳим бўғини сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Мустақиллик Ўзбекистонда маҳалла институтига мустақкам ҳуқуқий пойдевор яратишнинг фаол жараёнини бошлаб берди. Биринчи ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлди, унинг 105-моддасида куйидагича белгилаб қўйилган: "Шаҳарча,

Мен сизларга қаратиб бир нарсани айтмоқчиман. Билиб қўйинглар, ўзини ўзи бошқариш органлари – бизнинг келажагимиз. Фуқаролик жамиятини курмоқчи эканмиз, унинг асосларини ташкил этувчи пойдевор мана шу органлар бўлади. Биз бугун ана шу асосларни қуришни бошладик.

И. Каримов

қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди”.

Конституциянинг ушбу қондаси маҳалланинг ҳуқуқий асосларини янада ривожлантириш учун дастуруламал бўлиб хизмат қилди. Шундай қилиб, 1993 йил 2 сентябрь куни “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун илк марта қонунчилик даражасида маҳалла фаолиятини тартибга солди, яъни унинг ҳуқуқий мақомини белгилаб берди.

Фуқароларнинг моддий мустақиллиги ва сиёсий-ҳуқуқий онги ошишига сабаб бўлаётган демократик ислохотлар чуқурлашиб, бозор муносабатлари ривожланиб боргани сари маҳалла институтининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш зарурати туғилди. Натижада 1999 йил 14 апрель куни “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Унда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи бевосита мустақамлаб кўйилди, маҳалла фаолиятининг асосий тамойиллари, унинг фаолиятини қўллаб-қувватлашга давлат кафолати белгилаб берилди, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатлари кенгайтирилди.

2004 йил 29 апрелда «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши маҳалла фаолиятини демократлаштириш йўлидаги улкан қадам бўлди. Ушбу қонунда, биринчидан, фуқаролар йиғини органларига сайловнинг демократик тамойиллари белгилаб берилди ва маҳалла органларига сайлов тизими барпо этилди; иккинчидан, сайлов жараёнининг барча босқичлари батафсил тартибга солинди; учинчидан, қонун даражасида мустақам ҳуқуқий кафолат яратилди.

Маҳалла ўз фаолиятини молиялаштириш бўйича ҳам давлат кўмагини ола бошлади. Шундай қилиб, раис, масъул котиб, “Маҳалла посбони” жамоатчилик тузилмаси раҳбари ва фуқаролар йиғинларининг диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчисидан иборат тўрт нафар масъул шахс иши, шунингдек, маҳалланинг қўшимча харажатлари давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари бюджетидан молиялаштирилмоқда.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов томонидан илгари сурилган “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари концепцияси”ни ҳаётга татбиқ этишда энг муҳим ташкилий-институционал бўғинга айланди. Олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, 2003 йилнинг ўзидаёқ фуқароларнинг умумий ҳисобда 65,1%и ўз оиласи ёки ўзларининг муаммоларини ҳал этиш борасида фуқаролар йиғинларига мурожаат қилиб турган²²². Бу кўрсаткич бугун янада мустаҳкамланмоқда. Бир сўз билан айтганда маҳалла аҳолининг ишончини тўла оқламоқда.

²²²Отамирзаев О. Маҳалла жамоатчилиқ фикри кўзгусида // Маҳалла, 2003, 15 октябрь.

²²³<http://www.mahallafond.uz/uz/elections/>

Дарҳақиқат, маҳалла – Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим институти. Айнан маҳаллий ҳокимият ваколатларининг бир қисми ушбу институтга олиб берилгани, унинг аҳамияти ошиб бораётганидан далолат беради. Маҳалланинг бошқаруви миллий ва давлатчилигимиз тажрибасидан келиб чиқиб, раис, яъни оқсоқол томонидан амалга оширилмоқда. Оқсоқоллар ва унинг маслаҳатчилари ҳар 2,5 йилда бир неча нафар номзод орасидан аҳоли вакиллари томонидан демократик тарзда сайлов асосида ўз вазифасини бажаришга киришади. Чунончи, 2013 йил ноябрь–декабрь ойларида ўтказилган сайловлардаги вакиллар йиғилишларида 32292 нафар номзод кўриб чиқилгани, улардан 9756 нафар (бир ўринга ўртача 3,3 нафар номзод) энг муносиблари сайлангани ҳам фикримизни тасдиқлайди. 18 фоиз ҳолатда эса фуқаролар ёпиқ овоз бериш ҳуқуқидан фойдаланишди. Шунингдек, 99618 нафар фуқаролар йиғинлари раислари маслаҳатчилари ҳам сайланди²²³.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 10 000га яқин ўзини ўзи бошқариш органи фаолият кўрсатмоқда, шундан 8275 та маҳалла, 1301 та қишлоқ, 154 та шаҳарча ва 155 та овул фуқаролар йиғинидир. Маҳалла фуқаролар йиғинлари ва фаоллари қонунчилик белгилаб берган ваколатлардан келиб чиқиб, фуқаролар йиғинлари фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича тузилган комиссиялар ёрдамида аҳолини ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб қилиш, маънавий-ахлоқий тарбияни кучайтириш, оилаларда қулай муҳитни сақлаб қолиш, эҳтиёжманд оилалар ва ногиронларга моддий ёрдам кўрсатиш, аҳолининг тадбиркорлик соҳасидаги билим ва кўникмаларини ошириш, ҳудудларни ободонлаштириш бўйича улкан ишларни амалга оширмоқда, бошқа бир қанча тадбирларни ташкил этмоқда.

Ўтган давр мобайнида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари таркибида бир қатор тузилмавий ўзгаришлар киритилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони асосида 2004 йилнинг 1 июлидан бошлаб фуқаролар йиғинининг диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчиси лавозими жорий этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 апрелдаги қарори асосида фуқаролар йиғинларида “Маҳалла посбони” жамоатчилик тузилмалари фаолиятининг йўлга қўйилиши ҳудудларда осойишталикни мустаҳкамлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашда катта аҳамият касб этмоқда. Хусусан, ҳозирда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларида ташкил этилган ушбу жамоатчилик тузилмалари сафига 50 мингдан ортиқ посбонлар жалб этилган. Уларнинг самарали фаолияти натижасида 2011 йилда 2254 та, 2012 йилда 2331 та маҳаллада жиноят содир этиш ҳолатларига йўл қўйилмади²²⁴.

Бугунги кунда аҳолининг кундалик ҳаёти, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлган кўпгина йўналишлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали ҳал этилмоқда. Улар аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини қўллаб-қувватлаш, тегишли ҳудудда қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш, тўйлар ва бошқа маросимлар ўтказиш бўйича тавсиялар беради, атроф-муҳитни муҳофаза этади, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш тадбирларини ўтказиши, тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил этади, қайта ташкил этади ва тугатади, ижтимоий инфратузилмани ривожлантиради, гузарлар барпо этади, коммунал тўловларнинг тўланишига кўмаклашади, кам таъминланган ёшларнинг никоҳ тузишида ва тўй тадбирларини ўтказишида моддий ёрдам кўрсатади, оилавий тадбиркорлик субъектларини банкдан кредит олишига кафил бўлади ва ҳ.к.²²⁵.

Дарҳақиқат, олиб борилган ислохотлар натижасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолият қамрови кенгайди. Буни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар

²²⁴ <http://www.mahallafond.uz/uz/articles/814/>

²²⁵ “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни // Ўзбекистон қонун ҳужжатлари тўплами. 2013, 17 (569)-сон. –Б. 9-10.

мисолидан ҳам кўриш мумкин. 2013 йилда янги таҳрирда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонунга кўра фуқаролар йиғинларидаги асосий йўналишлар бўйича комиссиялар рўйхати қуйидагилардир:

- » яраштириш комиссияси;
- » маърифат ва маънавият масалалари бўйича комиссия;
- » ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича комиссия;
- » хотин-қизлар билан ишлаш бўйича комиссия;
- » вояга етмаганлар, ёшлар ва спорт масалалари бўйича комиссия;
- » тадбиркорлик фаолияти ва оилавий бизнесни ривожлантириш масалалари бўйича комиссия;
- » экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича комиссия;
- » жамоатчилик назорати ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия.

Тегишли ҳудуддаги муаммоларнинг долзарблигига қараб, фуқаролар йиғини томонидан фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича бошқа комиссиялари ҳам тузилиши мумкин²²⁶.

Комиссиялар турли соҳалардан иборат таркибда фуқаролар йиғини фаолиятига кўмаклашади. Бундай комиссиялар 2011 йилнинг ўзидаёқ 50 мингдан ортиқ эди²²⁷. Улар бошқа функциялар билан бирга, турли ташкилотлар устидан жамоатчилик назоратини ҳам олиб боради. Хусусан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари раҳбарларининг фуқаролар йиғинлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитиш амалиётининг тобора такомиллашиб бориши, ўз навбатида, ҳудудларда қонун ҳужжатларининг устуворлигини таъминлаш, аҳоли, айниқса, ёшлар ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, энг муҳими, фуқароларнинг турмуш фаровонлигини ошириш тизимини янада такомиллаштиришда алоҳида ўрин тутмоқда. Бу борада туман (шаҳар) ҳокимлари томонидан 2013 йилнинг биринчи чорагида фуқаролар йиғинларига 4757 маротаба, иккинчи чорагида 6459 маротаба, учинчи чорагида 5407 маротаба ҳисоботлар тақдим этилганини қайд этиш лозим. Шунингдек, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, бандликка кўмаклашиш, коммунал хизматлар кўрсатиш соҳасидаги ваколатли давлат органлари раҳбарларининг фуқаролар йиғинлари фаолияти соҳасига

²²⁶ Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни // Ўзбекистон қонун ҳужжатлари тўплами. 2013, 17 (569)-сон. –Б. 17.

²²⁷ Насруллаев И. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари тизимини ислох этишининг истикболлари // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2012, 3-сон. –Б. 22.

кирувчи масалалар бўйича ҳисоботлари ҳам тизимли равишда эшитилиб борилмоқда²²⁸.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 1992 йил 12 сентябрь куни имзо чеккан “Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасини ташкил қилиш тўғрисида”ги Фармон мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ноёб маҳалла институти тутган улкан ролнинг эътирофи бўлди.

“Маҳалла” хайрия жамоат Фонди нодавлат нотижорат ташкилот бўлиб, унинг асосий мақсади – фуқаролар йиғинларини аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтиришга кўмаклашиш, маърифий, маданий ишларни кенг йўлга қўйиш, миллий ва маънавий қадриятларни изчил тарғиб қилиш, фуқаролар йиғинлари фаолиятини такомиллаштириш орқали ижтимоий ва маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашга кўмаклашишдан иборат.

Бугунги кунда мазкур Фонд мамлакатнинг барча ҳудудларидаги бўлим ва бўлинмалари билан бирга фуқаролар йиғинлари фаолиятини такомиллаштириш, маҳалла фаолларининг билим ва кўникмаларини оширишга алоҳида эътибор қаратмоқда.

Давлат дастурида маҳалла институтининг жамиятдаги ўрнини кучайтириш ва мақомини ошириш, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳоли, хусусан, ёшлар билан ҳамкорлиги усулларида бири бўлган ижтимоий ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлаш, хотин-қизлар манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича тадбирларни амалга ошириш, уларнинг ўсиб келаётган авлод тарбиясидаги руҳини ошириш, оилада қулай маънавий-ахлоқий муҳитни қўллаб-қувватлаш, маҳалланинг жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларнинг ижтимоий мослашуви ва ишга жойлашишида иштирок этиши, шунингдек, ҳуқуқбузарликка мойил бўлган кишилар билан ишлаш учун жамоатчилик кенгашлари ташкил этиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилган.

Президент Ислоҳ Каримов 2012 йил 12 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг

²²⁸ <http://www.mahallafond.uz/uz/articles/814/>

Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур. Бу борада ўзини ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳаллаларнинг нуфузини ва мавқеини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамият касб этади. Фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этиш йўлидаги ишларимизнинг мазмун-моҳиятини ҳам айнан мана шу масала ташкил қилади.

И. Каримов

қўшма мажлисида илгари сурган “Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш зарурлигини таъкидлаган эди. Давлатимиз раҳбарининг ушбу ташаббусини амалга ошириш маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларни янада кенгайтиришга ёрдам беради.

Концепцияда Президентимиз “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш зарурлигини таъкидлаган эди. Бунда маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, унинг давлат бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтиришга жиддий эътибор қаратиш лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан ҳамкорликнинг янги шаклларини излаб топиш, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг Концепцияни амалга ошириш доирасидаги энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунда асосий мақсад давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан қонун ҳужжатлари бажарилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг самарали ҳуқуқий механизмини яратишдир.

Ҳозирги пайтда 8 мингдан ортиқ маҳаллада “Ота-оналар университетлари” ташкил этилган. Уларнинг мақсади ота-оналарнинг баркамол авлодни тарбиялаш масалалари бўйича ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий ва физиологик билимларини, бундай масъул ишдаги масъулиятини оширишдан иборатдир. Диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчилар, “Маҳалла посбони” жамоатчилик тузилмалари раҳбарлари, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича инспекторлар, шунингдек, маҳаллада яшовчи катта ҳаётий ва иш тажрибасига эга обрўли фуқаролар: врачлар, ўқитувчилар, ҳуқуқшунослар, психологлар, намунали оилалар вакиллари, маҳалла

худудда жойлашган корхона ва ташкилотлар ходимлари “Ота-оналар университетлари”нинг аъзоси ҳисобланади. Турли кўринишдаги оилавий муаммоларга дуч келаётган янги оила қурган келин-куёвлар, ёш ота-оналар, катта ёшли кишилар “университетлар” тингловчиларидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 9 июлдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимлари меҳнатини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини қўллаб-қувватлашда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Намунали, фуқаролик жамиятига хос лойиҳаларни амалга ошираётган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш уларга зарур ёрдам кўрсатиш масалалари мамлакатимизда муваффақиятли амалга оширилаётган бир қатор ижтимоий дастурларда ўз аксини топганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2013 йил 30 сентябрда “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича республика кенгашини ташкил этиш тўғрисида”, 2013 йил 7 октябрда “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинди. Ушбу қарорлар билан соҳага оид 15 га яқин низомлар тасдиқланган бўлиб, улар маҳаллаларда маънавий муҳит барқарорлигини, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, ёшларни она-Ватанга ва миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялаш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларнинг самарадорлигини янада оширишга кўмаклашиш, фуқаролар йиғинларидаги жамоатчилик тузилмалари фаолиятини самарали ташкил этишга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Шу жумладан, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича 8 та комиссияси фаолиятига оид тасдиқланган намунавий Низомларнинг амалиётга татбиқ этилиши маҳаллалар ишига кенг жамоатчиликни жалб этишга катта туртки беради.

“Маҳалла” хайрия жамоат фондининг ўтган йиллар мобайнидаги фаолиятини такомиллаштиришга бўлган эътибор маҳаллаларда миллий қадриятларни эъзозлаш ва тарғиб этиш, маданий-маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш, шунингдек, аҳолини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш соҳасида кенг қўламли чора-тадбирларнинг амалга оширилишини

таъминламоқда. Хусусан, ушбу жамоат ташкилоти томонидан фуқаролар йиғинларига услубий кўмаклашиш мақсадида 2006 — 2013 йиллар давомида 30 дан ортиқ қўлланма ва адабиётлар тайёрланиб, барча фуқаролар йиғинларига етказиб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида, биргина 2013 йилнинг ўтган даври мобайнида маҳаллаларда 245 мингга яқин маърифий-маданий тадбирларнинг ташкил этилиши ва ўтказилишида Фонднинг ҳудудий тузилмалари томонидан маҳаллаларга услубий-амалий ёрдамлар кўрсатилди. Шунингдек, бу борада фуқаролар йиғинларида жамоатчилик асосида 7 мингга яқин тарғибот гуруҳлари фаолияти самарали йўлга қўйилди, 6 мингдан ортиқ маҳаллаларда “Маънавият хоналари”, 3400 дан зиёд ахборот-ресурс марказлари ташкил этилди.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг соҳага оид қонун ҳужжатлари ижросини таъминлашдаги фаолиятини ўрганиш, уларнинг илғор тажрибасини кенг оммалаштириш мақсадида “Энг намунали фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари”, “Фуқаролар йиғинларининг энг намунали диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчиси” каби кўриктанловларнинг анъанавий тарзда ҳар йили ўтказилиши ва унда қарийб барча фуқаролар йиғинларининг иштироки таъминланмоқда.

Шунингдек, маҳалла ёшлари ўртасида спортни, айниқса, болалар спортини ривожлантириш мақсадида ҳамкор ташкилотлар билан биргаликда “Футболимиз келажаги”, “Маҳалламиз паҳлавонлари”, “Отам, онам ва мен – спортчилар оиласи” каби спорт мусобақалари мунтазам ташкил этиб келинмоқда. Биргина 2013 йилда 9 мингга яқин фуқаролар йиғинларида ўтказилган мазкур спорт мусобақаларига қарийб 2 миллионга яқин болалар ва ўсмирлар жалб этилди. Айни пайтда, маҳаллаларда

болалар майдончалари фаолиятини йўлга қўйиш ва ривожлантириш мақсадида 2013 йилда “Маҳалла” фонди ҳисобидан жами 106 та болалар майдончаси қайта таъмирланди, 41 таси янги қурилди, 2985 та болалар майдончаси ободонлаштирилди. Бундан ташқари, ҳудудларда 172 та минифутбол, волейбол, баскетбол майдончалари қуриб битказилиб, фойдаланишга топширилди.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг моддий-техник базасини мустақамлаш борасида Фонд ҳисобидан 2006–2013 йиллар мобайнида 4936 та фуқаролар йиғини замонавий компьютер жамланмаси, 5075 таси мебел жиҳозлари билан таъминланди. Шунингдек, 724 та маҳалла бинолари жорий, 120 таси капитал таъмирланди ва 92 таси реконструкция қилинди, намунавий лойиҳалар асосида 74 та маҳалла гузари қуриб, ишга туширилди.

Фуқаролар йиғинлари ҳудудида истиқомат қилаётган ота-оналарнинг ёш авлодни тарбиялаш бўйича уларнинг ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий ва физиологик билимларини оширишга кўмаклашиш мақсадида 8700 дан ортиқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қошида “Ота-оналар университетлари”ни ташкил этишга кўмаклашилди. Ўтган давр мобайнида ушбу жамоатчилик тузилмалари томонидан 45 мингдан ортиқ тадбирлар ўтказилди.

Фонд фаолиятида аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш масалалари устувор вазифа сифатида белгиланиб, бу борада биргина 2011–2013 йиллар давомида Фонд ҳисобидан 16 мингдан ортиқ оилага моддий ёрдам кўрсатилди. 31300 га яқин фуқароларга озиқ-овқат ва кийим-кечаклар, 2600 дан ортиқ эҳтиёжманд оилаларга бир бошдан қорамол олиб берилди. 5 мингдан зиёд эҳтиёжманд оилалардан бўлган ёшларга, шу жумладан, уларга никоҳ ва тўй тадбирларини ўтказишда кўшимча моддий ёрдам кўрсатилди.

Маълумки, ҳар йили маҳаллалар ҳудудларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, муқаддас

қадамжоларни тартибга келтириш мақсадида умумхалқ хайрия ҳашарлари анъанавий тарзда ташкил этилади. “Маҳалла” хайрия жамоат фонди берган маълумотга қараганда, ҳашар жойлардаги барча ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, шунингдек, маҳаллалар ҳудудида уюшқоқлик билан ташкил этилиб, унинг биринчи кунда 18 миллион нафардан зиёд юртдошимиз қатнашди, шулардан 11 млн. нафарга яқини ёшлар ташкил этгани қувонарлидир.

Ҳашарда эл-юрт юмушига бел боғлаган ҳашарчиларнинг ғайрат-шижоати билан 43 минг гектардан зиёд майдонда ободонлаштириш ишлари амалга оширилди. 17 мингга яқин махсус техника воситаларини жалб этиш орқали 60 минг тоннадан зиёд маиший ва қурилиш чиқиндилари белгиланган жойларга олиб чиқиб ташланди.

28 минг километрга яқин ариқ-зовурлар тозаланиб, 9,5 мингга яқин зиёратгоҳ ва қабристонлар тартибга келтирилди. 18 млн.дан ортиқ дарахтларга шакл берилиб, оқланди.

Бундан ташқари, ҳашар кунларида 12 миллион тупга яқин манзарали ва 10 миллион тупдан зиёд мевали дарахт ниҳоллари ҳамда 14 миллион тупдан ортиқ гул кўчатлари ўтқазилди.

Ҳашар кунлари маҳаллаларда 100га яқин аҳолига маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, спорт иншоотлари, маҳалла гузарлар, болалар майдончалари, гўзаллик салонлари фойдаланишга топширилди.

Ҳашар инсонларга меҳр-оқибат, одамейликдан сабоқ берувчи бебаҳо тарбиявий аҳамиятга эга тадбирдир. У ўзаро меҳр-оқибат ришталарини, айниқса, ёшлар қалбида маҳалла-кўйга, она-Ватанга муҳаббат туйғуларини мустаҳкамлайди. Анъанага кўра, бу галги хайрия ҳашарида ҳам якка-ёлғиз қариялар, уруш ва меҳнат fronti фахрийлари, ногиронлар, боқувчисини йўқотган, кам таъминланган оилаларга меҳр-мурувват ёрдамлари кўрсатилди.

Ҳашар кунлари юртимиз бўйлаб кам таъминланган оилалар, ёлғиз қариялар, ногиронларнинг ҳолидан хабар олиниб, уй-жойлари таъмирлаб берилди. Қўмакка муҳтож оилалар, ногирон ва ёлғиз кексалар, уруш ва меҳнат fronti фахрийларга 3,5 млрд. сўмдан ортиқ, шундан “Маҳалла” фонди томонидан 110 млн. сўмга яқин моддий ёрдамлар кўрсатилди ²²⁹.

Концепцияда белгиланган вазифалар ижроси сифатида “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳрири қабул қилинди ва

²²⁹ <http://uzlidep.uz/ru/node/4324>

2013 йилнинг 23 апрель куни матбуотда эълон қилиниб, кучга кирди. “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг янги таҳририга киритилган ўзгартиш ва қўшимчаларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, аҳолини манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлашни амалга оширишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатларини кенгайтириш.

Ушбу мақсадда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашдаги ваколатлари кенгайтирилди. Хусусан, бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказлари билан биргаликда ижтимоий қўллаб-қувватлашга муҳтож кам таъминланган оилалар, ёлғиз кексалар, пенсионерлар ва ногиронларни аниқлаш, фуқароларнинг бандлигига кўмаклашиш, фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчи фуқароларни иш билан таъминлаш ҳақидаги меъёрлар киритилди.

Иккинчидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг жамоатчилик назорати соҳасидаги функцияларини янада кучайтириш.

Қонунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига жамоатчилик назоратини амалга ошириш бўйича қўшимча ваколатлар бериш билан бир қаторда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш шакллари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг жамоатчилик назоратини амалга оширишдаги кафолатларни белгиловчи алоҳида модда киритилди.

Учинчидан, маҳаллани хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва хунармандчиликни ривожлантириш марказига айлантириш.

Мазкур йўналишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига фуқаролар йиғини ҳудудида хусусий тадбиркорлик, шу жумладан оилавий тадбиркорлик ва хунармандчиликни ривожлантиришга кўмаклашиш, тегишли маслаҳат марказларини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиш бўйича қўшимча ваколатлар берилди.

Фуқаролар йиғинлари ҳузуридаги маслаҳат марказлари тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилмоқчи бўлган фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчилар учун қисқа муддатли курслар ташкил этиб, тадбиркорлик фаолияти субъектлари учун мавжуд имтиёзлар ва преференциялар ҳақида маълумотлар беради, фуқаролар йиғини ҳудудида яшовчиларга тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишда ҳар томонлама кўмаклашади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг бу соҳадаги вазифалари ва ваколатларини аниқ белгилаш мақсадида алоҳида янги модда киритилди.

“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг янги таҳрирда қабул қилиниши, шубҳасиз, мамлакатимизда амалга оширилаётган “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилини амалга оширишда, мамлакатни янгилаш ва модернизация қилиш бўйича ислохотларни янада чуқурлаштиришда салмоқли қадам бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис палаталарининг 2010 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузасида фуқаролар йиғини раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчиларини сайлаш тизимини янада такомиллаштириш масаласини кўйиб, бунда энг муносиб номзодлар сайланиши масаласига алоҳида тўхталиб ўтди²³⁰. Мазкур масалага алоҳида эътибор қаратилишининг боиси шундаки, маҳаллалар аҳолига энг яқин турган анъанавий демократик бошқарув тизимидир. Концепцияда, хусусан, “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари раислари сайлови тизимини янада такомиллаштириш бўйича оқсоқоллар ва уларнинг маслаҳатчилари энг муносиб фуқаролар ичидан сайланишини, фуқаролар ижтимоий фаоллигини кучайтиришда маҳалланинг аҳамияти ва роли оширилишини таъминлайдиган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилган эди. Концепциядаги ана шу вазифаларнинг ижроси доирасида 2013 йил 22 апрелда “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳам янги таҳрирда қабул қилинди²³¹.

Мазкур Қонуннинг асосий мақсади фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш борасидаги фуқароларнинг ҳуқуқларини тўлароқ таъминлашга қаратилган тегишли ҳуқуқий кафолатларни янада кенгайтиришдан ва бу билан, Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 32-моддасида мустаҳкамланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари

Биз ислохотларни чуқурлаштириш, демократик туб ўзгаришлар йўлидан олға силжиш, ҳаётимизда асл демократик қадриятлар қарор топаётгани тўғрисида гапирганда, аввало, фуқаролик жамияти асосларига ўтиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш муассасаларини бутун чоралар билан кенгайтиришни назарда тутамиз. Бу барча ислохотларимизнинг асосий моҳияти ва бош мантиғидир.

И. Каримов

²³⁰ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Т.19. – Б.95-96.

²³¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 йил 29 апрель, 17-сон, 220-модда

²³² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил, N 1, 4-модда.

²³³ "Фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайлови яқунлари тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг Қарори. Тошкент шаҳри. 2006 йил 10 август, № 206 – I.

²³⁴ Ўша манба, 2009 йил 27 февраль, № 601 – I.

²³⁵ Ўша манба, 2011 йил 12 август, № 198 – II.

орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади"²³² – каби меъёрларни ҳаётга тўлиқ жорий этишдан иборат.

Янги таҳрирдаги ушбу қонуннинг асосий жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчиси, сайловнинг муқобиллик тамойили жорий этилди. (Муқобиллик – бу фуқароларни сайлаш борасидаги ҳуқуқларини тўлақонли амалга оширишларини таъминлашга қаратилган асосий талаблардан биридир. Бу дегани, сайлаш тушунчасини тўлақонли маъноси, битта эмас, балки кўрсатилган бир неча номзодлар орасидан энг муносибини сайлаб олиш маъносини англатади.

Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 22 апрелдаги "Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида"ги (янги таҳрири) қонуни билан – биринчи бор киритилди ва 6-моддада ўз аксини топди. Амалиётда муқобиллик тамойили қўллаб келинмоқда. Хусусан, 2006 йилнинг май-июнь²³³, 2008 йилнинг ноябрь-декабрь²³⁴, 2011 йилнинг май-июнь²³⁵ ойларида бўлиб ўтган сайловларда раис (оқсоқол) лавозимига номзодликка 1 та ўринга ўртача 3-4 та номзод курашган. Масалан, 2011 йилдаги бўлиб ўтган сайловларда 9973 фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) лавозимига ўринларга 34132 номзод кўрсатилган, яъни 1 та ўринга ўртача 3-4 та номзод кўрсатилган.

Иккинчиси, сайловларни ўтказиш муддатларини белгилловчи субъект аниқланди (10-модда). Амалиётда ҳудудий вакиллик органи сифатида мазкур ваколатлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати, аниқроғи унинг Кенгаши томонидан амалга оширилиб келинган. Мазкур амалиёт ижобий деб топилиб янги қонунда мустақамлаб қўйилди. Хусусан, сайловларга тайёргарлик тадбирларини ўтказиш муддатлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Кенгаши томонидан белгиланади.

Учинчиси, ижобий амалиётдан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Кенгаши қошида тузиладиган сайловларни ташкил этиш ҳамда ўтказишга қўмаклашувчи

комиссиясининг мақоми ва ваколатлари қонунга киритилди (11-модда).

Тўртинчиси, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари лавозимига номзодлар нафақат ишчи гуруҳга аъзо шахслар, балки мазкур номзодларнинг яқин қариндошлари ҳам комиссия таркибига киритилиши таъқиқланмоқда.

Бешинчиси, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ёки унинг маслаҳатчилари лавозимига номзодлар ишчи гуруҳга аъзо шахслар ёхуд уларнинг яқин қариндошлари орасидан кўрсатилган тақдирда, улар ишчи гуруҳ таркибидан чиқарилади. Учинчи янгиллик фақат ишчи гуруҳларга таалуқли бўлиб, бунда ишчи гуруҳ таркибига халқ депутатлари тегишли туман (шаҳар) Кенгашининг депутати киритилиши кераклиги ҳақида янги талаб белгиланди. Бундан мақсад – депутатларни сайловларга ҳам ёрдам кўрсатишга ҳам қонунийликни таъминлашга жалб қилишдир.

Олтинчиси, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловини ташкил қилиш бўйича ишчи гуруҳ: фуқароларнинг вакиллари сайлови бўйича ҳовлилар, уй-жойлар ва кўчалар аҳолисининг умумий йиғилишини ташкил қилади, ўтказди ва бунда аҳоли умумий йиғилишининг барча иштирокчиларини рўйхатга олади; сайланган фуқароларнинг вакиллари ҳақида маълумот кўрсатиладиган баённома тузади; иккинчидан – эндиликда тегишли ҳудудда яшовчи аҳолининг фикрини ҳисобга олган ҳолда нафақат фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли), балки унинг маслаҳатчилари вазифасига номзодлар бўйича ҳам таклифлар тайёрлайди. Маслаҳатчи вазифасига номзодлар эндиликда оқсоқол томонидан кўрсатилмаслиги маслаҳатчиларни оқсоқолга нисбатан мустақилроқ бўлишларини таъминлайди ва унга нисбатан ўз жамоатчилик назоратини ўтказишларига шароит яратади. Бу билан, энг муҳими, улар ўртасидаги муносабатларда бир-бирини тийиб туриш механизми шакллана бошлайди ва ўзини ўзи бошқариш тизимига муҳим демократик тамойил бўлмиш ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилини белгилари кира бошлайди. Бу эса оқсоқол фаолиятида қонунийликнинг таъминланишига хизмат қилади, чунки у ташқи вертикал назорат эмас, балки ички горизонтал назорат тизимидир.

Маҳалла каби ўзини ўзи бошқаришнинг демократик тузилмаси бўлмиш умумэтироф этилган фуқаролик жамияти институтлари фаолиятига тўсқинлик қилмаслик, аксинча, уларни шакллантириш ва ишини жонлантириш учун кенг имкониятлар яратиш ўта муҳимдир.

И. Каримов

Еттинчиси, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига кўрсатилган номзоднинг ўз номзодини кўрсатилишига розилиги ҳақидаги аризасини олиш талаби қўйилмоқда. Бу билан сайловларнинг эркинлиги таъминланади ва ҳар хил ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг олди олинади. Шунингдек номзод кўрсатишда масъулият ошади. Иккинчи янгиллик – номзодлар ҳақида маълумотларни сайловдан камида беш кун олдин фуқаролар йиғини ва гузарлар биносига осиб қўйилиши лозимлиги. Мазкур янгиллик катта аҳамиятга эга, чунки у овоз беришнинг сифатига бевосита таъсир кўрсататди. Бу дегани, сайловлар аксарият ҳолларда фуқаролар вакиллари орқали ўтказилганлиги учун, номзодлар ҳақида маълумотга олдиндан эга бўлиш вакилларни ўзлари қайси номзодга овоз бериш ҳақида фикрлаб олиш, янада муҳимроғи, аҳоли билан маслаҳатлашиб олишга ҳам имкон беради. Бундай чоралар энг муносиб номзодни сайлашга бевосита ижобий таъсир кўрсатади.

Саккизинчиси, Номзод этиб кўрсатилиши мумкин бўлмаган шахслар таркиби кенгайтирилди. Хусусан, улар қаторига оғир ёки ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган, ҳақиқий ҳарбий хизматдаги шахслар, диний ташкилотларнинг профессионал хизматчилари киритилди.

Тўққизинчиси, вакиллар йиғилиши ўтказилиш тартиби белгиланмоқда. Бу ерда бир қатор демократик қоидалар ўрнатилмоқда. Хусусан, эндликда вакиллар йиғилиши келажақдаги ўз фаолиятининг дастурини эълон қилиш талаби қўйилмоқда. Қонунга киритилган мазкур янги тартиблар сайловларнинг мазмунли ўтишига ва муносиб номзодни сайлашга кафолатлар яратади.

Ўнинчиси, номзодларнинг алифбо тартибида эълон қилиниши, ҳар бир номзод бўйича алоҳида овоз бериш ўтказилишидир. Алоҳида эътибор яширин овоз беришни ташкил этилишига қаратилган. Бунда бюллетенларнинг намуналари ва шакллари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Кенгаши томонидан белгиланиши, овоз беришдаги уларнинг тўлдирилиши тартиби каби қоидалар аниқ белгилаб берилмоқда. Бу дегани яширин овоз бериш жараёнида

сайловчиларнинг ҳуқуқларини янада тўлароқ таъминлаш учун ҳам тегишли кафолатлар яратилмоқда.

Ўн биринчиси, асосий сайловлар, яъни фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови ўтганидан сўнг **бир ой ичида** фуқаролар йиғинининг бошқа бошқарув органлари, аниқроғи, унинг кенгаши, асосий йўналишлари бўйича комиссиялари ва тафтиш комиссияси шакллантириб олинishi лозим.

Янги таҳрирда қабул қилинган “Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги қонунга киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар сайлов тизимини янада демократлаштириш орқали фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини таъминлашга шарт-шароитлар яратиб, сайловларнинг самарали ўтишига ва буларнинг натижаси сифатида фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларининг энг муносибларини сайлаб олишга хизмат қилади, деб хулоса қилиш мумкин.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш муҳимки, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ролини янада ошириш ҳозирги даврнинг асосий талабларидан биридир. Чунки ушбу вазибаларни муваффақиятли бажариш билангина аҳолини мақсадли ижтимоий қўллаб-қувватлаш, унинг бандлигини таъминлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, фуқароларнинг ижтимоий фаоллиги ва сиёсий-ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, оила институтини мустаҳкамлаш, пировардида, кучли фуқаролик жамиятини барпо қилишда долзарб аҳамиятга эга.

Сўз боши		А.Абдувахитов
		С. Преснер
I Боб. Фуқаролик жамиятининг назарий асослари		
1.1.	Фуқаролик жамиятининг вужудга келиши	А.Жалилов
1.2.	Фуқаролик жамияти борасида замонавий хорижий ёндашувлар	А.Жалилов
1.3.	Фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари	А.Жалилов
1.4.	Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат	А.Жалилов
1.5.	Марказий Осиёда фуқаролик жамияти	У. Муҳаммадиев
II Боб. Замонавий фуқаролик жамияти		
2.1.	Фуқаровийлик, фуқаролик онги ва фуқаровий фаоллик	А.Жалилов
2.2.	Ижтимоий гуруҳлар ва нодавлат сектори	У. Муҳаммадиев
2.3.	Ижтимоий капитал ва ишонч	А.Жалилов
2.4.	Фуқаролик жамиятида ижтимоий шериклик	Ш.Якубов
2.5.	Фуқаролик жамиятида жамоатчилик назорати	А.Жалилов , Э.Холова
2.6.	Фуқаролик жамиятида ҳуқуқий маданият	Э.Холова

III Боб. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг ривожланиши

3.1.	Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари	Қ. Жўраев
3.2.	Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари	Қ. Жўраев, Н.Шодиев
3.3.	Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари	У. Муҳаммадиев, Н.Шодиев
3.4.	Ўзбекистонда кўппартиявийликнинг ривожланиши	Қ. Жўраев
3.5.	Ўзбекистонда демократик сайловлар	Ш.Якубов
3.6.	Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари	Қ. Жўраев

Муҳаррир: У. Раджабова

Нашриёт лицензияси AI № 263 31.12.2014 й.
Босишга рухсат этилди 04.08.2015 й. Бичими 60x90 1/16
Офсет босма усулида босилди.
Босма табоғи 16,5. Нашр табоғи 15,3.
Адади 300 нусха

«BAKTRIA PRESS» МЧЖ Нашриёт уйи
100000, Ташкент, Буюк Ипак Йули мавзеси, 15-25
тел.: +998 (71) 233-23-84

Mega Basım босмахонасида чоп этилди:
Baha Is Merkezi, Haramidere, Istanbul, Turkey.
www.mega.com.tr

ISBN 978-9943-4507-4-5